

**Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen
1550-1670**

Vertaalhistorie. Deel 2

samenstelling Theo Hermans

bron

Theo Hermans (ed.), *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670*.
Stichting Bibliographia Neerlandica, Den Haag 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/herm011door01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Inleiding

Vertaalproductie, vertaaltraditie, vertaalreflectie

Wanneer Marcus Antonius Gillis in de voorrede bij zijn vertaling van *Epictetus hantboecxken*, verschenen in Antwerpen in 1564, over 'der Heydenscher filosofhen boecken' spreekt en daar tussen haakjes aan toevoegt: '(dyer dagelycx meer in onser talen overgheset worden, ende van vele seer groot geacht worden)',^a bevestigt hij bijna terloops, maar uit de eerste hand, wat ons in algemene zin uit de cultuurhistorische overzichten bekend is. De Renaissance betekent een periode van intensief en vernieuwend vertalen. De eerste decenniën van de zeventiende eeuw zien in de Noordelijke Nederlanden uitspraken die in gelijkaardige bewoordingen van druk vertaalwerk getuigen. In de opdracht bij het eerste gedeelte van zijn *Pharsalia*-vertaling naar Lucanus, gedateerd op 1 juli 1617, merkt Hendrik Storm in Amsterdam op dat er 'huydensdaeghs veel oversettinghen int licht verschynen'.^b De Rotterdamse uitgever Pieter van Waesberghe, die in 1624 de vertaling van Appianus' Romeinse geschiedenis door Nicolaas de Gerbode opdraagt aan de Staten-Generaal, is er zich eveneens van bewust dat er recentelijk reeds veel in het Nederlands is vertaald ten behoeve van de latijnsonkundige lezer.^c Terzelfdertijd spreekt Constantijn Huygens van vertalingen 'die wy doch door de all-begeerlickheid deser tijden niet en kunnen ontgaen' (zie Tekst 21). Voor Adrianus de Buck, die in 1653 in het Westvlaamse Veurne moet vaststellen dat de Hollanders en Zeeuwen 'niet alleene Franschen, Spaignaerden, Italianen ende Romeynen, maer oock Griecken, Hebreen, Turcken, ende Arabers hebben doen spreken in Nederlandsche tale', vormt dit feit een aansporing om te laten zien 'dat ook het West-Vlaender-landt van de Sonne beschenen wordt', zodat hij zich aan het vertalen van Boëthius gezet heeft (Tekst 30).

Hoe groot het aandeel van vertaald werk in de totale boekproductie omstreeks deze tijd precies is, valt moeilijk te zeggen omdat een omvattend bibliografisch apparaat vooralsnog ontbreekt. Voor de documentatie die in dit boek bijeengebracht is, gaat het daar ook niet in de eerste plaats om. Hier staat voorop hoe men vanaf ongeveer het midden van de zestiende tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Nederlanden over vertalen denkt en schrijft. Wat telt is niet zozeer de absolute omvang van de vertaalproductie als wel het eigentijdse bewust-

a *Epictetus hantboecxken ... In nederduitsch overgesedt deur M.A.G.* Antwerpen, Jan van Waesberge, 1564. 'Voorreden'.

b *De eerste ses boucken van ... Marcus Anneus Lucanus, van 't Borger oorlog der Romeynen ... Overgheset in Nederlandsche rijm door D. Henrick Storm.* Amsterdam, Michiel Colijn, [1617]. Opdracht.

c *Den Wijt-beroemden Apianus Alexandrinus ... Van de Oorlogen der Romeynen ... Vertaelt door Nicolaas de Gerbode.* Rotterdam, Pieter van Waesberghe, 1624. Opdracht.

zijn dat er blijkbaar veel vertaald wordt. Tegen die achtergrond is het dan mogelijk de ontwikkeling te schetsen niet alleen van een vertaaltraditie maar tevens van een traditie van vertaalbeschouwing. Tegelijk is het goed voor ogen te houden dat in de tweede helft van de zestiende eeuw het gebruik van het Nederlands voor een aantal vakgebieden waarvoor tot dan toe vrijwel uitsluitend het Latijn gebezigd was, steevast met een vertaalslag gepaard gaat. De bestaande anderstalige terminologie dient telkens in de volkstaal te worden omgezet, of het nu wiskunde betreft of wijsbegeerte, zedekunst (ethica) of letterkunst (grammatica).

Uiteraard werd er vóór 1550 ook al vertaald. Vanaf het midden van de zestiende eeuw raken vooral de Antieke auteurs echter in toenemende mate beschikbaar in de volkstaal. Het contact met de geschriften uit de Klassieke Oudheid, of het nu geschiedt via lectuur in de oorspronkelijke talen danwel in vertaling of via commentaren en navolgingen, zal van beslissende invloed zijn op de cultuur van de Nederlanden. Om een beeld te geven van het overhand toenemen van Nederlandse vertalingen van Latijnse en Griekse Klassieken in de tweede helft van de zestiende eeuw volstaan enige ruwe cijfers (gebaseerd op Geerebaert 1925). Van de in totaal 87 vertalingen van Klassieken die in de loop van de zestiende eeuw het licht zien, dateren er 72, of bijna 83%, van na 1550. Alleen al tussen 1550 en 1559 verschijnen er 15 vertalingen uit de Oude talen, even veel als in de hele eerste helft van de eeuw tesamen. Waar in de periode 1500-1550 werk van slechts zes verschillende Klassieke auteurs wordt vertaald, zijn er dat voor de jaren 1550-1570 niet minder dan zestien. Tot 1570 geeft Antwerpen als uitgeverscentrum van vertalingen uit de Klassieken onbetwistbaar de toon aan. Ter vergelijking: de jaren 1550-1559 zien elf vertalingen uitkomen in Antwerpen, vier elders in de Nederlanden. Voor 1560-1569 is de verhouding twaalf tegenover zes. Maar nog voor het eind van de eeuw slaat de balans om ten voordele van de Noordelijke provincies. Reeds de periode 1590-1599 brengt dertien vertalingen gepubliceerd in het Noorden tegen slechts drie te Antwerpen.

Marcus Antonis Gillis staat in 1564 met zijn 'Heydenscher philosophen boecken' dus zeker niet alleen. Zijn vertaalwerk is niet los te zien van de volgehouden inspanning van een Cornelis van Ghistele, de factor van de Antwerpse rederijderskamer De Goudbloem, die vanaf het midden van de zestiende eeuw als eerste op grote schaal de klassieke dichters en toneelschrijvers in het Nederlands omzet (zie Teksten 2 en 3). Evengoed is het van belang dat Gillis in Antwerpen contacten onderhoudt met de erudiete kring rond de Plantijnse uitgeverij, dat hij zowel de geleerde cartograaf Abraham Ortelius als de taalbewuste Franse schoolmeester Peeter Heyns onder zijn vrienden rekent en dat hij zich, blijkens het op 8 november 1562 gedateerde voorwoord bij zijn vertaling van de *Ad Demonicum* van Isocrates (1564), uitstekend op de hoogte toont van de activiteiten als vertaler van 'den scherpsinnigen Dierick Cornhert'^a - met name diens in Haarlem verschenen vertaling van Cicero's *De officiis* uit 1561.

a *Isocratis vermaninghe tot Demonicum...* [vertaling M.A. Gillis]. Antwerpen, Jan van Waesberge, 1564. 'Den Oversetter tot synen Vrient' (gedateerd 8 november 1562).

Zo dient er zich vanaf ongeveer 1550 niet slechts een vertaaltraditie maar tevens een traditie van vertaalbeschouwing aan die in eerste instantie geënt is op de overdracht en verwerking in het Nederlands van het klassieke erfgoed en, wat later, van de buitenlandse modernen, inzonderheid de renaissancistische auteurs in Frankrijk, Italië en Spanje. Het is ook op deze terreinen dat het bewustzijn van een nieuwe vertaaltraditie het duidelijkst naar voren treedt. Als symptomatisch voor dit laatste kan tegen het eind van de zestiende eeuw het optreden van Karel van Mander gelden. In het voorwerk en de opdrachtgedichten bij zijn vertaling van de *Bucolica* en *Georgica* van Vergilius in 1597 zingt Van Mander de lof van het vertalen, verwijst hij uitdrukkelijk naar Coornhert en Van Ghistele als baanbrekende voorgangers, prijst hij de vertaalbemoeningen van zijn vriend Cornelis van Beresteyn en spoort hij prominente cultuurdragers in Holland uitdrukkelijk aan zijn voorbeeld in het vertalen te volgen (Tekst 14).

In de zeventiende eeuw zijn het vooral Vondel en Huygens die als bakens in de Nederlandse vertaalreflectie fungeren. In het voorwerk bij zijn tragicomedie *De beklagelycke dwangh* van 1648, naar Lope de Vega, citeert Isaak Vos, in cursief, de meest bekend geworden uitspraak van Vondel over vertalen: '*Yet van de eene Taal in d'ander, door eenen engen hals te gieten gaat zonder plengen niet te werck*'.^a Joan Blasius schrijft in 1671 dezelfde passage over in het voorwoord bij de derde, herziene editie van zijn *Edelmoedige Vyanden*, naar Scarron. In 1658 had Joan Dullaart er in zijn Tasso-vertaling aan herinnerd dat Vondels Vergilius - het betreft de prozaversie van 1646 - zowel geprezen als 'meenigmaal gehekeld en geroskamd' is.^b In hetzelfde jaar schrijft Hendrik Bruno dat het lichtende voorbeeld van Vondel en Huygens hem de prikkel tot het vertalen gaf, wat resulteerde in zijn bundel *Eclogæ, ofte Harders-kouten*, naar Vergilius. Hij citeert Huygens' 'Voor-maning' uit 1625 (Tekst 21) en typeert Vondels proza-Vergilius als een 'klare, duydelijcke, onghedrongene, grondighe, bondighe, beknopte, aerdighe, vloeyende, de Latijnsche manier van spreecken seer wel op eyghenschap van de onse draeyende, en om alles in een woort te segghen, onverbeterlijcke vertalinghe'.^c Overigens had reeds vóór 1641 een Willem Staeckmans zich vertrouwd getoond met de metaforiek van Huygens' opdrachtgedicht bij zijn - dan nog niet in druk verschenen - vertalingen naar John Donne (Streekstra 1994:146-48; en zie Tekst 23). Op het eind van de zeventiende en gedurende de achttiende eeuw blijft Vondel de vertaler naar wiens prestaties en opvattingen het vaakst verwezen wordt door andere vertalers en vertaalbeschouwers (Schoneveld 1992, Korpel 1993).

Tegen die tijd heeft zich echter zowel in het klimaat rond het vertalen als in de vertaalpraktijk een kentering voorgedaan. Hoewel ook in de zestiende eeuw ver-

a *De beklagelycke dwangh ... In Nederduytsche Rijmen gestelt, Door Isaak Vos.* Amsterdam, A.K. van Germez, 1648. Opdracht. Voor het citaat van Vondel zie Tekst 24.

b *Het verlostte Jeruzalem, van Torquato Tasso: Vertaald door J. Dullaart.* Rotterdam, J. Naeranus, 1658. 'Aan den lezer'.

c *Eclogæ, ofte Harders-kouten, In Neder-duytsche rijm vertaelt door Henrick Bruno.* Hoorn, Isaac vander Beeck, 1658. 'Aen den bescheydenen leser.'

talen naar het Nederlands zeker geen onomstreden bezigheid is, wordt de waarde ervan in het algemeen niet in twijfel getrokken. Wanneer echter in 1656 Johan de Vries in de 'Voor-reden' bij zijn *Griexe luyt* opmerkt dat er tegenwoordig 'eygen-sinnige' zijn die het ontlenen of vertalen uit de Ouden geringschatten en daarentegen 'het uytstorten van een deel ongebonde klaps, als het maer eyge uyt-vindinge is' ophemelen (zie Tekst 33), mag zijn uitspraak gelden als een teken aan de wand. Een goede tien jaar later oordeelt Jan Vos in het betoog bij zijn *Medea* (1667) dat 'de Dichtkunst niet uit vreemde taalen, maar uit een aangebooren aart voortkomt', en kort daarop zal die principiële voorkeur voor eigen vinding boven navolging, voor *inventio* boven copieerdrijf, het strijdpunt vormen in de botsing tussen Thomas Asselijn en het genootschap Nil Volentibus Arduum (Meijer Drees 1989:121-143). In de opdracht van zijn *Op- en ondergang van Mas Anjello* (1668) spreekt Asselijn alleszins duidelijke taal: 'willen wy dat onze vaarzen geroemdt zullen werden en onze Schouwburgh doorlughtigh werdt, laat ons dan niet sweeten om door 't overzetten van uytheemse tooneelspeelen beroemdt te werden' en enige regels verder: 'door copieeren en kunt gy niet opklimmen om vermaardt te werden, alzo het zelve zoo veel herssens noch begrijp niet van nooden heeft'.^a Daar stellen de leden van het genootschap tegenover 'dat het meerder kunst was een quaalijk gestelt Spel in het overzetten te verbeeteren, als een geheel nieuw Spel op te slaan'.

Bij dit alles zit het veranderde klimaat overigens niet uitsluitend in het conflict naar aanleiding van de relatieve waardering van eigen vinding ten opzichte van nabootsing. Even kenmerkend is het principe van het verbeterend vertalen dat Nil huldigt en dat, zoals Meijer Drees (1989:129) heeft laten zien met haar verwijzing naar de *Paradigmata* van de kunstcriticus Jan de Bisschop (1669), in een neoklassieke kunstopvatting kadert die de universele regels van de kunst als vaststaand en onaantastbaar beschouwt. Daar komt bij dat, zoals bekend, het genootschap overwegend Franse modellen volgt. Wat het andere kamp in de polemiek betreft: de kentering in de houding tegenover het vertalen laat zich ook aflezen uit de uitdagende manier waarop Asselijn zich als voorbeeld voor niet-vertalers opwerpt ('Wy hebben hier door een spoor trachten te maaken voor onze kunst-genooten', in de opdracht van zijn *Mas Anjello*), waarmee hij precies het tegenovergestelde doet van wat Karel van Mander in 1597 beoogde met de aansporing tot zijn vriendenkring om, ter verrijking van de Nederlandse taal en cultuur, net als hij aan het vertalen te gaan.

Vertaaldiscours

De Nederlandse vertaalreflectie zoals die zich ontwikkelt van het midden van de zestiende tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw, past in een breder, internationaal kader. In de eerste plaats valt hierbij te denken aan Latijnse beschou-

a Thomas Asselijn, *Op- en ondergang van Mas Anjello, of Napelse beroerte* [1668]. Ed. Marijke Meijer Drees. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1994. Opdracht.

wingen over vertaalkwesties, vooral in werken gedrukt in de Nederlanden. Zij omvatten teksten gaande van het slothoofdstuk over ‘Versiones seu interpretationes’ in Juan Luis Vives' *De ratione dicendi* (Leuven, 1533) en de voorrede bij de Latijnse vertolking van Philo Judaeus door de Engelse humanist John Christopherson (Antwerpen, 1553), tot het kapitel over vertalen in Andreas Schottus' werk over imitatie (Antwerpen, 1610) en Gerardus Vossius' *De imitatione* (Amsterdam, 1647). De verhouding tussen dit humanistische vertaaldiscours en de vertaalopvattingen in Nederlandstalige teksten is nog nooit bestudeerd. In wat volgt blijft dit onderwerp buiten beeld. Dit moet eveneens gelden voor de vertaalreflectie in andere moderne talen, van Martin Luthers *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530) en Etienne Dolets humanistisch geïnspireerde *Manière de bien traduire d'une langue en aultre* (1540) tot de programmatische voorwoorden en opdrachten waarmee in Frankrijk Nicolas Perrot d'Ablancourt vanaf 1637 zijn ‘belles infidèles’-vertalingen gepaard laat gaan - ook al is, zoals bekend, Huygens de eerste geweest die in een brief van 12 maart 1666 aan zijn vriend Jacob Westerbaen de term ‘belles infidèles’ op schrift heeft gezet; in het Latijn, dat wel (‘pulcherrima nimirum, sed infida’).^a

De Nederlandse poëtische handboeken uit de periode, toch al niet groot in getal, spreken doorgaans niet over vertalen of vertalingen. Een uitzondering is Vondels belangrijkste literair-theoretische beschouwing van algemene aard, de ‘Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste’ uit 1650, waar het vertalen als oefening voor de aankomende dichter ter sprake komt. Het primaire materiaal voor het onderzoek naar expliciete vertaalopvattingen in deze tijd bestaat bijgevolg in hoofdzaak uit liminaire en gelegenheidsteksten bij vertaald werk: voorwoorden, opdrachten, lofdichten en dies meer, alsook een aantal mededelingen in brieven en andere geschriften. Voor het overgrote deel zijn deze uitspraken afkomstig van vertalers. Wat hun interpretatie aangaat dient men rekening te houden met de specifieke retoriek van het liminaire genre. In voorredes en opdrachten heerst de bescheidenheidstopos. De vertaler doet er graag kleinerend over de eigen prestatie terwijl hij zowel de kwaliteiten, het belang en het praktische nut van de oorspronkelijke tekst als het lastige en ondankbare van de vertaalarbeid breed uitmeet. Lofdichten daarentegen neigen naar het hyperbolische. Zij prijzen de vertaler juist door zijn bemiddelende rol en zijn vakmanschap te belichten en door zijn inzicht en kunstzin op één lijn te stellen met die van de oorspronkelijke auteur. Vertaalkritische beschouwingen van enige omvang komen zelden voor, al ontbreken polemische uitvallen beslist niet (zie bij voorbeeld Tekst 27). Dat maakt Westerbaens vrij uitvoerige commentaren op zijn voorgangers in het vertalen van de psalmen, des te waardevoller (Tekst 31); voor deze kritiek werd hij prompt zelf door een ander op de korrel genomen (Tekst 32).

Het probleem van de interpretatie van het vertaaldiscours van de Renaissance is echter omvattender. Het begint al bij het inschatten van het bereik en de lading van de gebruikte termen. In het Middelnederlands heeft het woord ‘vertalen’ betekenissen als ‘uitdrukken’, ‘vertellen’ en ‘rechtvaardigen’, maar niet ‘vertalen’ in de

a *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, ed. J.A. Worp, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1911-17, deel VI, p. 183.

moderne zin. In deze nieuwe betekenis komt de term voor zover bekend het eerst voor in de Liesveldt-bijbel van 1526. De tweede bewijsplaats in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* is Coornherts Cicero-vertaling uit 1561 (Tekst 7). Gedurende de volgende honderd jaar bestaan 'vertalen' en 'overzetten' naast elkaar, waarbij de eerste term pas geleidelijk de overhand krijgt. Andere woorden voor 'vertalen' zijn 'translateren', 'verduitsen', 'overstellen' en een enkele keer 'overbrengen'. In de zestiende-eeuwse woordenboeken zijn deze termen geattesteerd. Het *Dictionarium tetraglotton* uit 1562 geeft voor de relevante Latijnse ingangen 'oversetten' en 'oversettinghe', maar niet 'vertalen' of 'translateren', hoewel dit laatste woord in verscheidene andere contemporaine woordenboeken wel te vinden is. 'Vertalen' komt voor in Cornelis Kiliaans *Thesaurus Theutonicae Linguae* uit 1573, tesamen met 'oversetten', 'overstellen' en 'verduytschen', maar een lemma 'translateren' ontbreekt. De derde editie van de *Thesaurus*, die in 1599 verscheen als *Etymologicum Teutonicae Linguae*, vermeldt 'translateren' wel, maar dan in het appendix met bastaardwoorden.^a De eerste Nederlandse woordenlijst met puristische inslag, Jan van de Werve *Tresoor der Duytsscher talen* (1552), had echter de term 'translatie' alleen opgenomen in zijn retorische betekenis ('een overstellinghe / oft versettinge der woorden wt haer eyghen plaetse in een ander') en niet in de zin 'vertalen'; daarvoor gaf Van de Werve 'traduceren', verklaard als 'verduytschen / ende van deen tale in dander oversetten.'^b Hoe de onderlinge verhoudingen en mogelijke semantische nuances tussen deze verschillende termen liggen, en hoe het hele woordveld zich precies ontwikkelt, blijft voorlopig onzeker.

De onzekerheid strekt zich uit tot begrippen als 'woordelijk' of 'vrij' vertalen. Gelet op de kritiek die bij voorbeeld een Pieter Volck Holst in 1556 in de opdracht bij zijn Paracelsus-vertaling op andere vertolkers ten beste geeft, is er veel voor te zeggen om zijn verklaring dat hij 'van woordt tot woordt getranslateerd' heeft, te lezen als 'nauwkeurig, volledig' en niet noodzakelijk als 'letterlijk' (Tekst 4, 'Conclusie vanden translateur'). Hoe rekkelijk het begrip in andere contexten is, valt te bezien. Aan de andere kant van het spectrum roept het 'parafrastisch' vertalen soortgelijke vragen op. In het voorwoord van 1591 bij zijn psalmvertaling spreekt Philips van Marnix over een vorm van 'breeder uyt-legginge (die men Paraphrases noemt)' (Tekst 13). Huygens noteert de afkorting '*Paraphr*' boven een versvertaling naar Ben Jonson; in de marge bij een van zijn versies naar John Donne staat, tweetalig, 'παραφραστικωτερου hic inde' en bij een ander gedicht 'laxius', wat contrasteert met opmerkingen als 'ten nauwsten' en 'op 't nauwste' bij zijn psalmvertalingen uit het Frans (Streekstra 1994:289-90, naar A.G.H. Bachrach). Onduidelijk blijft hierbij waar de vrijere parafrastische aanpak zich enerzijds

- a *Dictionarium tetraglotton seu Voces Latinae omnes, et Graecae eis respondentes, cum Gallica & Teutonica, (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione.* Antwerpen, Plantijn, 1562. *Thesaurus Theutonicae Linguae. Schat der Neder-duytscher spraken ... Thresor du langage Bas-alman, dict vulgairment Flameng, traduit en François & en Latin.* Antwerpen, Plantijn, 1573. *Etymologicum Teutonicae Linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum.* Antwerpen, Plantijn, 1599 (Ed. F. Claes, 's-Gravenhage, Mouton, 1972). 'Appendix peregrinarum, absurdarum, adulterinarumque dictionum'.
- b *Het tresoor der Duytsscher talen ... Ghemaect van ... Jan van den Werve / Ridder.* Brussel, Hans de Laet, 1552.

losmaakt van het vertalen in striktere zin en anderzijds opgaat in het principe van *imitatio* en navolging zoals bij voorbeeld Bredero en Johan van Heemskerck dit genre in de praktijk brengen (Teksten 19 en 20).

Status

Dergelijke terminologische problemen terzijde schuivende, laat de status die aan vertaald werk toegekend wordt zich wellicht het best aflezen aan de beeldspraak die in het Nederlandse vertaaldiscours voorkomt. Die is in grote lijnen dezelfde als wat elders in Europa aangetroffen wordt. Hij wijst in twee richtingen. Aan de positieve kant staan beelden die vertaalbaarheid, de waarde van het vertaalde en het vertalen als publiek dienstbetoon benadrukken. Deze groep omvat metaforen zoals het verwisselen van kleding, het overgieten van de ene fles in de andere, het bewaren van een juweel in een ander doosje, het opgraven van een schat, het schijnen van licht in de duisternis, het wegnemen van belemmeringen, het openen van deuren en ramen, het opwekken uit de dood, het opleveren van iets wat verloren of onbereikbaar was, het delen van iets kostbaars met velen, en zo meer. Aan de debetkant verschijnen beelden en vergelijkingen die de nadruk leggen op de afgeleide aard van vertaald werk, het kwaliteitsverlies als gevolg van vertaling, en de beperkte bewegingsvrijheid van de vertaler. Deze ideeën vinden uitdrukking in metaforen zoals die van het weerkaatste en dus vale licht, de schaduw, de gebrekkige copie, het lompenpak, het geleende goed, de troebele stroom, het overgieten dat niet zonder morsen gaat, de vogel met de geleende veren, de eigenaar en zijn gehuurde dienaar, de volgeling die gedwongen is in het smalle spoor van de voorganger te lopen. In retorische termen zou men kunnen zeggen: vertalen raakt niet aan *inventio* of *dispositio*, alleen aan *elocutio*. Dat heeft overigens zijn weerslag zowel op de status van het vertaalde als op de positie van de vertaler ten opzichte van de oorspronkelijke auteur.

Reeds in 1620 wijst Vondel er op dat hij met zijn *Heerlyckheyd van Salomon*, naar Du Bartas, slechts 'een vertalinge en geen eygen vindinge' levert.^a Een Haring van Harinxma vindt juist in die overweging een argument om de vertaler consequent vrij te pleiten van verantwoordelijkheid voor de inhoud van het vertaalde. Sprekend zowel voor zichzelf als voor de Franse vertaler van Quevedo's *Seven Wonderlijcke Ghesichten* (1641) betoogt hij dat de beide tolken 'haer Voor-ganger, naer alle Recht van getrouwe Over-setters, van nae-bij moeten volgen [...] ende zijn alsoo d'Oversetters onschuldich aen een ander-mans Werck'.^b Dat de eigendomsvraag reëel is, mag blijken uit het feit dat zelfs wanneer Van Heemskerck in 1622 een vrije bewerking van Ovidius' *Ars amandi* levert en deze overeenkomstig het *imitatio*-principe geheel naar Amsterdam verplaatst, hij zich nog gedrongen

a *De heerlyckheyd van Salomon*, 'Voorreden'. *De werken van Vondel*, ed. J.F.M. Sterck et al., Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1927-40, deel II: 229.

b *Seven Wonderlijcke Ghesichten*, Van Dom Francisco de Quevedo ... In 't Nederlandts ghebracht door Capiteyn Haring van Harinxma. Leeuwarden, Claude Fonteyne, 1641. 'Waerschouwinge Voor de Lesers'.

voelt er voor uit te komen 'dat dese *Minne-kunst* mijn werck niet en is' (Tekst 20), net zoals ook Jeremias de Decker in 1650 een mogelijke beschuldiging van letterdieverij voorkomt door uit te leggen dat veel van zijn 'puntdichten' weliswaar van anderstalige auteurs stammen maar dat 't rym of dicht altoos ten minsten 't myne is'.^a De kwestie hangt omstreeks deze tijd blijkbaar in de lucht. In de opdracht bij het stuk *Adam Karels Vervolgde Laura* (1645), bewerkt naar Rotrou, spreekt Adam Karels van Germez zijn dank uit aan Jan Hendrikszoon Glazemaker en Caspar Barlaeus voor verleende hulp maar gaat dan verder: 'de hoovaerdy evenwel van mijn naem hier alleenig boven te zetten, heb ik geleert van mijn meester ROTROU, die 't zelfde in Frans uit het Spaens van LOOPES DE VEEGO gedaen heeft, dat ik in Duits uit het Frans van hem heb moeten doen: en van meer andre dichters van deezen tijt die my daer in zijn voorgegaen'.^b

Lofdichten daarentegen tillen de vertaler bij wijze van compliment op hetzelfde voetstuk als de oorspronkelijke schrijver. Zijn hoogtepunt vindt deze lofprijzing in de voorstelling van de vertaler als de wedergeboren auteur zelve. Het begrip van de zielsverhuizing of metempsychose, dat op Pythagoras teruggaat, komt in zeventiende-eeuwse lofdichten op vertalers geregeld voor (zie bij voorbeeld Tekst 29). Allicht hebben zowel de leveranciers van dergelijke verzen als de toegesprokenen ten volle beseft dat deze ontkenning van de gewone hiërarchische verhouding tussen auteur en vertaler geheel op rekening van de ruimhartige retoriek van het genre geschreven moest worden.

Legitimatie

In het algemeen genomen worden in de zestiende en zeventiende eeuw principiële vertaalbaarheid en het nut van het vertalen als cultuurverrijkende bezigheid niet in twijfel getrokken, in de Nederlanden zomin als elders in Europa. Die positieve houding hangt uiteraard samen met het feit dat in deze periode de toonaangevende cultuurkringen zo nadrukkelijk bereid zijn van anderstalige en Antieke modellen te leren en grote waarde hechten aan het opdoen van nieuwe kennis. Tegen het midden van de zestiende eeuw staan de internationaal georiënteerde Latijnsschrijvende Humanisten in cultureel opzicht overal in hoog aanzien. In de Nederlanden hebben economische en sociale veranderingen geleid tot verstedelijking en de opkomst van nieuwe invloedrijke klassen - patriciaat, burgerij - met een grote intellectuele nieuwsgierigheid en een behoefte aan modern onderwijs en sociale differentiatie. In verscheidene Europese landen wordt vanaf ongeveer het tweede kwart van de zestiende eeuw op grote schaal in de moedertaal vertaald. Door de boekdrukkunst hebben deze werken een ruimer bereik dat ooit voordien. Uit cultureel oogpunt het meest vernieuwend en prestigieus zijn de vertalingen en

a *Puntdichten van J. de Decker* [1650], 'Aen den Lezer'. *Alle de rym-oeffeningen van Jaremijs de Decker*, ed. M. Brouërius van Nidek, Amsterdam, Hendrik Bosch etc., 1726, deel 2.

b *Adam Karels Vervolgde Laura*. Amsterdam, Johannes Jacot, 1645. Opdracht.

navolgingen van de Klassieken. Doordat de volkstalen zich hiermee, en met de beoefening van nieuwe disciplines, voor nieuwe taken geplaatst zien, besteden vooruitstrevende taalliefhebbers er speciale aandacht aan. Daarbij komt dat, in een tijdperk van natievorming, het gebruik van de moedertaal vaak ook een ideologische dimensie krijgt.

Wanneer Cornelis van Ghistele zich in Antwerpen omstreeks 1550 resoluut aan het vertalen van Antieke auteurs zet (Ovidius, Vergilius, Terentius, Horatius, Sofokles), legitimeert hij die bezigheid op een heel specifieke wijze. Wat rechtvaardiging behoeft is niet zozeer het feit dat hij Klassieken vertaalt, maar enerzijds dat hij die in het Nederlands vertaalt en anderzijds dat hij voor bepaalde auteurs gekozen heeft. Wat het eerste punt aangaat lijkt zijn argumentatie zich te richten tegen sommige Humanisten die menen dat de volkstaal ongeschikt is als cultuurmedium. 'Men vint vernufte menschen / die segghen dat onbehoorlijck is latijnsche boecken in onser duytscher talen over te setten: haer laten dunckende dat de latijnsche sprake daer door onteert / ende te cort ghedaen wort,' schrijft hij in 1555 in de opdracht bij *Terentius Comedien* (Tekst 3). Zijn antwoord luidt dat de Romeinen toch ook uit het Grieks vertaalden, en dat andere moderne naties eveneens de Klassieken in de volkstalen omzetten. Hij gebruikt daarmee een type argument dat, wat het Nederlands betreft, tot de vroege Renaissance gerekend mag worden. Het bezwaar tegen het vertalen in de volkstaal verdwijnt naarmate het prestige van het Nederlands als cultureel instrument toeneemt. Dan is het niet langer nodig om, zoals uitgever Willem Silvius in 1563 nog nodig acht in de opdracht bij de *Princelijcke Devijzen* vertaald naar Claude Paradin, vertaling in het Nederlands te ondersteunen door te wijzen op Fransen, Italianen, Spanjaarden en Duitsers die zich 'niet alleen en contenteerden om vele diverse geleerde dienstelike boecken te schrijven / maar ooc wt ander talen / als Griecx ende Latijn te translateren ende in hen talen over te stellen.'^a De manier waarop in 1616 Johannes Fenacolijs zijn Tacitus-vertaling rechtvaardigt, laat de verschuiving goed zien (Tekst 18). Fenacolijs onderschrijft er impliciet de opvattingen van Goropius Becanus en Simon Stevin over de eerbiedwaardigheid van het Nederlands en de superioriteit van deze taal ten opzichte van de omringende volkstalen.

Ook het tweede punt is kenmerkend voor de zestiende eeuw. Net zoals Erasmus bij herhaling het lezen en bestuderen van niet-Christelijke Klassieke auteurs moest verdedigen, ziet Van Ghistele zich genoodzaakt het vertalen van de heidense geschriften der Ouden te rechtvaardigen. Hij doet dat op dezelfde manier als Erasmus, door te wijzen op universele of proto-Christelijke waarden in deze werken: 'al ist sake dat Vergilius een Heydens Meester was / dat daerom sijn schriften niet onduechdelijck oft te verachten en sijn / want alle Heydensche Philosophen / ende Poeten / al en hebben si gheen kennisse van Christo ghehad / nochtans haer

a *Princelijcke Devijzen ofte wapenen van M. Claude Paradyn ... Nu eerst wt de Francoische tale over gestelt in ons nederlands duytsh.* Antwerpen, Willem Silvius, 1563. Opdracht.

groote wijsheyt ende verstant hebben si wel laten blijken.’^a Doordat de Klassieken nu in de volkstaal omgezet worden en dus beschikbaar komen buiten de beperkte Humanistische kringen, is de kwestie acuut. Coornhert kant zich tegen het gebruik van Terentius in de scholen en heeft het in één adem over ‘Ovidius Nasonis ende ander onkuysche boecken en Poëterien’ (Van Caekenberghe 1974, I:104) en vertaalt, op Homerus en Boccaccio na, overwegend moraalfilosofische werken. In de voorrede bij zijn Isocrates-vertaling (1564) adviseert M.A. Gillis dat wij de Oude wijsgeren alleen moeten navolgen voor zover zij overeenstemmen met de Christelijke leer. Voor Cornelis van Beresteyn, in de opdracht bij *Tgulden boeck Van... Marcus Aurelius* (1565), vertaald naar het Spaans van Antonio de Guevara, betekent juist de aanwezigheid van allerhande deugden in een heidens auteur een krachtige aanbeveling voor Christenen. Dezelfde gedachte verwoordt J.H. Glazemaker honderd jaar later nog in zijn versie van Marcus Aurelius' *Zedelyke gedachten* (1658), ditmaal uit het Latijn vertaald: de auteur ‘heeft door zijn geschriften, daar in hy betoont wat de Natuur, door Reden beleid, te weegbrengen kan, aan ons, die Christenen willen wezen, en die zo veel beter behoren te zijn, als wy een treffelijker Voorbeelt en Leermeester, namelijk Christus, hebben, een prikkel, om hem niet alleenlijk gelijk te worden, maar ook t'overtreffen, gegeven.’^b

Motivering

De uitspraken waarmee uitgevers en vertalers de publicatie van vertaald werk motiveren, verschillen in wezen niet van de wervende commentaren die andere geschriften vergezellen. Het onderscheid ligt vooral in de omstandigheid dat bij vertalingen de tekstbezorger kan terugvallen op de elders reeds bewezen waarde van het oorspronkelijke werk, dat nu dank zij de vertaling binnen ieders bereik komt. Zo merkt de Brusselaar Philips Numan in 1614 op dat de Fransen onmiddellijk alles vertalen wat hun nuttig lijkt, waardoor hij zich insgelijks bewogen heeft gevoeld een bundel leerrijke samenspraken van Andreas de Soto over mirakelen zowel in het Frans als in het Nederlands te vertalen, ‘om aen vele personen dienstich te wesen, besunder in dese Stadt daer soo groote verscheydentheyt es van Natien.’^c In voorredes en opdrachten is het memoreren van de waarde of het nut van de brontekst en de publieke vorm van dienstbetoon die de vertaler met zijn werk levert, een gemeenplaats.

Politieke of andere omstandigheden kunnen er toe leiden dat sommige vreem-

a *Deerste sesse boecken van Aeneas ghenaeemt Æneidos... Nu eerste in onser duytscher talen door Cornelis van Ghistele Retorijckelijck over gheset...Antwerpen, wed. Jacob van Liefveldt, 1556 (privilege gedateerd 13 april 1554). ‘Totten Lesere’.*

b *Tgulden boeck / Van tleven ende Seyndtbrieven van... Marcus Aurelius. Antwerpen, Ameet Tavernier, 1565. Opdracht. Zedelyke gedachten van Markus Aurelius Antoninus ... Nieuwelijks door J.H. Glazemaker Vertaalt. Amsterdam, Tymon Houthaak voor Jan Rieuwertsz., 1658. ‘Aan de lezer.’*

c *Twee t'samensprekingen ... Door ... Andreas de Soto ... onlancx overgheset vuyter Spaensche tale int Franchois / ende daer naer int Nederlants / door Philips Numan... Brussel, Rutgeert Velpius, 1614. Opdracht.*

de geschriften een bijzondere toepasselijkheid verwerven en op grond daarvan vertaling verdienen. Zo spreekt in een nog vrij algemene zin de vertaler van Erasmus' *Claghe des Vredes* in 1583 van 'den bloedigen crijch / op-roer / twist ende oneenicheyt / di tegenwoordich inde werelt ende voornemelijc in dese Nederlanden is' en waardoor dit geschrift van Erasmus weer actueel blijkt, en herinnert Jan Moretus er aan dat Justus Lipsius' *Twee boecken vande stantvasticheyt* (1584) een kostbaar werk zijn 'daer soo menigherhande verlichtinghen des herten tot desen wonderlijcken ende benauden tijdt dienende in te vinden waren.'^a In de Republiek motiveert Johan van Heemskerck zijn *Verduytsste Cid* (1641), naar Corneille, op een vergelijkbare maar politiek getinte manier door de hoofdfiguur van het stuk te typeren als 'een onversettelijcken voorstander der Vaderlandsche vryheyt, en een onvertsaecht tegensprecker van den opdrangh der uytheemscher heerschappye: Die dese CID afweert met woorden, recht weerdigh om door een vryen Hollander tegen den heersch-sucht der huylensdaegsche Spanjaerden uitghesproken te sijn.'^b Treffender is wellicht de motivering van de anonieme vertaler van Francesco Guicciardini's *Oorlogen van Italien* (1599), die er op wijst dat de auteur weliswaar katholiek is maar de wandaden van de pausen niet vergoelijkt en tevens de ware aard van de Spanjaarden duidelijk laat zien. Eenzelfde geloofwaardigheidsargument gebruikt ook, met nog meer kracht, de uitgever van Van Manders vertaling van Benzoni's *Historie van de nieuwe weerelt* in 1610, bij het begin van het Twaalfjarig Bestand: juist omdat de oorspronkelijke auteur een Italiaan is kan de lezer ervan verzekerd zijn dat hier een onpartijdig relaas voorligt van de Spaanse gruwel en trouweloosheid in de Nieuwe Wereld, zodat het boek als een waarschuwing mag gelden dat ook bij ons niemand zich op Spaanse 'beloften / handelingen / ofte tractaten' kan verlaten.^c

In het kader van de religieuze twisten in de zestiende eeuw worden vertalingen met soortgelijke polemische bedoelingen vervaardigd en gemotiveerd. In 1554 ziet Jan vander Hagen het einde van de wereld naderen als gevolg van de alomtegenwoordige Lutherse 'secten der dolingen', en omdat hij zich in het verweer tegen de ketters niet onbetuigd wil laten kiest hij voor het vertalen van een werk van Petrus de Soto, dat immers zijn waarde al bewezen heeft: '[e]nde om dat veel gheruster is te ghebruycken eens anders aerbeyt / dan iet nieuws selfs te maken: ende dat mij niet moghelijck en dochte datmen iet bequamers tot desen tijde soude hebben moghen vinden / daerom so heb ic dit boecxken [...] willen wten Latine in Vlaem-

- a *Een Christelijke nootsakelijke Claghe des Vredes ... Eerst door Erasmus Reterodamum in-den Latijne beschreven ende nu neyrstelijck in-de Nederduytsche Tale overgheset...* Antwerpen, Arnout s'Coninx, 1583. 'Voor-rede' (getekend A.K.). *Twee boecken vande stantvasticheyt. Eerst int Latijn gheschreven door I. Lipsius, Ende nu overgheset inde Nederlantsche taele door I. Mourentorf.* Antwerpen, Plantijn, 1584. Opdracht.
- b *De verduytsste Cid. Bly-Eyndend treur-spel.* Amsterdam, Nicolaas van Ravestein, 1641. 'Voor-reden'.
- c *De Oorlogen van Italien / beschreven door Francoys Guicciardin ... in onse Nederduytse Tale den vaderlande ten dienste overgheset.* Dordrecht, Isaac Janssz. Kaen, 1599. 'Tot den goetwilligen Leser'. *De Historie van De nieuwe weerelt... Door Ieronimus Benzoni van Milanen. Uyt het Italiaens Overgheset in Nederduyts / door Carel vander Mander...* Haarlem, Passchier van Wesbus, 1610. Opdracht.

scher spraken over stellen'. In 1580 zal Lucas de Heere in het andere kamp precies hetzelfde argument aanwenden wanneer hij de Calvinistische zaak wil dienen door Philippe de Mornay's *Tractatus de ecclesia* van een jaar eerder te vertalen.^a

Wanneer de chirurg Pieter Volck Holst in 1556 geneeskundige werken van Paracelsus vertaalt, maakt hij er geen geheim van dat hij dit doet met de bedoeling zowel verouderde medische handboeken als bestaande maar onbetrouwbare versies van Paracelsus de pas af te snijden (Tekst 4). De ongeregelde praktijken van barbiers, chirurgijns, kwakzalvers en dies meer maken gekwalificeerde medici-vertalers blijkbaar bewust van de nood aan gezaghebbende werken in de volkstaal. Tegelijk benutten zij deze vertalingen om hun corporatieve belangen veilig te stellen. Peter Hassardus brengt in 1565 een vertaling van een werk van Hippocrates uit en spreekt in zijn opdracht aan de stadsmagistraat van Brussel de hoop uit dat nieuwe stedelijke verordeningen een einde zullen stellen aan 'alle bedriegerien vande ongeleerde buffels ende quacsalvers.' Zo ook Maarten Everaert, eveneens een medicus, in zijn Paracelsus-vertaling van 1563: 'Jae de conste der medecijnen is soo verre ghecomen onder de handen der ongheleerden / datse niet alleene misbruyckt en wordt van quacksalvers / pockmeesters / barbiers / apotekers / oft ongheleerde ende dwalende medecijns / maer oock van coken / bancketmakers / guychelaers / muylstooters / camerspeelders / ende alle dier ghelijcken stuytvossen ende landtloopers'; hij stuurt zijn vertaling de wereld in 'als eenen baeck ende waerschouwinge voor alle perijckelen der misbruycken die onder die alder edelste conste der medecijnen soude mogen comen'.^b

Op het gebied van de letteren gaan de dingen nauwelijks anders in hun gang. Juist het vertalen van de Klassieken laat zich motiveren met een beroep op hun prestige en stichtende kwaliteiten, ten nadele van lager gewaardeerde, populaire lectuur. Reeds Van Ghistele speelt in zijn Terentius-vertaling dit argument uit: 'Ist niet beter dat de slechte menschen in ons ghemeyn sprake de gheleerde Poeten lesen moghen / dan dat si haer met Ulespieghels beuselen oft met soedanighen boeverye veronleghende zijn?' (Tekst 3). In 1594 vertaalt Everardus Bommelius historisch werk van Flavius Josephus en Hegesippus om de lezer 'tot de rechte fonteynader / ende ondersoekinghe der heyligher Schrift te wijzen / ja als eenen rechten smaeck in haer te verwecken / ende teenemael van het lesen der anderen Historien / nergens toe dienende dan tot verlies des costelicken tijts / als oock tot verdervinghe goeder zeden / aftrecken willen'.^c De Hellenistische roman van Helio-

- a *Een cort begryp Der warachtigher Christelijcker leeringhen ... Wt die boecken ... des ... Pieter de Soto ... Al tsamen nu in duytschen overghesedt door broeder Jan vander Haegen...* Leuven, Jan Waen, 1554. Opdracht. *Tractaet Ofte Handelinghe van de Kercke ... Eerst in Francoys ende Latijn ghemaect by P. Van Mornay ... Ende nu overghestelt in Nederlandtsche sprake...* door L. D'heere. Antwerpen, Jaspar Troyens, 1580. Opdracht.
- b Hippocrates, *Van die wonden des hoofts. Nu eerst wten latijne over-geset int nederduytsch, door M. Peter Hassardus.* Antwerpen, Willem Silvius, 1565. Opdracht. *Labyrinthus ofte doolhof vande dwalende Medecijns des ... Theophrastus Paracelsus / overghesedt wten Latijn in Nederlandtsche duytsche spraecke / door M.E.B..* Antwerpen, Jan van Waesberge, 1563. Opdracht.
- c *Flavii Iosephi ... Boecken / te weten vanden ouden Joodschen geschiedenissen twintich ... Daer by ghevoecht zijn Egesippi vijf Boecken...* Nu eerst in Nederduytsche tale overgheset wt de Hoochduytsche sprake / achtervolghende het exemplaeer Conradi Lautenbachs... Door Everardum Bommelium...Leiden, Jan Paedts Jacobszoon & Jan Bouwenszoon, 1594. Opdracht.

dorus die Karel Kina in 1610 naar het Frans vertaalt is volgens de vertolker te verkiezen boven de meeste boeken die tot dusver uit het Frans zijn overgezet, immers de meeste werken van dit slag bevatten 'geenderhande kennisse van oude antijcke dingen' en zijn bovendien 'soo verde verscheyden van alle waerschijnelicke gelijkhey, dattet veel eerder droomen schijnen te wesen van enige verwarde ende becommerde hoofden dan Inventie van eenich geestich ende oordeelich mensche' (Tekst 16).

Wanneer Van Ghistele zich met zijn vertalingen afzet aan de ene kant tegen Humanisten die een uitsluitend Latijnstalige cultuur voorstaan en aan de andere kant tegen volksboeken van het *Ulenpiegel*-type, wordt duidelijk dat zijn eigen werk op een nieuw lezerspubliek mikt, in de eerste plaats het patriciaat en de aanwassende stedelijke burgerij die de renaissancistische cultuur schragen. Dit publiek is koopkrachtig en staat open voor Nederlandse vertalingen zowel uit de Antieke en de eigentijdse Latijnstalige letteren als uit de moderne buitenlandse literaturen in de verschillende moedertalen. Het heeft belangstelling voor de prestigieuze genres die van elders worden geïmporteerd en waarin de leidende letterkundige kringen zich door middel van lectuur, vertaling en imitatie gaandeweg bekwamen. In *Den hof en boomgaard der poë sien* uit 1565, de eerste gedrukte Nederlandstalige bundel die sonnetten en metrische verzen bevat, verklaart Lucas de Heere zich in de opdracht tevreden met de titel 'contrefaictor', nabootser, vooral dan van Franse modellen.^a Inmiddels is bekend dat in de vroege renaissance verzen volgens de nieuwe patronen vaak eerst in het Frans werden geschreven om vervolgens door de auteur in het Nederlands te worden vertaald (Waterschoot 1994:10). En net zoals de drukker in De Heeres *Hof en boomgaard* de lezer attent maakt op het nieuwe en de eigen aard van metrische verzen, zo gaat M.A. Gillis, die met zijn *Sambucus*-vertaling van 1566 het emblema in de Nederlandse letteren introduceert, uitvoerig in op wezen en kenmerken van het nieuwe genre. Dit is te meer nodig, merkt hij op, 'om dat wy noch ionck zijn in het scrijven' (Tekst 10). Dat bewustzijn domineert de zestiende eeuw. Hoewel de zeventiende-eeuwse vertalers er over het algemeen van uitgaan dat de letteren in de volkstaal voldoende gewicht en aanzien hebben verworven om zich niet meer in een algeheel afhankelijke rol te laten drukken, blijft het motief van de import van nieuwe structuurprincipes meespelen. Vondel zal tenslotte zijn leven lang vertalen en aan die activiteit richtinggevende modellen blijven ontleen.

Vondels 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste' (1650) laat echter goed zien wat vertalen kan betekenen voor de auteur-vertaler. Het is in de eerste plaats van belang als *exercitatio*, als een vorm van studie en vingeroefening voor de aankomende dichter. Zoals Vondel het uitdrukt: 'Hierom waer het geraden eerst eenige heilige of weereltsche historien, oock verzieringen, uit Virgilius, Ovidius, Amadis, en Bokatius, te rijmen, om zich van de rijmkunste meester te maecken, en op de baen te geraken [...] Kennis van uitheemsche spraecken vordert niet weinigh, en

a Lucas d'Heere, *Den hof en boomgaard der poë sien*. Ed. W. Waterschoot, Zwolle, 1969.

het overzetten uit vermaerde Poëten helpt den aenkomenden Poeet, gelijk het kopieeren van kunstige meesterstukken den Schilders leerling.^a Het nut van kennis van vreemde talen voor de aspirant-literator was reeds door Van Mander verwoord in het gedicht voor Van Campen bij zijn Vergilius-vertaling van 1597: 'Wie dichten sal voor by heeft gaen doorploegen / Goe dichters oudt, zijn doen is kinder spel' (Tekst 14). H.L. Spiegel trok de relevantie ervan in twijfel in zijn *Hert-spiegel* ('Moet juijst een duijts Pöet nu noodich zijn ervaren / in Griex? latijn?')^b, een scepsis die later bij Vos en Asselijn weer opduikt. Als motivering bij vertaalwerk komt het echter veelvuldig voor en heel wat auteurs beginnen hun literaire loopbaan dan ook met een vertaling. Overigens ligt het in een aantal gevallen voor de hand de mededeling dat het vertaalde als jeugdwerk of vingeroefening tot stand gekomen is, voor weinig meer dan een bescheidenheidstopos te houden.

In het beeld van het copiëren van meesterwerken door schildersleerlingen vat Vondels 'Aenleidinge' het vertalen als oefening voor de aspirant-dichter op rake wijze samen. Het draagt verscheidene aspecten van het vertalen in zich: vertalen, net als dicht- en schilderkunst, als een vorm van imitatie in de algemene zin van mimesis; vertalen als hommage aan een hooggeschatte meester en als aanloop tot mogelijke *imitatio*, het volgende stadium op de weg naar eigen vinding; vertalen als arbeid aan *elocutio* zonder te tornen aan *inventio* of *dispositio*; en het vertaalde niet alleen als betekenisvol geheel op zich maar altijd ook refererend aan een ander werk van dezelfde, talige orde. Het beeld komt terug in de voorrede die Johan de Vries in 1656 bij zijn *Griexe luyt* voegt (Tekst 33). De Vries knoopt er tevens een legitimatie van vertaalwerk aan vast. De schilderijen van de meesters zijn immers unieke kunstwerken, alleen in Italië te zien; door het naschilderen kunnen ook anderen ervan genieten. Al biedt het vertaalde slechts een zwakke afspiegeling van het origineel, het stelt de lezers die geen toegang hebben tot het origineel in staat zich er een redelijke indruk van te vormen. Huygens' bekende gedicht bij zijn Donne-vertalingen uit 1633 (Tekst 23) zegt niets anders.

De getrouwe vertaler

Doordat het Nederlandse vertaaldiscours van de Renaissance grotendeels uit liminaire teksten bestaat, hebben de meeste commentaren betrekking op specifieke kwesties die voor de gegeven tekst van belang zijn. Uitspraken over algemene vertaalprincipes komen minder vaak voor. Uiteraard ontbreken zij niet geheel, en laten zich ook uit ad hoc-verklaringen meer algemene opvattingen afleiden.

Het uitgangspunt is dat de vertaler zich gebonden weet. Jeremias de Decker herinnert er in de voorrede bij zijn 'Klaegliederen' aan dat de lezer moet beseffen 'dat men in dusdanig werck de handen niet vry en heeft; en niet alleen den zin van den text, maer oock, zoo veel doenlyck is, deszelfs *phrasis* of styl van spreken ge-

a *De werken van Vondel*. Ed. J.F.M. Sterck *et al.*, deel V:485, 487-88.

b H.L. Spiegel, *Hert-spiegel* [1614]. Ed. F Veenstra. Hilversum, Verloren, 1992. Boek I, vs. 125-26.

dwongen is te behouden.^a Honderd jaar eerder, in 1548, had de bijbelvertaler Nicolaus van Winghe al geschreven dat hij te werk was gegaan '[v]olghende seer scerpelijck den voerseyden latijnschen text / niet alleen inden sin der redenen / maar ooc in die maniere van spreken der heyligher schriftueren / ende int vervolch der woerden', waarmee hij de instructies volgde van de kerkelijke overheden, '[d]ie welcke liever hadden een ghetrouwe ende warachtige translacie / al waer die niet seer constich van talen / dan contrarie' (Van Herreweghen 1949:304-5).

Aan een dergelijke strikte opvatting beantwoordt het begrip van de 'getrouwe vertaler'. Diens taak bestaat er in wezen in de woorden en betekenissen van de uitgangstekst op bevattelijke wijze van de ene taal in de andere om te zetten zonder de integriteit van het oorspronkelijke werk op enigerlei wijze aan te tasten, dus zonder iets toe te voegen, weg te laten of te vervormen. M.A. Gillis schrijft in 1566 in deze zin dat hij zich gekwetent heeft van 'd'officie eens ghetrouwen oversetters [...], latende de dingen sulcs als ickse int Latijn ghevonden hebbe, die alleenlick oversettende met luttel woorden [...] so claerlick ende bescheydelick alst my immermeer mogelick geweest is' (Tekst 10). Van Heemskercks *Minne-kunst* van 1622 gaat daarentegen de perken van zijn brontekst vrijelijk en bewust te buiten en de auteur weet dan ook 'dat ick dus doende voor geen trouwen Vertaelder deur magh' (Tekst 20). Volgens Haring van Harinxma in 1641 moeten vertalers 'naer alle Recht van getrouwe Over-setters' hun auteur 'van nae-by [...] volgen'; juist daardoor 'zijn alsoo d'Oversetters onschuldich aen een ander-mans Werck' en tornen zij niet aan de eigendomsrechten van 'd'Authour en Eyghenaer van't oorsproncklijcke Werck.'^b

De getrouwe vertaler wordt geacht betrouwbaar te zijn. Hiermee is tegelijk de sociale en morele fundering van het begrip van het getrouw vertalen aangegeven. Betrouwbaarheid houdt niet slechts de bekwaamheid tot getrouw en 'klaar' overzetten in maar tevens terughoudendheid met betrekking tot eigen interventies in de tekst, of het nu om weglatingen, toevoegingen of interpretatieve ingrepen gaat. Hierin schuilt de oprechtheid van de vertaler. Aan de andere kant rijst het gevaar van vertekening, vervalsing en misleiding, het tegendeel van een integere representatie. Vooral toevoegingen door de vertaler, hoe onvermijdelijk ook vanwege enerzijds de eis tot klaarheid en anderzijds de structuurverschillen tussen talen, houden het risico van betekenis corruptie in. Aldus reeds Van Ghistele in 1553: 'al eest sake dat ick somtijts een woort of twee daer by ghesedt hebbe meer dan het Latijn schijnt wt te sprekene, ick hope ende ick meyne nochtans, dat daeromme den zin vanden Poet niet gecorrumpeert en is, want zoudemen het duytsch zo plat naer dlatijn stellen, tsoude dickwils seer vrempt in des lesers oore luyen' (Tekst 2). Ook Van Mander waarschuwt in 1597: 'maer en tracht / Versieren gheen sluyt-reghels soo beneven / Den text / om puer te weten wat gheschreven / Heeft u Poet' (Tekst 14). J.H. Glazemakers scherpe kritiek op zijn voorganger in het vertalen van Livius

a 'Jeremias de Deckers Klaegliederen van Jeremias', *Alle de rym-oeffeningen*, ed. 1726, deel 1. 'Aan den lezer'.

b *Seven Wonderlijcke Ghesichten, van ... Quevedo*, 1641. 'Waerschouwinge Voor de Lesers'

betreft vooral het zomaar toevoegen en aan elkaar lassen van tekstgedeelten zonder dat de lezer daarover werd ingelicht (Tekst 27). Jonas Cabeljau, die in 1657 Ovidius' *Heroides* 'op gelijk getal van vaarzen' vertaalt en zich daarmee afsnijdt van 'de open zee van eigen bijvoegselen', wil de 'eigen uitlegginge' duidelijk gescheiden houden van de eigenlijke vertaling (Tekst 34).

Het praktische dilemma waar deze opvatting van de taak van de vertaler aanleiding toe geeft, is door Huygens in 1625, in navolging van de H. Hieronymus, bondig en gevat onder woorden gebracht: 'Neemtmen de ruymte in 't Oversetten, soo kan de waarheid niet vrij van geweld gaen: Staetmen scherp op de woorden, soo verdwijnt de geest vande uytspreeck' (Tekst 21). Huygens spreekt in de ongepubliceerde versie van zijn 'Voor-maning' weliswaar een voorkeur uit voor de 'oprechte rouwicheid' [d.i. rauwheid] van de letterlijke vertaler boven de 'bedrieghelicke bywegen' van de parafrast (ibid.), maar in de praktijk gunt hij zichzelf gaandeweg meer armslag. Dat doen de meeste vertalers, al was het maar omdat zij inzien dat het taaleigen van de onderscheiden idiomen iedere strikte opvatting van getrouw vertalen in de weg staat. Heel treffend zegt Ludovicus Broomans het in 1659: 'Doch dat niemandt alle volheydt ende soetheydt volghen en kan, is om seker maniere van spreken, die-men *Phrases* noemt, die elcke taele besonder heeft.'^a

Woord en zin

Als praktisch principe blijft het letterlijk of woordelijk vertalen alleen voortbestaan in sommige bijbelvertalingen en in overzettingen met een specifiek gebruiksdoel, met name vertalingen met een pedagogisch oogmerk en hulpvertalingen in proza. Wat het bijbelvertalen betreft gaat Jan Utenhove ongetwijfeld het verst. Zijn nauwlettende versie van de psalmen en het Nieuwe Testament ('mynen trauwen aerbeyd') is zozeer gericht op het weergeven van de 'waerheydt' van de oorspronkelijke tekst dat hij het Nederlands er uit zijn voegen voor trekt. Dat de vertolkingen wegens hun letterlijkheid en zonderling taalgebruik op verzet stuitten, is bekend (Tekst 6). De alleen met zijn initialen bekende vertaler I.V.D.M.D.H. die in 1638 de *Pastor Fido* van Guarini in het Nederlands omzet, heeft eveneens, naar eigen zeggen, 'het voor-schrift in woorden ende sinnen, volkomentlijck oft immers soo veel mogelijk naer-ghevolght', maar de reden is een andere: deze vertaling richt zich tot diegenen die Italiaans willen leren en in een woordelijke vertaling een handig instrument zullen vinden.^b Zonder direkt een pedagogisch doel na te streven heeft toch ook Dirk Doncker in 1663 Vergilius vers voor vers vertaald en de regels genummerd teneinde de lezer het naslaan van de oorspronkelijk tekst te vergemakkelijken (Tekst 35).

Letterlijke hulpvertalingen in proza die vervolgens door een ander op rijm

a *De Brieven van P. Ovidius Naso, Ghenaemt in't Latijn Epistolæ Heroïdum. Over-gheset in onse Neder-duytsche Taele, Door J.B. Brussel, François Foppens, 1659. 'Tot den Leser'.*

b *Den ghetrouwen herder. Herderlick bly-eyndende treur-spel. 's-Gravenhage, Dirk Maire, 1658. 'Aenden Leser'.*

worden gezet, zijn niet ongewoon. Jacobus Baroces, vermoedelijk een Sefardische jood van Portugese afkomst (Grimberg 1993-94), vertaalt omstreeks het midden van de zeventiende eeuw een ruim aantal Spaanse toneelstukken op deze manier voor auteurs als Isaak Vos en Lion de Fuyter. David Lingelbachs *Spookende minnaar* (1656), naar Quinault, steunt op een prozaversie van Simon Engelbrecht. Adam Karels van Germez verschaft duidelijkheid omtrent de aard van de tussenvertaling wanneer hij in zijn *Vervolgde Laura* meedeelt dat het stuk 'eerst van *Ian Hendrikzoon Glaezemaeker*, in 't rymeloos van woordt tot woorde uit liefde vertaeld' was.^a Zo is er nog een aantal voorbeelden te noemen.

Vertalers die aan getrouwheid hechten, blijven zich echter geregeld op een afgezwakt ideaal van woordelijkheid beroepen. Er is dan 'zo letterlijk mogelijk' vertaald. Zo Everart Syceram in zijn Ariosto-vertaling van 1615 (Tekst 17) en Cabeljau met zijn Ovidius in 1657 (Tekst 34). Zo ook in 1665 Olfert Dapper, die de onaangename gevolgen van zijn beslissing goed beseft: 'In het vertalen, om den zin doorgaens wel te treffen, heb ik den schrijver by nae, zoo veel des doenlijk was, van woort tot woort gevolght; waerom de vertaling en stijl van schrijven in 't neerduits, ten aenzien van den honighvloeienden en aengenamen Grickschen stijl, den zommigen misschien hart en onaengenaem wil vallen.'^b

Tegen woordelijk vertalen pleiten in praktisch opzicht niet alleen de verschillen in taaleigen maar ook de duisterheid en de onaanvaardbare uitdrukkingvorm van het op die manier vertaalde. Deze bedenking, en de verwachte ongunstige reactie van de gebruikers, brengt Cornelis van Cuelen er in 1560 toe zijn eerder gemaakte letterlijke versie van Chrysostomos in vrijere zin te bewerken en toe te lichten; in de titel maakt hij consequent onderscheid tussen vertalen en het 'met breeder woorden' parafrastisch toelichten (Tekst 5). Op grond van eenzelfde overweging ('midts dat andersins de materie inden Griekschen doncker is, ende niet licht om verstaen') wil in 1575 de anonieme vertaler van Plutarchus 'hier ende daer wat af, ende toe doen, ende veranderen daer ick achtete, dattet meer clærheyt ende verstant soude mogen aenbringhen' (Tekst 11). De redenering resulteert doorgaans in het besluit de woorden los te laten ten voordele van de betekenis of de 'zin', ook wel de 'mening' of 'intentie' van de oorspronkelijke auteur. Dat moet dan de helderheid van de formulering ten goede komen, zodat de vertaler klaarheid en getrouwheid met elkaar kan verzoenen. Letterlijkheid treedt dan hooguit nog op als theoretisch wijkpunt. Zo heeft Carolus Battus in zijn vertaling van Ambroise Paré in 1592 'zijne meyninge so wt gedruickt (sonder yet daer wt te laten) dat ick meyne onmogelick te wesen / sulcx clærder te mogen geschieden.'^c De argumenten

a Adam Karels *Vervolgde Laura*, 1645. 'Opdracht'.

b *Herodoot van Halikarnassus Negen Boeken der Historien... Uit het Grieks vertaelt door Dr. O.D.* Amsterdam, Hieronymus Sweerts, 1665. 'Voor-reden aen den Leser'.

c *De Chirurgie ende alle de Opera, ofte Wercken van Mr. Ambrosius Paré ... Nu eerst wt de Fransoysche / in onse ghemeyne Nederlantsche sprake ... getrouwelick overgheset: Door D. Carolum Battum...* Dordrecht, Jan Canin, 1592. 'De Oversetter tot den Leser.'

tegen het woordelijk vertalen die Marius Laurier in 1564 aanhaalt, benadrukken daarentegen de inhoudelijke verschillen, zowel historisch als cultureel en ideologisch, tussen zijn eigen tijd en die van Ovidius: hij heeft van letterlijkheid afgezien '[e]ensdeels / om dat den tijt (als Ovidius dit int Latijn schreef) niet en gelijckt den tegenwoordigen tijt. Ten anderen / om over te slaen en achter te laten donreyne onnutte propoosten die hy hier in ghebruyct heeft. Ende meest om dat heden sdaechs in dese materie ende conste niet gehandelt en wort als men te dien tijde plach te handelen' (Tekst 8). Op dergelijke cultuurverschillen, en de noodzaak van aanpassingen bij het vertalen teneinde ongewenste uitdrukkingvormen en inhouden te weren, wijzen ook bij voorbeeld Van Heemskerck (Tekst 20) en Johan de Vries (Tekst 33). Waar echter aanpassingen en weglatingen in deze trant blijkbaar binnen het begrip vertalen vallen, doen toevoegingen die buiten de woorden en de zin van de oorspronkelijke tekst treden het eindprodukt in de richting van imitatie opschuiven. Dat is het geval bij Anna Roemers' emblemen naar Goeorgette de Montenay, waar de vertaalster verklaart '[d]at ick in onse duytsche tael / van woort tot woort niet altermael / T' francoys ghevolght heb, noch u sin / Recht wt gebeelt: maar smeeft daar in / t goedtduncken van mijn cleyn verstant.'^a

Vorm en sieraad

Voor de zestiende-eeuwse vertaler in het Nederlands zijn talen niet alleen verschillend, zij zijn ook ongelijk. De moedertaal ontbeert de rijkdom, regelmaat, verfijning en wendbaarheid van de Klassieke talen, en dat maakt het overbrengen van het Antieke cultuurgoed in het eigen idioom tot een des te hachelijker onderneming. Het is tegelijk een uitdaging. Zo staan in de zestiende eeuw, vooral waar het vertalingen uit het Latijn en Grieks betreft, voortdurend twee soorten uitspraken naast elkaar. Enerzijds vraagt de vertaler begrip voor de povere kwaliteit van de vertaling. De reden voor het tekortschieten wordt niet alleen aan eigen onkunde toegeschreven maar ook aan de 'ruwheid', de beperkte uitdrukkingsmogelijkheden en de onbepaalde staat van het Nederlands. Anderzijds is bij een aantal taalbewuste vertalers de uitdrukkelijke wil aanwezig om de moedertaal zodanig te zuiveren en uit te bouwen dat zij een volwaardig instrument voor cultureel verkeer wordt. Coornhert geeft hierbij ontegensprekelijk de toon aan. Het is vooral door de bereidheid om vertalingen te leveren in zuiver, 'ongeschuimd' d.i. puristisch Nederlands, vrij van bastaardwoorden, dat de vertalers bewust deelnemen aan de taalcultuur van het ogenblik. In de voorredes is het beroep op purisme dan ook bij talrijke vertalers te vinden, tot diep in de zeventiende eeuw. Niet zelden wordt het dan trouwens op patriottische gronden gemotiveerd, vooral in de Republiek, maar ook in de Zuidelijke Nederlanden, zoals bij Theodore van Liefvelt en Everart Syceram (Teksten 15 en 17). De groeiende zelfverzekerdheid van de Nederlandse cul-

a *Alle de gedichten van Anna Roemers Visscher*, ed. N. Beets. Utrecht, J.L. Beijers, 1881. Deel 1, 'Aen Joffrouw Georgette de Monteneij.'

tuur in de zeventiende eeuw uit zich onder meer in de uitspraken over de vermogen van de moedertaal om alles uit te drukken en bijgevolg, in principe althans, alles te vertalen. Zo prijst Huygens in het voorwoord bij zijn Donne-vertolkingen in *Korenbloemen* (1658) 'de rijcke eigenschap van onse Tael [...] die ick voor soodanigh uytgeve, dat een middelmatigh beleit der selve machtigh is de gedachten van allerhande Landslieden uyt te brengen met gemack ende bevalligheit.'^a Met zijn verwijzing naar 'een middelmatigh beleit der selve' zet Huygens zich overigens af tegen een doorgedreven purisme dat hij als benauwend ervaart maar dat inmiddels tot norm is verheven ('Houdt ons vry van sulcke benautheden, die rest en kost ons geen handverdray. Maer met sulcke benautheden heb ick hier moeten worstelen; daer op de Leser acht will' slaen', *ibid.*)

Naarmate het vertrouwen in het uitdrukkingsvermogen van de moedertaal toeneemt, besteedt de vertaalreflectie ook meer aandacht aan kwesties van vorm, inkleding en stijl. Daarmee voeren de Nederlandse vertalers, net zoals dat elders in Europa het geval is met het vertalen in de volkstaal, een inhaalbeweging uit ten opzichte van de Humanistische vertaalbeschouwing. Die had al vroeg - sinds Leonardi Bruni's *De interpretatione recta* van ca. 1425 - de eis geformuleerd dat vertalingen uit het Grieks in het Latijn het retorische potentieel van de receptortaal dienden aan te wenden teneinde recht te doen aan de kwaliteit en eigenheid van de donortekst. Vertalen is in die opvatting veel meer dan het overbrengen van inhoudelijke betekenissen. Het vergt ook veel meer van de vertaler. Aangezien daarenboven de stilistische bevalligheid van een tekst nauw samenhangt met het betreffende taaleigen, tonen vertalers zich doorgaans bewust van de onvermijdelijkheid van verschuivingen en verschillen in de zeggingswijze, en van de beperktheid van hun eigen kunnen. Joan Dullaart herinnert in het voorwoord bij zijn Tasso-vertaling van 1658 aan 'het onderscheid dat'er tussen twee verscheide talen is' en voegt er aan toe dat 'wanneermen de aartigheid der lettergreep wil uitdrukken, dat men dan zomtjids heel van [*sic*] woorden veranderen moet, om den zin een geestigen zwier te geven.'^b Het vertaaldiscours spreekt dan meestal ook in termen van verlies en van het ten achter blijven van de vertaling bij het origineel. Hooguit kan de vertaler hopen iets van de kracht van het oorspronkelijke werk in de vertaling te laten doorschemeren. De anonieme vertolker van Francesco Guicciardini's *Storia d'Italia* uit 1599 mag op dit punt als representatief gelden. Na eerst Clément Marot te hebben geciteerd over 'de voortreflicheyt der Italiaeⁿser sprake' gaat hij verder: 'Maer de schoonheyte vande Toscaensche sprake [...] heeft Guicciardin (een Florentin zijnde) boven hare natuerlicke aerdicheyt / noch seer verciert ende verrijckt: dwelc al en can het in andere spraecken niet also wtghedruct worden / nochtans in dese oversettinge / ooc al eenichsins (onder verbeteringe) te speuren is.'^c

a *De gedichten van Constantijn Huygens*... Ed. J.A. Worp. Groningen, Wolters, 1892-99. Deel VI, 338. 'Tot den Leser.'

b *Het Verloste Jeruzalem, van Torquato Tasso: Vertaald door J. Dullaart*. Rotterdam, 1658. 'Aan den lezer'.

c *De Oorlogen van Italien*... Dordrecht, 1599. 'Tot den goetwilligen Leser'.

De mogelijkheid om het uitdrukkinspotentieel van de eigen taal radikaal in de richting van de brontekst om te buigen, wordt als optie zelden verdedigd. Letterlijk vertalen is primair op de integriteit van de inhoudelijke weergave gericht en niet op stilistische imitatie. Johan van Groenewegens vertolking van Tacitus in 1630 vormt in dit opzicht een uitzondering, zoals zijn merkwaardige voorrede laat zien (Tekst 22). Waar omstreeks dezelfde tijd P.C. Hooft op verzoek van zijn zwager Joost Baeck een letterlijke vertaling van Tacitus aanvat en *imitatio* bedrijft in zijn eigen *Nederlandsche Historien*, zoekt Van Groenewegen Tacitus zelf Nederlands te doen spreken. Overigens kent de poging net zo min succes als destijds de even eigenzinnige bijbelvertalingen van Utenhove. Wanneer in 1645 de uitgever Joost Hartgers een heruitgave van Tacitus' werk op het getouw zet, grijpt hij terug naar de versie van Fenacolius uit 1616, 'want,' zo licht hij toe, 'hoe wel die van *Groene-wegen* veel korter van Stijl is, so is de selve veel swaarder te begripen, doordien hy de *Latijnsche* kort-bondigheydt en hoogdravenheydt al te stip in *Duyts* heeft willen navolgen. Waar door de *Duytsche tale*, al te zeer ghewrongen en belemmert wort.'^a

Bij het vertalen van verzen doet zich het probleem van het behoud van de zeggingskracht van het origineel in toegespitste vorm voor. Het uitgangspunt hierbij is dat verzen in de regel het best door middel van verzen worden vertaald. Meestal valt de keuze op de vervorm die voor het genre, of het meest gelijkende genre, in de eigen letteren de meest gangbare is - merendeels het rederijkersvers in de zestiende eeuw en de alexandrijn in de zeventiende. De bijkomende formele eisen van een versvertaling confronteren de vertolker telkens weer met al de andere opgaven en verwachtingen die met vertalen gepaard gaan. Aan alle voorwaarden tegelijk voldoen, getrouwheid in het vertalen combineren met welsprekendheid in de uitdrukking, is niet haalbaar. Hendrik Bruno beseft in zijn versie van Vergilius' *Eclogae* (1658) maar al te goed 'dat ick in dese gherijmde vertalinghe van de Harders-kouten de Poet niet alles, ofte niet soo wel ('t gheen beyde on-moghelijck is) in mijn Moeders tael doe seggen, als hy in de sijne geseydt heeft,' te meer omdat hij ook nog regel voor regel wil vertalen.^b Joan Blasius drukt zich in de opdracht aan Robert Keuchenius, wiens Latijnse verzen hij vertaalde in zijn *Heilige gedachten*, wat omstandiger uit: 'Ick segghe dan rondt uit, dat het my niet mogelijk geweest is, het cieraad, so kostelijk en uitneemend in alle uwe Latijnsche Vaarsen, en insonderheid die vloeiende volmondigheid, die in deese gemelde heilige regelen verborghen leit, na behooren uit te drukken, ende in mijn moeders Rijm-trant na te volgen; hoewel ik my noch boven maaten daar aan gebonden heb, ja so stip de kracht van die uwe Latijnsche woorden op de hielen gevolgt, dat het meenigmaal geen kleene hardigheid in deesen, tegen mijn wil en gewoonte, veroorzaakt heeft.'^c

a *C. Cornelius Tacitus van de Gedenkwaardige Historien der Romeynen. Vertaalt door I.F. Op nieuws oversien, door een Liefhebber...* Amsterdam, Joost Hartgers, 1645. 'Den Boeck-verkooper aan den Lezer'.

b Vergilius, *Eclogæ ofte Harders-kouten...* Hoorn, 1658. 'Aen den bescheydenen leser' (gedateerd 6 april 1653).

c *Heilige gedachten / Over het Allerheiligste / Avond-maal / Jesu Christi. Door Mr Joan Blasius... / en / Franco Snellincx.* 2de druk. Amsterdam, Gerbrand Schagen, 1665. Opdracht (gedateerd 10 juli 1665).

De klassiek geworden uitspraak is die in Vondels opdracht bij zijn *Elektra*, in 1639: 'Rijm en maet, waer aen de vertolcker gebonden staet, verhindert oock menighmael, dat de vertaelder niet zoo wel en volmaecktelijck naspreeckt, 't geen zoo wel en heerlijk voorgesproken word; en yet van d'eene tael in d'ander, door eenen engen hals te gieten, gaet zonder plengen niet te werck' (Tekst 24).

Dat het dilemma als onoplosbaar ervaren wordt, hangt samen met de heersende algemene opvatting over vertalen. Hoe minder speelruimte deze de vertaler laat, hoe lastiger diens positie wanneer verschillende inhoudelijke en formele eisen terzelfdertijd in voege treden. Huygens' bekende 'bitsen vooroordeel' tegen vertalen (Tekst 21) heeft hier zijn plaats: de versvertaler verkeert nu eenmaal in de onmogelijkheid zowel 'de waerheid' als 'de geest vande uytpraek' tegelijk en onverkort tot hun recht te laten komen. Later mildert zich Huygens' vooroordeel, maar zonder dat zijn vertaalopvatting hem ontvankelijk maakt voor naar *imitatio* neigende ontwikkelingen zoals die van de Franse 'belles infidèles' of de 'libertine translators' in Engeland. Naarmate het ontzag voor de te vertalen brontekst toeneemt, wordt daarmee voor de vertaler het dilemma nog aangescherpt. In die positie gedrongen wanneer hij Vergilius' epos in het Nederlands wil brengen, besluit Vondel uiteindelijk vertalersgetrouwheid boven dichterschap te laten prevaleren en een prozavertaling af te leveren: 'Het vertaelde te rijmen, zonder afdoen of toedoen, is qualijck mogelijk, ja onmogelijck, en dwaelt meest al min of meer af van het vertaelde. Ick zagh hem dan niet nader nochte eigentlijcker dan door onvaerzen en onrijm uit te beelden' (Tekst 26). De reacties waren overigens niet onverdeeld gunstig (Smit 1975:412-13). Matthijs van de Merwede brengt in 1651 zelfs een versvertaling van het vierde boek van de *Aeneis* die, hoewel zij als een jeugdwerk uit 1643 wordt voorgesteld, nu blijkbaar in druk wordt vrijgegeven '[d]ewyl ick sie dat'er Lieden zijn die ons geern souden willen wijs maeken dat de Schriften van *Virgilius* [...] niet en konnen als in ongerijmde Tael verduytst werden.'^a

Geen enkele optie, zo lijkt het, ontsnapt aan contradicties of kritiek, vooral niet waar het vertalen van als kunstzinnig aangemerkte teksten in het geding is. Het Nederlandse vertaaldiscours zet bijgevolg in zijn geheel wel een aantal merkpalen uit, maar een eensluidende opvatting over vertalen tekent zich niet af. Daarvoor hebben zich te veel verschillende vereisten, verplichtingen en verwachtingen rond het vertalen opgehoopt.

a 'Het vierde boek van d'Eneis van Virgilius. In Neder-duyts rijm gestelt door M.V.M.V.Cl. In 't Jaer 1643', *Uyt-heemsen Oorlog ... van M.V.M.V.Cl.*. 's-Gravenhage, Isaac Burghoorn, 1651. 'Aen den Leser'. Smit 1975:595-96.

Bij de selectie van de documenten in de volgende bladzijden is gestreefd naar een representatief en gevarieerd beeld van de Nederlandse vertaalbeschuwing in de periode 1550-1670. Waar mogelijk zijn de teksten volledig opgenomen. Weglatingen worden aangegeven met [...]. De weergave volgt de oorspronkelijke teksten, ook in het gebruik van hoofdletters en schuine strepen. Afkortingen zijn opgelost en staan in cursief. Waar toepasselijk is 'u' als 'v' en 'vv' als 'w' weergegeven. Enkele klaarblijkelijke drukfouten, zoals omstellingen van letters, zijn stilzwijgend rechtgezet; waar een emendatie niet vanzelfsprekend leek, staat zij tussen rechte haken.

Secundaire literatuur over vertalers en vertaalde auteurs vindt men terug via het register in *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst* (Hermans 1991).

Verklarende noten en toelichtingen, aangegeven door middel van cijfers tussen rechte haken in de tekst, volgen telkens aan het eind van het betreffende document. Woordverklaringen daarentegen staan aan de voet van de bladzijde. Enkele verwijzingen die ik niet kon thuisbrengen, heb ik gelaten voor wat ze waren.

Voor sommige vaak voorkomende termen kan het volgende beknopte glossarium uitkomst bieden:

bestaan	ondernemen
geestig	geestrijk, geestelijk
gemeen	gewoon
(een) iegelijk	ieder(een)
ionst, jonst	gunst
ionstig, jonstig	goedgunstig, welwillend
leerlijk	leerzaam
Momus	sarcastisch criticus
niet	[soms] niets
oirbaer, oorbaer	nuttig
Overland, Overlander	Duitsland, Duitser
Overlands	Hoogduits
slecht	eenvoudig
wt	uit
Zoilus	kwaadaardig criticus, schimper

Voor hulp en advies bij het samenstellen van dit boek dank ik Jaap Harskamp, Hubert Meeus, Nelleke Moser, Anne Marie Musschoot, Patrick de Rynck, Werner Waterschoot.

Teksten

1

Pieter Coecke van Aalst (vert.), *Den eersten boeck van Architecturen Sebastiani Serlij / tracterende van Geometrye. Overgesedt wten Italiaensche in nederlands / duer Peeter Coecke van Aalst doen ter tijt Schildere der K. Maiesteyt. [...]*.

Den tweeden boeck van Architecturen Sebastiani Serlij / tracterende van Perspectyven / dat is / het insien duer tvercorten [...]. Die aldervermaertste Antique edificien van tempelen / theatren / amphiteatren / paleisen / thermen / obeliscen / bruggen / archen triumphal. &c [...]. Reglen van Metselrijen / op de vijfve manieren van Edificien / te wetene / Thuscana / Dorica / Ionica / Corinthia / ende Composita: ende daer by gesedt die exemplen vanden Antiiquen / die in dmeeste deel met de leeringe van Vitruvio overkommen [...]. Den vijfsten boeck van Architecturen Sebastiani Serlij / inden welcken van diversche formen der Tempelen getracteerd wordt / nae de maniere vanden Antijken / ende oock dienende voer de Kerstenen. [...]. Antwerpen: Pieter Coecke van Aalst, 1546-1553

Sebastiano Serlio (1475-1554) studeerde architectuur in Rome en verbleef van 1527 tot 1540 in Venetië. In dienst van de Franse koning François I adviseerde hij bij de bouw van het kasteel te Fontainebleau. Van zijn *Trattado di architettura*, een rijk geïllustreerde praktische handleiding voor architectuur in klassieke Grieks-Romeinse stijl, verscheen eerst het vierde boek in 1537, vervolgens het derde in 1540, daarna het eerste tesamen met het tweede in 1545 en tenslotte het vijfde in 1547. Nog eens twee boeken verschenen postuum. De hofschilder, beeldsnijder en uitgever Pieter Coecke van Aalst (1502-1550) maakte waarschijnlijk in 1524-25 een reis naar Italië voor hij zich in 1526 in Antwerpen vestigde. Hij werd daar in 1527 lid van het Sint-Lucasgilde. In 1533 reisde hij naar Turkije. Zijn *Moeurs et fachons de faire de Turcz avecq'les Regions y appartenantes* werd, net als de volledige vertaling van Serlio, na zijn dood uitgegeven door zijn tweede echtgenote Mayken Verhulst. Pieter Coeckes vertaling van Serlio - de eerste aflevering, Boek IV, was reeds in 1539 verschenen - wordt genoemd in Lodovico Guiccardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567) en in Karel van Manders *Schilder-Boeck* (1604).
[Exemplaren UB Gent, British Library]

[Eerste boek:] Den beminders der Architecturen S.

Dat onse auctuer Sebastiaen Serlius om zijn leeringe van Architecturen behaechelijck te makene, den vierden boeck vander gemeenen reglen eerst wt heeft laten gaen, ende daer nae den derdden boeck vander Antiquiteyt, vreesende dat, hadde hy aende Geometrie ende Perspective eerst begost, (midts dat die selve (al zijnse cleyne) niet zoo genoechelijck en zijn om in te studerene als dandere) datter lutter iemant lust soude toe gehadt hebben. Die selve oorsake beminde Lesere, heeft my

dus lange gehouden eer ick dees twee boeken ooc hebbe willen translateren ende wtgeven, la was wel van sinne dieselve teenemaele te verlatene, en hadde die begeerte van sommigen gedaen daer ick meer om doen soude, midts dat ick sie dat hem den meestendeel van onsen wercklieden, alleene metter hande-

lingen laten genoeg, ende lutter daer op achten, oft huer wercken met rechter Simmetrien gemaect zijn, dat welcke nochtans seer confuys es voer die verstandige te siene, in sulcken sonderlingen wercken, dewelcke aengaende der handelingen, byna den Italiaenschen soudon mogen voergesedt worden. Waeromme dat mijn wenschen wel zijn soude, gemerct dat ick noch desen aerbeyt ende cost aenveerdt hebbe te doene, tot vorderinge van onser natien, dat hem niemant die voer werckman soude willen gehouden zijn, en wilde laten verdrieten, desen aerbeyt in handen te nemene, ende dien reglen achtervolgende, make, dat hy ende zijn werck, moghen te vollen gepresen worden.

[Derde boek:] Aen den lesere.

Hoe wel dat vele diversche Auctoren ons wonderlijcke beschrijvingen van architecturen / als vanden Egyptien / Asianen / Grieken / ende meer andere natien ghemaect zijnde / achterghelaten hebben / alsoe dat wij lesende den ooren moghen ghenouch doen aengaende der grootten / te wetene / hoe lanck / breed ende diepe dat eenighe metsselryen geweest zijn / soe en connen wij nochtans den ooghen ende der begheerlijcheyt van alsulcken onghelooflijcken hantwerck ende conste te siene daer mede niet vernoeghen / ten ware dat ons de eeuwe van dien tijden ghegont hadde / aenghesien dat de reliquien van alsulcken wercken al meest duer den tijt vernielt zijn / dat wij de figueren tsamen byder lettere hadden moghen in dbeworp sien: ghelijck wij in desen teghenwoerdighen boeck niet alleenlijck lesen en moghen wat ten lesten nae alle andere natien die Romeynen ghebouwen hebben / maer hebben eenen alsulcken Aucteur voerhanden / die de figuren (sulcx als mense noch in wesen vindt) van stuck te stücke niet alleene by roeyen^a / ellen / voeten / ende palmen / maer oock by minuten scherpelijck ghemeten ende daer toe wel gheconterfeyt^b ons voorghestelt heeft. Ende hoe wel dat ick gheen meyninghe en hadde / desen boeck vande Antiquiteyt der Romeynen in onser talen te druckene / midts dat haer de sprake niet verre ghenouch en strect / oft dat by avonturen der liefhebbers te weynich zijn om mijn onkosten te verhalene: soe en hebict nochtans niet connen ghelaten / wandt my dat groote werck der fortificatien vander vermaerder stadt van Antwerpen daer toe ghedronghen heeft^[1] / ende dat daer omme / op datt een yeghelijck die hem verwonderende is vander grootten / dwelck met ontallijcken costen ghemaect wordt / hier inne sien ende by hemselves overlegghen mach / wat grooter ia noodlooser costen by dit te ghelijckene / dat die Romeynen (ick swyghen andere natien) voortijden ghedaen hebben int maken van obeliscen / piramiden / thermen / theatren / amphitheatren / archen triumphal / ende meer andere dinghen die alleene tot ghenoechten ende triumphen dienden: waerduere te vermoeden is / dat om eene alsulcken stadt / tot welvaert

a roeyen: roeden

b gheconterfeyt: nagebootst, afgebeeld

van desen lande / te beschermene / datse die versterckinghe eer noch vromer^a dan zy is / souden ghemaect hebben. [...]

[Voorrede bij het vierde boek:]

[...] Gemerct dan dat alle lief hebbers der Architecturen geen Italiaens en verstaen / soo hebbick dese (na mijn oerdeel) aldersekerste ende claerste Reglen wt den Italiaensce in nederlants overgesedt / behalven de namen van alle porceelen / der basen / capiteelen / cornicen &c. die en hebbick niet verduytst / hoe wel dat Bastiaen^b byde vocablen Vitruvij de geuseerde moderne vocablen van Italien sedt / der welcker wij sommige so qualijck verstaen souden als de Latijnsche: waeromme dat ick prijsen soude / aengesien dat wij dees maniere van Vitruvio in scrifte ontfangen hebben^[2] / datmen hem der namen Vitruvij gewende / op dat de gheleerde vanden werckman ende de werckman vanden geleerden verstaen worden. Oock op dat den ghemeenen man leselijcker^c sijn soude / so hebbicken in brabantse lettere gedruet.^d Ende hoe wel dat desen vierden boeck van sevenen eerst wtgegeven wort / midts dat hi den oerboerlijcsten is / so en sijn nochtans die andere niet min behulpich totter Architecturen oft conste van metsselrijen / gelijkmen inde navolgende voerrede sal mogen vernemen.

Eindnoten:

- [1] In augustus 1542, kort nadat de stad was bedreigd door Maarten van Rossum, werd besloten nieuwe stadswallen op te trekken. De werken werden onmiddellijk ten uitvoer gelegd en duurden verscheidene jaren.. In 1545 bezichtigden Karel V en de landvoogdes Maria van Hongarije de dan nog in aanbouw zijnde nieuwe poorten, muren en bastions. Pieter Coecke liet het werk van Serlio ook in Franse en Duitse vertalingen verschijnen.
- [2] In 1539 had Pieter Coecke een Nederlandse vertaling en uitgave van Vitruvius bezorgd in *Die Inventie der colommen met hare coronementen ende maten. Wt Vitruvio ende andere diversche Auctoren optcorste vergadert, voer Scilders, beeltsmiders, steenhoudeers, &c. Ende allen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen.*

- a vromer: sterker
 b d.i. Sebastiano Serlio
 c leselijcker: leesbaarder
 d d.i. in een Gotische letter

2

Cornelis van Ghistele (vert.), *Der Griecxser Princerssen / ende Jonckvrouwen clachtige Sendtbrieven / Heroidum Epistolæ ghenaeamt / bescreven duer den geleerden ende vermaerden Poet Ovidius Naso inden Latijne / ende nu eerst in Duytsche duer Cornelis van Ghistele Rhetorijckelijck overgesedt [...]. Antwerpen: Hans de Laet, 1553*

Cornelis van Ghistele (ca. 1510-ca. 1572), een vooraanstaand lid van de Antwerpse rederijkerskamer De Goudbloem, schreef zowel in het Latijn als in het Nederlands. Behalve Ovidius vertaalde hij ook Vergilius (de eerste vier boeken van de *Aeneis* verschenen in 1554, de overige volgden twee jaar later), Terentius (zie Tekst 3), Sofokles (*Een Tragedie ghenaeamt Antigone*, via het Latijn, 1556) en Horatius (*Satyrae oft Sermones*, 1569). Zijn prozaversie van Erasmus' *Lingua* (1555) was de enige die zonder vermelding van de naam van de vertaler werd gedrukt. Vóór Van Ghistele waren van Ovidius de *Metamorphoses* in Nederlands proza gebracht door Johannes Florianus (Antwerpen, 1552). In zijn vertalingen in dichtvorm maakte Van Ghistele gebruik van een traditioneel rederijkersvers. De *Clachtige Sendtbrieven* kenden verscheidene herdrukken, wat Van Ghistele de gelegenheid gaf zijn vertaling uit te breiden met enige 'responsive Epistelen' van latere datum en met brieven van eigen vinding. [Exemplaar UB Gent]

Aen den Eerweerdigen ende discreten Heere, H. Iacob Herdtzen, Ridder, Borgermeester der vermaerder stadt van Antwerpen. Cornelis van ghistele.

OM dat ick, Eerweerdighe Heere, (ende dat ter begeerten van Gheeraert Delien, ende noch sommige van onsen ouders van der Goudtbloemen) Rhetorijckelijck in onse duytsche sprake Ovidius epistelen over te settene my zoo stoutelijck onderwonden hebbe, sommige sullen daeromme (duchtick) my berispen, ende seggen Quid Graculus cum Musis? hun laten dunckende niet betamelijck te syne, dat een slecht onghelert clerck, als ick ben, met sulcken Poet hem moeyen soude. Maer gelijk den Schilders wel toeghelaten wordt, zowel den slechten als den grooten constenaers (hoewel den best-doendere den meesten loff heeft) te beworpene^a oft te schilderene historien oft fabulen, dewelcke vande Poeten beschreven ende ghefingeert zijn: zoo laet ick my oock duncken, E. Heere, dat eenen Rhetoricien oock wel toeghelaten mach worden te stellene oft te componerene in onse duytsche tale tghene dat de Poeten in latijne verclaert hebben. Aengemerct, dat sij anders niet ghescreven en hebben, (al schynent som fabulen) dan dat grootelijck is tot profijte van allen menschen, oft om den gheest te verlichtene, oft tprofijt met soeticheyte ende genuecten te leerene, ghelijck Horatius seyt in Arte poetica:

Aut prodesse volunt, aut delectare poëtæ,
Aut simul et iucunda et idonea dicere vitæ.

a *beworpen*: ontwerpen

Het welcke Ovidius naer mijn verstant nieuwers betere dan hier in sijne amoreuse Epistelen achtervolcht en heeft, vol geleerder sententien, schijnende half filosofhye, ons bewijsende der minnaers manieren, suchten, kermen, mistroostichhey, verdriet, en lijen, daer hem een iegelijck wel aen spiegelen ende voor wachten mach, dickwils comende tot eenen onsalighen eynde, zoot bleeck aen Phyllis, aen Dido, aen Leander, ende noch meer andere. Ten anderen moghen wij hier in oock aenmercken die eerbaere ghestadige liefde van Penelope, die Ulysses haren man (al bleef hy twintich iaren wten lande) eerbaer ende getrouwe was: ende de suyver liefde van Laodamea, die sy droech tot Protesilaum haren man.

Hier omme E. Heere, hevet my oirboerlijck ghedocht te syne dese Epistelen te translaterene in onse duydtssche sprake ende Rhetorijckelijck in Dichte te stellene, want de menschen altoos meer gheneghen zijn, om eenighe zoeticheyte dan sware oft duystere materien te lesene. Ende oock aenghesien, dat ick niet dan zuvere redenen sonder beghrijp^a oft vilonye daer inne en bevinde. Maer al eest sake dat ick somtijts een woort of twee daer by ghesedt hebbe meer dan het Latijn schijnt wt te sprekene, ick hope ende ick meyne nochtans, dat daeromme den zin vanden Poeet niet gecorrumpeert en is, want zoudemen het duytsch zo plat naer dlatijn stellen, tsoude dickwils seer vrempt in des lesers oore luyen. Ende want Horatius oock seyt,

Nec verbum verbo curabis reddere fidus
Interpres.

Ende ten anderen hebbick my oock moeten bedwinghen, om den aert der Rhetorijcken te volghene naer mijn beste vermoghen, zoo alle constighe gheesten dat wel bevroeden selen.

Maer ick weet wel E. Heere, dat dit werck te slecht is, om uwer Eerweerdicheyt toe te schrijvene, nochtans hebbe ick my sulckx ghepijnt, ende verstout te doene, betrouwende uwer grooter gheleertheyt ende discretie dat int goede te nemene: Consydererende oock dat ghy oyt de edele Gulde vander Goudtbloemen hier binnen Antwerpen ghefavoriseert (als een ghetrou hootman^b) ende byghestaen hebt, hopende daer duer minen ghewillighen aerbeyt in dancke te nemene, want ick ter eeren der Goudtbloemen (zo verre alst den lesere behaechlick valt) dit bestaen hebbe, tot wiens dienst ick my altoos offerere.

God almachtich wil mynen
Heere in salicheden ende in
duechden eewich gesparen.

a *beghrijp*: verwijt

b *hootman*: hoofdman

3

Cornelis van Ghistele (vert.), *Terentius Comedien Nu eerst wt den Latine / in onser duytscher talen / door Cornelis van Ghistele / Rethorikelijck over ghesedt [...]. Antwerpen: Simon Cock, 1555*

Terwijl hij nog volop met Ovidius' *Heroides* en Vergilius' *Aeneis* bezig moet zijn geweest, zag Cornelis van Ghistele (zie Tekst 2) blijkbaar kans ook de zes blijspelen van Terentius in het Nederlands om te zetten. Het privilege voor de uitgave werd verleend op 19 april 1554. In zijn vertaling gebruikte Van Ghistele de gepaard rijmende versregels die hij ook in zijn eigen klassieke toneelstukken aanwendde; hij voegde bovendien vrij wat spreekwoorden en moraliserende sententiën toe. Commercieel was de uitgave, die veel minder goed verzorgd was dan de edities van Ovidius en Vergilius, geen succes. Toch zou het nog tot bijna het midden van de zeventiende eeuw duren eer Henricus Oosterhaern (in 1646) en Hendrik Zwaardcroon (in 1648) nieuwe integrale vertalingen leverden. Van Ghisteles taalgebruik was inmiddels door Bredero op de korrel genomen in diens navolging van de *Eunuchus* (zie Tekst 19). [Exemplaar UB Leiden]

Den Eersamen en Verstandigen Gabriel Studelin, Prince van der Gulden der Goudbloemen binnen Antwerpen, Cornelis van Ghistele .S.

Sommighe personen, dese Comedien lesende, my grootelijck (sorch ick) berispen en blameren sullen, verhalende het woort welck Thucidides sprac, hoe ongheleerdere hoe stoutere. Maer niet bevroeyende^a het ghene dat Lucianus tot Nigrinum screef,^[1] als dat liefde der scientien en der consten, oock menighen stout ende vierich maken can: dwelc die principale oorsake is Eersame Prince, dat ick die Terentius Comedien wt den latine in onser duytscher tale over te setten, mi vercloect en ghepinicht hebbe. Ende oock niet, om daer dore eenighen grooten lof oft eere te behalen, maer alleenlijck om dat yeghelijck sou bevroeyen, dat onse Rethorikelijcke spelen die wy iaerlijcx (alst bequamen tijt is) den volcke exhiberen, gheen nieuwe inventie oft conste en is. Maer vanden Romeynen (ick laet de Griecken staen die de eerste inventeurs sijn) over menige iaren gheploghen is. waer af Livius Andronicus^b de alder eerste gheweest is, die Latijnsche Comedien nader Griecxscher maniere gheschreven heeft, ende binnen Roomen doen spelen anno vijf hondert derthien na dat Roomen ghesticht was, te weten ontrent twee hondert iaren voor Cristus gheboorte. Ende nae hem quamen Ennius, Nævius, Pacuvius, Accius, Cecilius, Plautus, ende Terentius. Xistus betuleus scrijft dat Terentius eerste Comedie ghe-naemt Andria ghespeelt wert Anno vijfhondert ende achtentachtich na dat Roomen ghesticht was, ende daer nae van iare tot iare alle dandere, die welcke oyt sint dier tijt vanden Romeynen, en van alle gheleerde in grooter weerden ghe-

a *bevroeyen*: bevroeden, inzien

b *Andronicus* voor Andronicus

houden sijn. want Marcus Tullius Cicero, (soe wy lesen) waer hi ghinck oft reysde, om haerder suyver leeringhen, en elegantien Terentius Comedien altijt over hem droech. Hierom dan, E.P. en heeft my gheenen arbeyt verdrotten, om die in onser duytscher talen over te setten, op dat een yeghelijck soe wel leecke, als clercken, sijn groot verstant en gheleertheyt daer dore aenmercken en bevroeyen souden moeghen, bescrivende der ouders sorchvuldicheyt, der vrouwen gheemelijcheyt, der ionghers leven, ende regement, der minnaers manieren, der boeren subtijlheyte, der knapen schalcheyt, der verwaender sotten glorioesheyte, ende der loftuyters pluymstrijckerye, dwelck hy al door eenen godlijcken gheest die inde Poeten werckende is, (soe Ovidius seyt) ons soe constich bethoont heeft, dat ick metter waerheyte van hem wel segghen mach, het ghene dat Horatius scrijft.

OMNe TULIT PUNCTUM QUI MISCUIT UTILE DULCI. Dat is te segghene.

Alsulck Poet is wel weerdich gheeert
Die duecht en profijt, met ghenoechten leert

Soe dat hi boven alle Poeten dan wel mach ghepresen, en gheexalteert worden, en den Laurieren hoet, wel weerdich gheweest is te draghen.

Maer al yst sake dat ick soe natuerlijck, en elegantelijck in ons duytsche tale dese Comedien niet overgheset en hebbe, als Terentius die in Latine bescreven heeft, de verstandighe leser (hoep ick) my daer in defenderen sal. want die hem sulcx soude vermeten te doene, die mocht wel slachten den ghenen, die eenen Papegaey sijn natuerlijcke pluymen wt treckende, met eens anders voghels pluymen soe suyver soude willen verchieren. Ende want hier voortijts, de Latijnsce Poeten, oversettende oock de Griexsche Comedien, soe volcomelijc dat niet ghedaen en hebben, soe Terentius in sijn tweede Prologhe vermaent segghende. QUI EX GRECIS BONIS LATINAS FECIT NON BONAS. Soe eest my oock dan wel te vergheven, heb ick dese ooc soe volcomelijck na der elegantien eysch in onser tale niet overghesedt. Want als men de proprieteyt vande Griexsche woorden, soe perfect inden Latine, (dwelck nochtans een suyver volcomen sprake is) niet overghesetten en can, Hoe veel te min soude yemant dan de proprieteyt en de Elegantie vande Latijnsche woorden, so volcomelijck in ons slechte tale overghesetten connen? Daerom, E.P. al ist bi also dat ick dan soe grooten lof (want tot dier intencien van mi dit niet bestaen en is) niet verdient en hebbe, this mi alleenlijck ghenoech, dat ick late blijcken, hoe de Romeynen dese Rethorikelijcke conste, in haerlieder tale oock gheuseert hebben. Ende hoe grootelijck, dat si die gheacht, en in eere ghehouden hebben is blijckelijck aen de triumphantelijcke Theatren, die sommighe keysers doen ter tijt (soemen noch te Roomen aenschouwen mach) soe costelijck en soe groot hebben doen maken, om dat yeghelijck dese spelen, diemen Ludi Scenici hiet ende noch meer ander, op feestdagen daer toe gheordineert sijnde soudent moghen sien spelen. [...] Hierom moetent dan nu wel onverstandighe menschen sijn, die de Rethorikelijcke spelen verachten ende blamerene willen. inde welcke ons nu gheen versierde fabulen, maer Gods woort suyverlijc verbreyt, en verclaert wort. Inde welcke ooc yeghelijck sijn ghebreken ende vitien ghelijck in eenen spieghel, aenmercken ende aenschouwen mach. [...]

Hier om dan Eersame Prince, want ghy al sulcke ingenieuse gheesten, ende

der voorghenoemder *consten*, beminrende ende in duechden ionstich favoriserende sijt: waerdoor u eerbaer verstant wel blijckende is: soe heb ick mi verstout dese Terentius Comedien uwer liefden (want ghy sulcx meer dan weerdicht sijt) toe te scriven, en op uwen naeme soot wel behoerlijck is wt te laten gane. Hopende dat u sulcx (al en is de conste so groot niet als den arbeyt gheweest is) aenghename sal wesen, ende ghewillich in dancke nemen sult, want ter liefden van alle Rhetorices beminners, ende ter eeren der edelder Goubloemen tot eender eewigher memorien ick dit begonst, ende voleynt hebbe. Hopende oock daerom dat ghi mi voor alle schimpige berispers die noch Zoylus nidighen aert int herte hebben defenderen ende verantwoordten sult. Ende dese Comedien dan in onser ghemeynder spraken (al yst dat ghi die van uwen ionghen iaren af wter latijnscher talen gheincorporeert hebt) somtijts noch als past by luste, en voor een recreatie, als den gheest beswaert is, en om uwer memorien te renoverene overlesen wilt. waer inne ghi duechdelijcke leeringhen, goede redenen, wise sententien, recreativelijcke woorden, en boerdelijcke cluchten, sonder dorperheyt, oft eenighe vilonye (die mispriselijck is) bevinden sult. waer dore u (en een yghelijcx) ingenieus verstant, ontwijffelijcken groote soeticheyt, tot duechdelijcker stichtinghen smaken en bevroeyen sal.

Van u eerbaer duecht meer te scriven (so ghi wel weerdich sijt) soude wel behooren, maer ick weet wel dat uwer liefden sulcx niet aenghenaem en soude wesen. De heere almachtich wil u ingenieus verstant in duechden u laten ghebruycken, en salighen voorspoet altoos verleenen. Vale.

Tot den Leser.

MEn vint vernufte menschen / die segghen dat onbehoerlijck is latijnsche boecken in onser duytscher talen over te setten: haer laten dunckende dat de latijnsche sprake daer door onteert / ende te cort ghedaen wort. Maer waerom dan hebben so veel gheleerde mannen de Griexsche Poeten / ghelijc Homerum Euripedem / Sophoclem / ende noch meer ander int Latine over gheset / en noch daghelijcx doen: wort de Griexsche sprake (die soe groot gheacht is) daer door eenichsins *vercleynicht*? Ende noch ooc / meest al dwelck men int Latijn bescreven vint / de Italianen / Overlanders / Franchoysen / ende de Spaensce natie elck in zijn tale daghelijcx (soe men siet) oversettende zijn. Sullen wy dan haerlieden oock niet moghen nae volgen / als wy niet over en setten / dan dat duechdelijc en eerlijc is / ende daer niemant by gheschandalizeert en wort: Ist niet beter dat de slechte menschen in ons ghemeyn sprake de gheleerde Poeten lesen moghen / dan dat si haer met Ulespieghels beuselen oft met soedanighen boeverye veronleghende zijn? Hier om dan beminde Leser / wilt uwen gheest met dese Comedien vernieuwen ghy sulter in vinden / waer dore u leven / ende u manieren ghebetert mogen worden / ende my dan (hoep ick) bedancken.

Eindnoten:

- [1] In zijn *Nigrinus* beschrijft de Griekse auteur Lucianus (ca. 120-na 180 n.C.) een bezoek aan deze Platonische filosoof te Rome.

4

Pieter Volck Holst (vert.), *Die groote Chirurgie vanden experten ende warachtigen in der Medicinen ende Chirurgien Doctor Paracelsus / van allen wonden gehouwen / gesteken / geschoten / van alle verbrantheit / van feninige dieren beten / van alle gebroken beenderen / ende al wat die Chirurgie begripende is / met geheelder genesinge ende kennisse van alle accidenten tegenwoordich oft toecomende [...]. Ghetranslateert wt den hoochduytschen eersten gedruchten exemplare van D. Paracelsus hantschrift, duer M. Pieter Volck Holst Chirurgus. Antwerpen: Gillis van Diest, 1556*

Die groote Chirurgie is een vertaling van *Die große Wundartzney* (1536) van Philippus Aureolus Theophrastus Bombast von Hohenheim, genaamd Paracelsus (1493-1541), de befaamde, rusteloze en omstreden medicus en alchemist, wiens vernieuwende benadering van de geneeskunst en luid beleden misprijzen voor traditionele geleerdheid - in 1527 verbrandde hij in Basel in het openbaar de boeken van Galenus en Avicenna - hem de bijnaam 'de medische Luther' opleverde. Paracelsus schreef de meeste van zijn talrijke werken uit principe in het Duits, niet in het Latijn. Over de vertaler Pieter Volck Holst heb ik geen nadere biografische gegevens gevonden. De approbatie voor *Die groote Chirurgie* is gedateerd op de laatste dag van 1555. De 'Conclusie vanden translateur' staat achter in het boek, voor het register. [Exemplaar UB Gent]

Den vromen, wijzen, en seer voorsichtighen Heeren, Schout, Borghemeesteren, ende Raet der Stadt Delft, wenst Peeter Volc Gesontheyt ende welvaren.

Drie dinghen hebben my ghemoueert, seer voorsienighe wijze Heeren, desen boeck wt den Hoochduytsche in onse Nederlantsche tale te brenghen: Ten eersten, dat in dese tale soe weynich int licht comt aengaende dese scientie, welcke nochtans allen anderen in estime te bouen ghaet: want wat schat is op eerden die byder ghesontheyt ghelijcken mach worden, ick swijghe te boven ghaen? Want wt allen boecken die tot noch toe inder Chirurgien met grooter moeyte geschreven zijn, is ons weynich oft seer luttel profijts van ghecomen. Ende ick sorghe hadden sy sulcx niet meer ghedaen den grooten naem daer doer te vercrijgen, dan om de vruchten die met den wercken daer wt betoont worden, sij en souden noyt yet hebben gheschreven. Maer die werelt is altijd van beghinsel so ghesint gheweest, dat sy altijd bemint tghene datter schijnt ende die ooren vult. This wel waer datter veel geschichte mannen gheweest hebben, die ons wat naghelaten hebben in haren schriften, maer daer is soe veel cafs ende oncruyts by, datmen nauwelijcken tgoede daer wt heeft connen scheidten.

Dat ick sulcx schrijve is daerom, want ick van mijnder kintsheyt op tot noch toe dit ambacht ghevolcht hebbe, ende derf wel segghen dat weynich Autoren inder Chirurgien gheschreven hebben, die ick niet gelesen oft doersocht en hebbe. Ende als ick die waerheyt soude moeten segghen, soe bevinde ick meer fenijns by hun allen, dan remedie, sonderlinghe by den Italianen ende Françoysen, welcker

wij noch sommige boecken voorhanden hebben, als den Lantfrancum, Guidonem, Iohannem de Vigo,^[1] met den welcken noch huysden te daghe de Chirurgijns gheladen ghaen, als de cattede met haren ionghen. Ende indyden men hun Recepten ende raet soude volghen, men souder wel thien vermoorden eer vier helpen: daer toe en isser nauwelijcken een Recept in hun, dat niet ten minsten een halve carre vol cruyts behoef. Dyer isser noch meer, te weten, Nicolaus Massa, Iohannes Almenar, Nicolaus Leonicus,^[2] die veel int ghebreck der pocken geschreven hebben, ende menich hondert doer haren quicsilverschen raet vermoort, also dattet eenen verdrieten mach die om haren moort denct. Daer toe zijn oock onse Chirurgijns soe bot oft onverstandich (noch over al de cloecste willen wesen) datse alsulcke moortdadighe recepten ghebruycken, sonder verstant wat daer in ghecomponert is oft niet. Ende na dese voorschreven (hoe wel niet half genoemt, noch oock weert de namen ghespelt te worden) heeft God almachtich in Duytslant eenighe verweert die daer geschreven hebben inder Chirurgien der wonden, namelijk de gheleerde ende wijse Doctor Hieronymus van Braunschwick, dwelck oock in onse Nederduytsche tale verandert is, gheenaemt Het hantwerck,^[3] maer is oock met groot ghebreck ghetranslateert. Daerna is ghecomen dat Veltboeck, gemaect by eenen Scheelhans geheeten, ende heeft sinen name daerom Veltboeck, om dattet te velde inden krijch, slachten, ende stormen^a geprobeert is.^[4] Dit is wel tbeste boeck gheweest inder Chirurgien datmen vinden mochte. Daer na is ghecomen dese weerde seer experte man Doctor Paracelsus wten Zwitser lande geboren, ende is dese alle te boven ghegaen. Ia dat meer is, hy heeftet met den wercken ende schriften betoont, ende noch daghelijcx betoont, dat sijns schrijvens ghelijck niet gheweest en is so langhe de Sonne gheschenen heeft. Dat ick hem pryse, daer toe dwingt my de waerheyt, aenghesien ick sine schriften ende recepten ghevolcht ende ghebruyct hebbe meer dan veerthien oft vijftien laren, ende hebbe (kenne God die mijn ghetuyge is) noyt faute in hem ghevonden. Ick heb hem wel gheprobeert ende versocht, ende my en is tot gheenen tijden eenich accident oft ongeluck wedervaren. Also verre ick sulcx metter waerheyt niet bevonden en hadde, so en wilde ick hem gheensins lauderen noch prijsen, want daer zijn boecken ghenoech die met loghenen ende ydelen clap vervult zijn, met behoeftter gheen meer te maken.

Ten anderen, dat ick so langhen tijt ende noch daghelijcx sie tgroot ghebreck ende abuys in ons hantwerck, ende so luttel bekennen tot wat instrument ons God almachtich gheordineert ende gheset heeft: te weten, dat ons God heeft totten crancken ghevoecht als een middel, ende bermherticheyt den gequetsten gebreckelijcken pijn ende smerte te benemen. Indyden nu alzulcke bermherticheit in ons niet en is (alzoort behoort, ende van Godt geordonneert is) hoe can ons dan Godt gunnen den crancken te helpen ende genesen? want tgene daer ons Godt in geschapen ende geordonneert heeft, te weten, dat tmedicament ende de Meester benomen worde byden crancken als een die de bermherticheit ende liefde

a *stormen*: bestormingen

volbringt van God: Ende niet alleen ooghe hebben op des crancken borsse^a ofte buydel, maer meer hoe wij de Godlijcke liefde ende bermherticheit volbringen sullen. In dwelck huyden daechs groot gebrec is: Want den tijt is nu also, Als iemant ons ambacht leert ende eenen baert can scheeren, jae noch selfs sijn mes niet en can slijpen daer hy mede scheert, ic swyge meerder const te connen, zo zendtmen sulcke jongers in walschlant ende Vrancrijc om die sprake te leeren, twelc te prijsen is, maer om scientie van onse Ampt te leeren is geen onbequamer lant onder den hemel dan daer. Tbeste dat men daer can als eenige accidenten overvallen, dats terstont Corrosiven, snijden, ende branden: ende dyer gelijcke diefhenckers^b pijn den luyden aen te doen, daer doch ander hulpe ende raet ghenoech is met sachtmoedicheyt. Als nu de longhers daer drie oft vier laer ghewoont hebben, ende hebben wel leeren pijpen, fluyten, dansen, alsdan comen wij thuys: ende hy heet lan, men gheeft hem een wijf oft ionghe dochter, ende smorghens heet hy Meester lan, this ghoet te bevroeden wie alsulcken meester in so corten tijt ghemaect heeft: daer moeten dan die crancke haer leven onder betrouwen: la wel tschaep den wolven ghelevert.

Ist sake dat nu alsulcken ionghen onbewanderden^c meester eenich accident in syne ghequetste overvalt, alsdan weet den iongen gheenen raet, hy roept terstont noch drie oft vier oude te hulpe, die oock somtijts bewandert zijn ghelijck den meesten hoop is, te weten, sij hebben soe verre ghereyst daermen tbroot pain heet: dese en cunnen hun dan oock niet behelpen: dan wort mijn Heere de Doctor gheroepen alsoot betaemt, die sal dan mirakel doen: Die en kent dan de wonde niet, ende de Chirurgijns dat accident niet: men mach wel dencken wat crancker troost den ghequetsten daer geschiet. Noch willen die Medicijns mede Chirurgijns wesen, sij behoordent wel te wesen, maer sij zijn wel so vreemt te vinden als den voghel Phœnix. [...] Sullen dan die wercken den meester prijsen, soe ist betamelijck den ghenen te luysteren die sulcx can, als dese weerde excellente man, wiens schriften alle andere te boven gaen, ghelijck inde wercken betoont sal worden: want wie hem te recht verstaet ende gebruyct, sal in corten tijden zijn wit salfken met die eyplaester wechworpen, dwelck soe menich mensche gheschent ende bedorven heeft. Ende indyen de Chirurgijns dees mans raet willen volghen, so sullen sij wel andere gheachte mannen worden, noch en sal niet meer geschieden dat een out wijf, baghine, en dyergelijcke den meester twerck wter hant neemt, ghelijck nu op veel plaetsen geschiet, dwelck hun de sommighe wel schamen moghen die hun dees Ampts beroemen. Ick hope oock mijn voorsienige wijse Heeren sullen op sulcx regart nemen: want daer is nau een vercken dat in dese const hem niet gewentelt en heeft. Een out wijf betaemde wel een spinrock, ende eender baghijne haer oorden te voldoene, soe mocht een ambachtsman lust ende liefde tot zijn werck

a *borsse*: (geld)beurs

b *diefhencker*: beul

c *onbewanderd*: onervaren

hebben.

God almachtich voeghe na synen Godlijcken wille dat mijn E. Heeren haer selven in alsulcken punt willen bevrijen, dat sij gheen cause en zijn van alsulcken misbruyck, daer menich mans leven aen hangt, ende so menich mensche vermoort wort, dat niet al te vertellen en is.

Ten derden ende lesten is de sake waerom ick dit hebbe laten wtgaen in deser spraken, om dat dit boeck eens is ghetranslateert ende gheintituleert De peerle der Chirurgien, dwelck boeck teenemael valsch ende ghecorrompeert is, also datter niet een Capittel en is dat ses regulen heeft die Doctors Paracelsus schriften ghelijcken, ja groote fouten inde Recepten zijn, ende daer toe noch ander Recepten daer in gheset die Paracelsus noyt ghedacht heeft te setten, dies ick my verwondere. Also den tytel luydet, theeft een gheleert man gedaen, Philippus Hermanni ghenaemt.^[5] Ick soude met oorlove wel dorven segghen, dattet een gheleert buffel ende beest is gheweest, want ten is noyt van verstandige gheleerde mannen ghesien, dat sij eenich dinck translateren ende sulcx corromperen, settende fenijn voor medicijn, als den beminden leser wel sien mach. Daerom machmen wel segghen dattet een plage is inder werelt, waer God wat goets den menschen gunnet, daer comt die duyvel ende benijdet sulcx, ende en mach doer zijn invidie^a niet lijden dat den menschen eenige deucht gheschiet. Summa hoet gaet, altijd wil den muysendreck hem onder dat peper menghen.

Ick weet seker dat my desen arbeyt van vele die hun Meesters laten noemen benijt sal worden, die hun daghelijcx dwerck van onnut volck, als ouden wijven, wevers, ende diergelijcke, wt de hant laten nemen, ende moeten lijden dat sij van alsulcken geselschap beschaemt worden, verlaten dicwils den crancken ongeholpen, ende andere in hun werck treden daer sij schandelijcken wt scheidt, noch evenwel willende Meesters geheeten worden: wat daer af is, late ick allen discreten luyden die lust ter waerheyt hebben, oordelen. Aen sulcx benijden en stoot ick my niet, hebbe dit alleen bestaen wt iammer dat die crancke gequetste so schandelijcken verdorven worden, ende naemaels nauwelijck yemant helpen en can: op datse mochten tleven behouden so lange het hun God gunnet, ende van alsulcken menschenschenders bevrijt worden.

Hier mede wille ick my bevelen aen mijne E. voorsienighe, wijse Heeren, onder uwer E. protectien, als een onderdanich gewillich dienaer in alles my moghelijck zijnde, kenne God die mijn E. Heeren wil bewaren voor raet ende daet den ghemeenen profiit hinderlick ende teghens ziinde.

Datum Delft den.XXIII. Martij. Anno.M.D.L.V.

Peter Volck Holst Chirurgus

Conclusie vanden translateur.

BEminde Leser, ick levere u alhier dit werck also ickt van woordt tot woordt getranslateert hebbe, ende twifele daer niet aen, ende weet dat oock wel deur die ghenade Gods, dat ghy wel vernuecht sult wesen, leest met verstande, beproeft,

a *invidie*: afgunst

ende oerdeelt, dan so sal dat werck hemselfen prysen, ende u en sal gheen tegenspoet ter hant comen: want ick hebbet also besocht ende gheexperimenteert, in criich ende orlogen, in stormen ende slachten, daer ick Keyser ende Coninck ghedient hebbe meer dan veerthien oft viifthien laren: ende en hebbe gheen ghebreck daerinne gevonden, ten ware deur miin eyghen onachtsaemhey. Want hadde ick eenich ghebreck hierinne ghevonden, ick en soudet gheensins getranslateert hebben: ende om dathet miin Ampt is, heeft my verdroten dat alsulcken excellenten werck verborghen bliven soude. Ende indyen, beminde Leser, u minen cleynten arbeyt te danck behaecht, soe wil ick u wilt Godt de Heere int corte noch wat meer ter willen arbeyden, tot profiit van alle Chirurghiins, ende tot welvaren van alle siecken ofte crancken: Ende wil u hier mede den almogenden Godt bevelen die u in alle duechden wil stercken.

Eindnoten:

- [1] Lanfrancus (Lanfranck) de Mediolano, d.i. van Milaan (?-1306), auteur van een *Chirurgia magna* (1270) en een *Chirurgia parva* (1296). 'Guido' is allicht Guy de Chauliac, of Guido de Cauliaco (ca. 1300-1368), eveneens auteur van een *Chirurgia magna* (1363). Hun werken werden geregeld tesamen gedrukt. In Nederlandse vertaling verscheen in 1529 een *Chirurgie... Lanfrancks tesamen met de Anathomia Magistri Guidonis en die fleubothomia... van mester Avicenna* (Antwerpen, Willem Vorsterman). Guido de Cauliaco's vertaalde *Cyrurgie* was reeds in 1507 in Antwerpen verschenen. Johannes de Vigo's *Pratica in professione Chirurgica* kende verscheidene edities in Italië en Frankrijk. In Nederlandse vertaling verscheen van hem *Dat chirurgijlick werck* (Antwerpen, 1533).
- [2] Nicolaus Massa (1504-1589) is vooral bekend om zijn Latijnse vertalingen van Avicenna en zijn geschriften over anatomie. Johannes Almenar schreef o.a. een *Libellus ad evitandum et expellendum morbum Gallicum* (1502), over venerische ziekten. 'Nicolaus Leonicus' is wel Nicolaus Leonicensus, die behalve geschriften van Aristoteles ook de volledige werken van Hippocrates (1526) en Galenus (1541) uit het Grieks in het Latijn vertaalde en ook over venerische ziekten schreef.
- [3] Hieronymus van Brunswijk (ca. 1452-1512) schreef o.a. over het behandelen van schotwonden en het gebruik van distillaten. *Dat hantwerck der chirurgij* (Utrecht, 1535) is een verkorte versie van *Das buch der Cirurgia Hantwirckung der wund artzney* (Augsburg, 1497).
- [4] Johann (Hans) Gersdorff, alias Schylhans of Scheelhans (?-1529), van wiens *Feldtbuch der wundartzney* (1517) een Nederlandse vertaling door J. Pauwelszoon verscheen als *Veldt Boeck van den Chirurgia Scheel-Hans*. Nog in 1593 verscheen er in Amsterdam een editie van.
- [5] De verwijzing betreft *Die Peerle der Chirurgijen, inhoudende den rechten gront ende waerachtighe const om alle versche Wonden... te ghenesen... al tsamen ghecopuleert ende vergadert van... Meester Philippus Hermanni...* (Antwerpen, Jan Roelants, 1556), een overigens onvolledige vertaling van Paracelsus' *Die große Wundtartzney*.

5

Cornelis van Cuelen (vert.), *Een Sermoen van S. Jan Guldemont / tracterende Van heymelicker veeten ofte Gramschap ende van allomme te schuwen het zwærren [...] Met noch een ander sermoen [...] Van den Schuldenaer van x. dusent ponden ende dat dartneckicheyt van haet ende nijdt / veel ærger is dan al ander zonden. Al tselve nu nieuwe in onzer talen overghestelt ende met breeder woorden uutgheleyt ende ghedeclareert / duer Meester Cornelis van Cuelen Priester ende erfachtich Pastoor der kercken van Hulst in Vlaendren. Gent: Hendrik van den Keere, [1560]*

Cornelis Van Cuelen (ca. 1516-ca. 1570) studeerde vermoedelijk te Leuven. In 1558 of 1559 kreeg hij in zijn geboortestad Hulst een aanstelling als pastoor. Hij vervulde die functie tot aan zijn dood en liet de stad een groot aantal boeken na. Van de talrijke preken en tractaten van de vierde-eeuwse Grieks-christelijke kerkleeraar en redenaar Johannes Chrysostomos van Antiochië ('Jan Guldenmond') was omstreeks het midden van de zestiende eeuw al een en ander in het Nederlands vertaald. Cornelis van Cuelen liet zijn omzetting van twee sermoenen door een uitvoerige opdracht vooraf gaan. Daarvan volgt hier het begin en het einde. Het middenstuk handelt over haat en nijd als oorzaken van alle onheil. Ook de huidige ketterijen, aldus Van Cuelen, vinden hun oorsprong in deze ondeugden. Het octrooi voor de vertaling werd verleend op 18 november 1559. [Exemplaar UBGent]

Den Eerweerdighen, Wysen ende voorzienighen Heeren, Borgmeester, Schepenen, ende notabele van den lande van Hulsterambacht, wenscht Cornelis van Cuelen, priester, paeys ende voortgangh in dueghden.

ALS wy ons eerste sermoenen den Heeren van der stadt hadden ghepresenteert,¹ ende dat wy noch ander van den zelve leeraer hadden overghesteldt, zo docht ons (Eerweerde Heeren) dat wy die uwer liefden ooc wel behoorden te presenteren, ende dit om t'groot profijt dat ghy tsamen der Ghemeenten doet. Want duer ulieder eerbaer manieren wort den Ghemeente verciert: duer ulieder correctie verbetert, ende duer ulieder voorzienigheyt van quade costumen ghepreserveert. Maer hier zal by avontueren yemandt teghen ons argueren ende van stonden an gaen zegghen: Gheestelicke sermoenen behouven de Predicanten om twoort God's te predicken ende om tvolc te leeren, maer waer toe behouven die den weerlicke lügen, die niet en moghen preecken nocht openbaerlicken leeren met haer woorden? Tis zo ic kendt: zy en moghen niet openbaerlicken leeren met haer woorden, nochtans moghen zy leeren met haer dueghdelic leven: ende een dueghdelic leven vanden Overhoofden, is (voorwaer) voor den onderzaten een groote leerijnghe. Maer waer uut zalmen dit alder best vercrighen, dan uut gheestelicke sermoenen van den leeraers die ons duer den gheest Gods dheliche Schrifture uutlegghen ende den wille des heeren declareren? Ende ten anderen: wye behouvender meer gheestelicke sermoenen dan den lügen die daghelics met zo veel weer-

licke^a zaken worden beroert, ghemolesteert ende becommert? [...]

Om dit quaet met meer ander boosheyt wat te beletten, zo hebbic overghestelt twee sermoenen van onzen helighen vader S. Ian van Anthiochien, die om zijn costelicke leerijnghe *ende* excellente eloquentie wort gheheeten Chrysostomus, dat zo veel te segghen is als Guldemont. Maer hier moeten wy uwer liefden te kennen gheven, hoe dat wy dees Sermoenen (*ende* ooc dander) aldereerst hebben overgestelt nae der lettre: maer als dese translatie zeer duuster was, zo vreesden wy of de simpel over ons zouden moghen claghen ghelijc zij over eenighe ander doen, die zo haer boucskins hebben overghestelt, datmen den rechten zin qualicken can begrypen. Om dat ons dit ooc *niet* en zoude ghebueren, zo hebben wy ons sermoenen hærmaeck, *ende* by advijs van gheleerde *anderwerf* overghestelt, alsnu na der lettre, alsnu na den zin. *Ende* den zin hebben wy *zomtijts* ooc breeder uutgheleit *ende* met ander leerijnghe ghedeclareert, om dat een ieghelic de materie te bet zoude verstaen. Voorts, om datmen *tverstant* te lichtelicker begrypen zoude, zo hebben wy ooc corte declaratien ghestelt voor ons sermoenen, die wy nu uwer liefden presenteren: biddende met alder oodmoedicheit dat ghy ons presentacie (zulcs alse is) wilt in danke nemen, *ende* uwen onderzaten die voorts overgeven *ende* approberen, op dat haet *ende* nijd magh worden gheroyeert, paeys *ende* charitate opwassen, God duer ons worden gheeert, *ende* wy door hem salichheid moghen verwerven. Amen. Te Hulst den xx. Iulij anno xv^c.lx.

By *ulieder* alder dienaer, Cornelis van Cuelen, Priester.

Eindnoten:

- 1 Vermoedelijk doelt Van Cuelen op *Een sermoen van Sent Jan Chrysostomus / op twoordt van den Apostel Paulus [...]* Drijnckt een luttel wijns om uwer maghen wille / ende om dat ghy zo dicmaal cranck zijd. [...] *Al tselve nu eerst in onzer taelen overghestelt by Meester Cornelis van Cuelen [...]* (Gent, Hendrik van den Keere, [1560]), waarvan de opdracht aan de burgemeester en notabelen van de stad Hulst gedateerd is op 19 maart 1560.

a *weerlicke*: wereldlijke

6

Jan Utenhove (vert.), *Hondert Psalmen Davids. Mitsgaders het ghesangk Marie, t'ghesangk Zacharie, t'ghesangk Simeons de thien Gheboden, de artikels des Gheloofs, t'ghebed des Heeren, &c. overghesett in Nederlandschen dichte, door Ian Wtenhove.* Londen: John Day, 1561

Jan Utenhove (1516?-1566) stamde uit een Gentse adellijke familie. Vanaf 1544 op de vlucht voor de Inquisitie, bracht hij zijn verdere leven in Calvinistische emigrantenkringen in het buitenland door. Omstreeks 1550 begon hij in Londen aan zijn psalmvertaling, die hij, overeenkomstig Geneefse principes, zo letterlijk mogelijk wilde. Uitbreidingen en herzieningen verschenen bij tussenpozen. Ook het Nieuwe Testament vertaalde hij op deze grondslag (Emden, 1556). Door de gewrongen taal waarvan Utenhove zich in zijn zorg om een nauwgezette weergave bediende, ondervond zijn werk veel weerstand. Zijn psalmen werden dan ook door die van Datheen verdrongen (zie Tekst 9). Dat Utenhove zelf pal achter zijn vertaalprincipe bleef staan, blijkt uit het onderstaande voorwoord. Het geraadpleegde exemplaar van de *Hondert Psalmen* bevat 150 psalmen; op het titelblad is na het woord 'Hondert' met de hand 'en 50' bijgeschreven. Het colofon achterin luidt: 'Ghedrukt te Londen, by Ian Daye voordien voorseyden oversetter, 21 junii 1561'. [Exemplaar UB Gent]

De Oversetter tot den Christelicken Leser.

Christelicke Leser, de veranderinghe, die in velen deser Psalmen alsnu, door my ghedaen is, is in somighen der selven eensdeels ghedaen, wt oorsaken dat sy, in onser verstroeyinghe, menigherley wyse gheschonden, end van der eerster myner oversettinghe verandert syn gheweest, buyten mynen weten end wille. Eensdeels aver^a end aldermeest, in somighen anderen (die ick over thien iaren ongheveerlick, wt hoogher spraken, leggher ghesett hadde) uut oorsaken der grofver licency of vryheyte, die ick namaels bevonden hebbe dat daerinne ghebruyckt was. Welcke sonderlickste oorsaken, beneven meer andere nademael sy niet lichtwightigh syn, ick verhope dat du dy niet salt laten verwonderen, of bemoeyen, over de selve veranderinghe: dewyle sy dy grootelicks ten besten ghedyen sal, so vele als daer aengaet de reynicheyt end louterheyte der eewigher end salighmakender waerheyte Godes: aenghesien dat de selve hier alleenlick ghesocht end ghevoordert werdt. Om welcker onderhoudinghe wille ick somwylen het dicht liever hebbe willen versuymen end naelaten, in der oversettinghe, dan dat ick der selve te kort dede of dat ick des dichts halven eenighe lichtveerdigheyte, in so swaerwightighen handel des heylighen Gheestes soude bruycken, so verre emmers alst my moghelick is gheweest. Derhalven bidde ick dy hertgrondelick, du willest desen mynen trauwen aerbeyd my danckelick afnemen, end in't goede keeren, so wat daer te gheringhe, end niet nae der weerdigheyte des teghenwoordighen handels, in der oversettinghe, moghte bevonden werden. So du sulckes doest, so magh ick veroorsaectt werden mit der tyd,

a aver: echter

in meer andere Psalmen te arbeyden, so verre als God my de ghenae de daertoe gunne. Dit aver wil ick hierentusschen ghebeden hebben, in den name Christi des Heeren, dat sick niemand lichtverdelick vervoordere^a dese myne oversettinghe eenigherley wyse te veranderen, onder wat voorwendinghe het selve oock gheschien moghte: Waerdoor (also ick alrede wel voortyd ervaren hebbe) so wel de meyninghe des heylighen Gheestes, als oock de kracht der composicy, in der oversettinghe, ghekranckt end gheschonden moghte werden ten naedeele der waerheyd. So daer yemand beghenadicht werdt van den Heere, de selve Psalmen van nieuws aen ouer te setten, mit meerder ghenae end stichtinge, die magh hier in synen aerbeyd oock aenwenden ten nutte der Ghemeynten Gods, in onsen Nederlandschen Vaderlande, also hy ghehouden is te doene: op dat hy het talentpond van den Heere ontfanghen, niet begrave, mer meer wtgheve tot winninghe, ter eeren onsen ghemeenen Heeren Christi Iesu, end ten nutte syner ledematen. My is ghenough dat myne aerbeyd in syn wesen ghelaten werde: ten ware mit mynen weten end bewillinghe, tot meerder beteringhe end stichtinghe, welcker halven men moet sick gantslick te buyten gaen, op dat Gode alleene de eere blyve in der onbevleekter eewigher waerheyd syns woords. Anders, dewyle ick aenmercke de onversaedde ghierigheyt veler bouckdruckeren, die daer een onwtsprekelicke schade daeghelicks aenbringhen der ghemeynder welvaert, so heb ick Meester Ian Day,^[1] wiens vroomicheyt ghenoughsamelick bekent is, voor mynen drucker verkoren, end hebbe betuyght end betuyghe mits desen, dat ick dese teghenwoordighe oversettinghe end composicy in hueren stand end mit huere maten alleene voor de myne bekenne end gheen andere, op dat niemands ghierigheyt onder mynen name ghevoedt werde ten achterdeele der goddelicker waerheyd. Gheschreven te Londen den 20. Iunii. 1561.

Eindnoten:

- [1] John Day (1522-1584), Londens drukker en uitgever van reformatorische gezindte, bracht ook Engelse psalmvertalingen uit. Hij was een van de eersten in Engeland die muziek drukte; Utenhoves *Hondert Psalmen Davids* bevatte ook de bijbehorende muzieknotatie.

a *zich vervoorden*: zich verstouten

7

D.V. Coornhert (vert.), *Officia Ciceronis, Leerende wat yeghelijck in allen staten behoort te doen, bescreven int Latijn door den alder welsprekensten Orator Marcum Tullium Ciceronem, ende nu eeerst vertaelt in nederlantscher spraken door Dierick Coornhert.* Haarlem: Jan van Zuren, 1561

De vermaarde graveur, denker, taalminnaar en publicist Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) leverde behalve een groot aantal literaire en andere werken ook diverse vertalingen. Deze omvatten o.a. twaalf boeken van Homerus' *Odyssee*, vertaald naar het Latijn (*De dolvinghe van Ulysse*, 1561), en vijftig verhalen uit Boccaccio's *Decamerone*, bewerkt naar een Franse versie (*Vijftich lustighe historien*, 1564). Coornhert had pas in 1557, op vijfendertigjarige leeftijd, Latijn geleerd. Kort voordien had hij een oudere vertaling van Boëthius' *De consolatione philosophiae* bewerkt (zie Tekst 12). Waarschijnlijk in 1560 vatte hij een Nederlandse vertaling van Seneca's *De beneficiis* aan. Hij onderbrak die om eerst Cicero's *De officiis* over te zetten. De vertaling van Seneca (*Lucius Anneus Seneca vanden weldaden*) verscheen een jaar na de *Officia Ciceronis*. In het voorwoord bij de vertaling van Cicero houdt Coornhert een krachtig pleidooi voor het gebruik van een zuiver Nederlands, vrij van bastaardwoorden. Het boek, waarvoor het octrooi op 17 juli 1561 te Brussel werd verleend, was de eerste publikatie van een nieuwe uitgeverij, die mede door Coornhert was opgericht en waarvoor het stadsbestuur een jaar eerder een lening had verstrekt. De uitgave is dan ook opgedragen aan de burgemeester en magistraat van Haarlem; begin 1562 werd Coornhert tot secretaris van het stadsbestuur benoemd. [Exemplaar UB Gent]

De vertaelder totten Leser.

Hoe groote naersticheit, moeyte, arbeydt ende coste byden hoochduytschen gedaen wert, vriendelike Leser, om henluyder tale te verbeteren, is wel van vele geleerde verstanden (die den grooten oorbaer verstaen van sherten meninge met eygentlijcke woorden te vertolcken) gemerct ende ghepresen, dies sy ons oock met goede redene straffen ende lasteren als roeckeloose versuymers der begraven rijcdommen onser nederlantscher talen: maer dat sulcke inden handen (somen seydt) spouwen ende wercx beginnen souden om onse sprake te beteren, van vreemde woorden te reynighen, van verdorvene te ghenesen, ende met haren eyghen natuerlijcken aert te eeren doort afschuymen, wtmonsteren ende wech bannen vande Latijnsche, walsche en vreemde woorden: dat sy oock daer teghens vlijte souden doen om door henluyder grooten name van gheleertheyt het oude vergeten ende versleten nederlantsche duytsch weder int ghebruyck te brenghen, is soo verde te soecken dat sulcke oock meest de verdervers ende misbruyckers onser talen zijn. Want selden werden eenighe boecken vertaelt oft gheschreven vanden ongheleerden, maer veel al vanden geleerden, de welcke het latijn meest al leeren eer sy hun moeders tale connen: dies hunlieden int dichten oft verduytschen der boecken oock dickwils duytsch, om hueren sinne wel wt te beelden, ontbreken moet, ende behelpen sich dan flucx om tghemack, met Latijn, walsch oft met ander talen die

hun bat cond^a zijn: daer *dan* ooc nootsakelijck een mengsel van spraken ende een rechte Babilonische verwerringe wt geboren werdt. Dit heeft onse nederlantsche sprake binnen veertich iaren herwaerts alsoo verkeert ende gheraetbraect: dat sy meer gemeenschappe heeft metten Latijnen *ende* Franschoysen, dan metten hochduytschen, daer sy wt ghesproten is: dies sy oock vanden slechten borgheren ende huysluyden, die Latijn noch walsch en connen, nauwelijcx half verstaen en werdt. Doet dit die nederlantsche tonghe niet schandelijck stameren? De Prince laet zijn Maiesteyts geboden metter clockenslach int openbare vercondighen om dat die van elck man gheweten souden werden: men roept int eynde ghemeynlijck elck segghet den anderen voort, op dat yeghelijck voor schaden ghewaerschouwet mach zijn: maer hoe sullen sy hun voort overtreden wachten, die sheeren gheboden niet en verstaen? hoe sal een nederlander, sonder walsch oft Latijn te connen, verstaen moghen den sinne van dese ende deser ghelijcke woorden. Ten eynden dat niemant en pretendere actie *van* ignorantie: waert hier so waer om seggen, opdat hem niemant en ontschuldige met onwetenheyt der saken? het is wel so dat ons sprake door onser voorouderen onachtsaemheyt in desen al met eenighe wonden ende ghebreken verleemt ende in sommige leden by nae ongheneselijck is: soo datmen al woorden *vint* als nature, conscientie, glorie ende dier gelijcken diemen qualijc alsoo verduytschen can datse recht verstaen souden werden: maer salmen *dan* om dese leemten te verschoonen de gesunde leden ooc mede noch verleemden? Tis nu also verde gecomen dat veel ionge scrijvers een woort Franchoyts oft Latijns verstaende sulcdanighe vreemde lappen voor een welstant *ende* bevallijcke chieraet opten mantel onser spraken brodden, recht oft een heerlijcke *ende* rijckelijcke sake waer sonder noot vreemt behulp te bedelen: twelck oorsake is dat menich fijn burgher ende boer het vonnisse zijre saken aenhorende, ia oock selfs lesende sulcx soo luttel verstaet, dat hy dan noch niet en merct oft hem mede oft tegen gaet, maer als een onduytsche noch wel een verduytscher tot dit duytsch (God wouts) behoeft te hueren. De schade *van* dit misbruyc is met verstandighe ooghen te recht ingesien vanden edelen Heere, Heer Ian vander werve: die met zijn tresoor der duytscher talen *bestaen* heeft als een eenige Hercules desen driehoofdighen Cerberum eerst te bestrijden:^[1] *ende* heeft my ooc verstout (die mede ons tale eens gaerne verchiert sage in haer selfs pluymen) teghens tghemeene misbruyck te ghebruycken sommige woorden als algemeen voor generael, verlijkinghe voor comparatie: gesellicheyt voor societas, &c. die nu om d'ongewoonte wat hardt schijnen: alsoo nochtans dat ick veel oude woorden, die wel goet, maer out duytsch zijn, als zege voor victorie, byspel voor *exempel*, grontvest voor *fundament*, grootachtbaerheydt voor *authoriteyt* met meer dier gelijcken achter ghelaten hebbe, op dat dese Ciceronisce soeticheyt door de hartheyt haerder ongewoonte niet ghequetst en soude werden: hoe wel ic die noch metter tijt al dencke te gebruycken, ist dat my de Heere spaert, *ende* mijn arbeydts luste verwackert werdt door u goetwillicheyt ionstighe leser. Beroerende het navolgen van des schrijvers meyninghe, die hebbe ick, na mijn cranc vermoghen, vlijtelijc *ende* getrouwelijc gevolcht: hoe

a *bat condit*: beter bekend

wel my de verscheydenheit vande latijnsche drucxelen oft boecken dicwils int navolgen van d'een oft d'ander twijfelachtich gemaect hebben. Is hier inne dan eenichsins ghedooft, dat wilt goetlijc int goede beduyden, ende dencken dat dolen menschelic is, ende dat ic om u dienste te doen het lasteren, straffen, ende verachten vanden berispers soo willich ghetroot ben: als ick dit gaerne met dienstwilligher herten ter eeren Godes ende tot uwen oorbaer verduy[t]scht hebbe. Vaert wel.

Eindnoten:

- [1] De verwijzing betreft *Het Tresoor der Duytsscher talen: Een seer profijtelijck boeck voor alle de ghene: die de Latijnsche sprake ende meer andere niet en connen. Ende bysondere die het Recht hanteeren: Ghemaect van den Edelen ende hoogstammighen heeere / heer Jan van den Werve / ridder* (Antwerpen, Hans de Laet, 1553), dat na 1559 nog een aantal keren werd herdrukt als *Den Schat der Duytsscher talen*.

8

[Marius Laurier] (vert.), *Die conste der minnen / de arte amandi ghenaeempt. Int Latijne beschreven door den vermaerden Poet ende Meester der Minnen Ovidius Naso. Ende nu eerst in onser duytscher talen overghesedt. Allen Jonghers die haer met deser Consten willen moeyen / seer oorbaer ende nootsakelijck ghelesen.* Doesburg: Cornelis vander Rivieren, 1564

Deze vertaling in rederijkersverzen verscheen anoniem maar wordt toegeschreven aan Marius Laurier van Yperen (ca. 1530-?), kenspreuk: 'In deughden groene', boekverkoper te Ieper. Hij leverde hiermee de eerste vertaling van Ovidius' *De arte amandi* in het Nederlands. Van een mogelijke druk uit 1563 is geen exemplaar bewaard gebleven. Het boek kwam in 1570 op de index te staan. Omstreeks 1587 verscheen in Antwerpen een gezuiverde prozaversie vertaald door A.N., d.i. Andries Nuts. Voor de toeschrijving van de versvertaling aan Marius Laurier en de mogelijke editie van 1563, zie Kossmann 1941. Het boek is opgedragen aan Jacob Sluperius (1532-1602), van wie Laurier vóór 1562 werk uit het Latijn had vertaald. In de zeventiende eeuw zouden Johan van Heemskerck (Tekst 20) en vervolgens Jacob Westerbaen vrije bewerkingen van Ovidius' gedicht maken. ([Exemplaar UB Leiden])

**Den Amourensen Leser oft Minnaer
Saluyt ende voortganck.**

Al ist by al dien / beminde leser / dat ick int oversetten van dit Boecxken den Latijnschen text van woorde tot woorde niet en heb ghevolcht en laet u dat niet verwonderen / want ick en hebbe dat niet gedaen om dat ick den Autheur niet wel en verstont / mer om diversche saken die my daer toe moveerden. Eensdeels / om dat den tijt (als Ovidius dit int Latijn schreef) niet en gelijckt den tegenwoordigen tijt. Ten anderen / om over te slaen en achter te laten donreyne onnutte propoosten die hy hier in ghebruyct heeft. Ende meest om dat heden sdaechs in dese materie ende conste niet gehandelt en wort als men te dien tijde plach te handelen. Oock met veel manieren / gesteren / seden / habiten / spraken / en contencen / die hy den minnaer beveelt tonderhouden / soumen nu ter tijt spotten en ghecken / ick laete staen datmen daer mede den vrouwen soude behagen. Daeromme heb ick hier en daer sulckx verandert naer mijn goetduncken / biddende den goetwilligen Leser sulckx int goede te willen verstaen. Al ist soo dat den stijl als het dicht ende die translatie slecht is / en willet daerom niet verachten / want ick en hebt niet wt eerghiericheyt / die seer cleyn daer af soude moghen wesen / oft om profijts wille gedaen / dan alleenlijck om mijn ghenoechte en tijt verdrijf. Ick en soude gheensins hebben int licht laten gaen / en had geweest door de begheerte des druckers die mijn sonderlinge goede vriend is. Aldus alle ghy Amoreuse ghesellen en Joncvrouwen / wilt dit Boecxken neerstelijck door lesen / want het u soo ick hope seer wel behaghen sal / en groote vreuchde inbringen. Sonder twijfel daer sullender veel invidieuslijck sijn gheneghen om met opgeblasen arrogantie te berispen sulckx als sij qualijck soudon connen navolgen / ick late staen verbeteren. Want nijdighe

Zoili die althijts eens anders gebreck ondertaster^a willen / nemmermeer en slapen / maer sijn althijts sorchfuldich om in eens anders ooghe een caf te bemercken / en selve hebbende in huerlier ooghe eenen grooten balck. Ick weet wel en belijde dat tboecxken vol fauten is ende gansch niet wel gedaen / nochtans bid ick den goetwillighen Minnaer te willen mijnen arbeyt int goede ontfanghen / ende den afgunstighen dat hy sonder veel blamerens oock sijn conste thoone / op datmen mach sien oft hy sulckes te verachten weerdich is. Dit selve boecxken De arte amandi / is oock over langhen tijt in Franchoy's ghetranslateert / maer tghelijct den Latijne min dan den dach ghelijckende is den duysteren nachte / hoewel ick des Translateurs arbeyt niet en verachte / want hy daer in tot goeder meyninghen sijn beste ghedaen heeft.^[1] Ovidius dees Boecxkens meester belooft allen ionghers / van wat qualiteyt die sijn / sekerlijck te vercrijghen die ghene die sy begeeren sullen / ist datse hier in als goede discipelen sijn leeringhe volghen / iae ist eenichsins mogelijk om doene / al warensse oock noch so ongelijck van persone / geslachte en goede. Dus dan alle ghi Venus soudaten / die u gheern soudet vinden onder haer baniere / volcht cloeckelijc den raet en donderwijs van uwen hootman ende Capiteyn Ovidius Naso / die dalder vervarenste ende dexpeertste crijchsman is die oyt onder Cupidoos armeye was. Ghi sult weten beminde Leser dat Ovidius dese conste heeft gedeelt in drie Boecken / waer af deerste twee den mans persoonen aengaen / het derde is voor die vrouwen die hi in dese conste oock heeft willen gherieven. Achter aen heeft de Printer ghestelt diversche exempelen van Minne brieven / Refereynen / Balladen / Gheraetselen / al ter selver materien dienende. Hier mede vaert wel inden Heere beminde Leser / ende neemt onsen simplen arbeyt in dancke / soo suldy ons tot meerder dinghen te schrijven verwecken.

Weet goede Leser / dat in dit Boecxken veel Brabantsche woorden sijn diemen in Vlaenderen luttel verstaet / oock sijnder vlaemsche woorden in Brabant weynich bekent / diemen wten sin lichtelijck verstaen can. Vrijen in Brabant / is in Vlaenderen / Minnen / een vrijer / dats een minnaer, &c.

Eindnoten:

[1] De enige gedrukte editie die in aanmerking lijkt te komen is de anonieme vertaling verschenen bij N. Bonfons in Genève, [1509] (Chavy 1988:1042).

a *ondertasten*: onderzoeken

9

Peter Datheen (vert.), *De Psalmen Davids, ende ander lofsanghen, wt den Fransoyschen Dichte In Nederlandschen overghesett, Doer Petrum Dathenum [...]. Heidelberg, 1566*

Peter Datheen, of Petrus Dathenus (ca. 1531-1588), verliet omstreeks 1550 het Karmelietenklooster te Ieper en bekeerde zich tot het Calvinisme. In Londen volgde hij een predikantenopleiding. Na de troonsbestijging van Mary Tudor trok Datheen via Emden naar Frankfurt, waar hij de Nederlandse gereformeerde gemeente als predikant bediende. In 1562 verhuisde hij naar Frankenthal. Daar vervaardigde in de jaren 1564-1565 zijn psalmvertaling, berijmd naar de Franse versie van Clément Marot en Théodore de Bèze. De drukker was wellicht Michael Schirat (Chiraet), die in 1563 Datheens Nederlandse vertaling van de Heidelbergse Catechismus had uitgebracht. Datheens psalmvertaling verdrong al spoedig die van Jan Utenhove (zie Tekst 6) en zou ondanks de kritiek van bij voorbeeld Philips van Marnix van Sint-Aldegonde (Tekst 13) en Jacob Westerbaen (Tekst 31) verscheidene eeuwen lang de meest gebruikte Nederlandse versie van de psalmen blijven. [Editie Lenselink 1959, 511-14]

Allen gemeynen ende Dienaeren Iesu Christi, die onder die Tyrannie des Antichrists suchten ende klaeghen, wenschet Petrus Dathenus die onoverwinnelicke kracht des heylighen Gheestes, ende volstandicheit des gheloofs in een reyne conscientie doer Iesum Christum.

Seer gheliefde broeders ende methulpers in Christo Iesu, op dat V.L. een openbaer getuygenis myner goetherticheit 't uwaert hebben mochten, ende also bemercken, dat ick met mynen kleynen gaeven niet weyniger en begeere die kercke Godes te helpen opbauwen, dan andere die van Godt hooghelick begaeft sijn: So hebbe ick die *Psalmen Davids*, die ick op die Francoyssche melodien in Nederlantschen dichte gemaect hebbe V.L. willen toeschryven ende daermet vereeren. [...] So jemandt segghen wilde, dat dese myne vereeringhe tot deser tydt (dewyle die Tyrannische Inquisitie ende grouwelicke vervolghinge nu voorhanden sijn, welcke meerder oorsaecke geven tot suchten ende weenen, dan tot singhen) gaer ontydigh is, den selven gheve ick tot een antwoorde: Eerstelick, datter een groot onderscheydt is, tusschen dat lichtveerdigh singhen, daermet die weerelt omgaet, ende dat singen der *Psalmen Davids*, daer in men niet alleen de stemme wterlick hoort, maer die woorden verstaet, daer doer dat herte ten hemel op gheheven, ende in den gheloove, godtsaelicheit ende gheduldicheit ghestercket wert. Daerom kan gheen tydt tot sulck singhen onbequaem sijn.

Ten anderen, so vindt men hier niet alleyn vroylicke dancksegghinghen ende lofsanghen, maer oock heerlicke ghebeden ende klaeghliedekens, die oock in die hoogste benawtheit der kercken, dienelick sijn.

Ten derden, dewyle die heylighe Ionas in den walvisch, die metghesellen Danielis in de vierighen oven, David in sijn meeste ghevaerlickheden, CHRISTUS als hy nu den Ioden in den handen soude overghelevert werden, met Psalmen, klaeghen, ghebeden, lofsanghen, GODE ghesonghen, gheklaeght, hem aengheroepen ende ghepresen hebben, so konnen oock die Christenen in sulcken staete, des ghelycke doen. Dieß verhop' ick dat myn aerbeyt tot deser tydt V.L. niet mißhaeghelick wesen sal.

So veel die nuttichheit der Psalmen Davids aenghaet, wie kan die wt spreken ofte ghenoeghsaem beschryven? Die bewyset CHRISTUS IESUS wel, Luc.24. daer hy den Discipulen dat verstandt opent, op dat sy wt den schriften Mosis, der Propheten, ende wt den Psalmen hem leeren kennen. Die bewysen die Apostelen over al, die met so veel heerlicke ghetuyghenissen wt Davids Psalmen, haere leeringhe bevestighen. Die bewyßt die leeraer Athanasius in sijn boecxken ad Marcellinum,^[1] Daer hy toont, dat een yder boeck des ouden Testaments een besondere materie tracteert ende verhandelt, maer dat het alle t' saeme in den Psalter Davids te vinden sij. Item, dat alle die Articulen onses Christelicken gheloofs, naemelick, van dat eenigh, eewigh, oneyndelyck, goddelick wesen, Van die drievuldicheit der persoonen, Van die waere goddelicke ende menschelicke natuere CHRISTI, Van sijn lyden, sterven, begraven, nederdaelen ter hellen, &c. in den Psalmen Davids grondelick ende klaerlick gheleert, ende bestetighet werden Daer in vindt ghy GODTS wonderwercken ende oordeelen, die hy beyde in 't troosten ende verlossen sijner kinderen, ende in 't straffen ende plaeghen der godtloosen bewesen heeft. Daer vindt ghy, hoe Godt doer sijn voorsichticheit, hemel ende eerde, alle Creaturen, maer in sonderheit sijn kercke, regiert ende bewaert. Daer vindt ghy schrickelicke dreyghementen, ende heerlicke vertroostinghen, klaeghreden en ende lofsanghen, dancksegghinghen ende ghebeden, ende met wat wederwerdicheit dat ghy beladen sijt, daer vindt ghy troost ende medecyne. Summa, wat tot den rechten gheloove, tot een oprecht, godtsaeligh leven, tot ghedult ende lydtsaemheit van nooden is, dat vindt ghy in Davids Psalter, die derhalven met rechte een kleyne Bibel magh ghenaemt wesen.

Dewyle nu V.L. eenen deel der benawtheden Davids proeven, ende daeghelicks smaeken, ende met veele Sauls, Doeghs, Absalons ende Achitophels strijden ende kampen moet, Overleeßt, singht, ghebruyckt des heylighen Davids Psalmen. Want gelyck Chrysostomus seyt: Also een groen syden doecxken die ooghen ende t' gesichte verquickt, als sy hen dat altyt vooren stellen die quade ooghen hebben: Also wert die ooghe des ghemoets verquicket, ende in lydtsaemheit ghestercket, als die mensche in sijn wederwerdicheidt, David (die als goudt in den vyere des kruyßes is beproeft ende gheloutert gheweest) hem voor ooghen stelt.

Dat ick desen Psalter op deser wyse in dichte ghestelt hebbe, en is niet gheschiet, om den aerbeyt van andere, die daer in haer beste gedaen hebben te mißpysen, ofte om my eenigher konst te beroemen, maer dewyle dat wy met den Evangelischen kercken in Vranckryck, in der leere, ende ceremonien eendrachtigh

sijn, so hebbe ick van herten begeert, dat wy in den sangh der Psalmen, hen oock mochten ghelyck sijn, die in die spraeke seer lievelick ende klaer overghesettet sijn, de welcke ick so naeghevolght hebbe, als 't my moeghelick gheweest is, ende onse spraeke heeft konnen lyden. Ten anderen daerom, dat die Psalmen alle (mynes wetens) noyt bequaemelick sijn overghesettet geweest, om stichtelick in der Ghemeynten te singhen: ende om dat sy, die de Psalmen eensdeels overgesett hebben, wtdrucklick ende ernstlick begeert hebben, dat men haer werck soude blyven laeten, ende so daer jemant waere, dat wat maeken wilde, dat hy dat van nieuws doen soude.^[2] Om desen, ende derghelycken Christelicken oorsaeken, hebbe ick dit te handen ghenomen, ende doer Godts ghenade so wyt ggebracht.

Op dat oock die Christelicke leser een volkommen handtboecxken hebben mochte, hebbe ick den Christelicken Catechismum ende den voornaemsten deel der kercken ordeninghe, ende der ghebeden, so die by ons ghebruyckt sijn, tot den Psalmen laeten drucken, alles tot beteringhe der kercken Christi. Daer om is eyndelick noch eenmael myn vriendelick begheeren aen V.L. seer beminde broeders, dat V.L. dit danckelick willen ontfanghen, ende met aendachtighen herten ghebruycken, Godt altyt voor ons met vierighen herten biddende, wy willen oock V.L. altydt gedachtigh sijn, ende met smeeken ende bidden, tot Godt aenhouden, dat hy V.L. met synen gheest stercke ende regiere, met sijn krachtighe handt bescherme ende bewaere, op dat V.L. den loop volloopen, den strydt volstryden, dat gheloove behouden, ende also die kroone der heerlickheit hiernaef onfanghen moghen, Amen. Tot Franckenthal, den 25.Martij 1566.

V.L willighe Dienaer ende met broeder
PETRUS Dathenus.

Eindnoten:

- [1] Het geschrift *Epistula ad Marcellinum* van de Griekse kerkvader Athanasius Alexandrinus (ca. 295-373) handelt over de verklaring van de psalmen.
[2] Deze opmerkingen slaan vrijwel zeker op Jan Utenhove; zie Tekst 6.

10

M.A. Gillis (vert.), *Emblemata I. Sambuci. In Nederlantsche tale ghetrouwelick overgheset. Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1566*

In zijn voorwoord identificeert de vertaler zich enkel met de initialen M.A.G. Uit de boekhouding van het Plantijnse huis weten we dat de letters staan voor Marcus Antonius Gillis van Diest (?-?), zoon van de Antwerpse drukker Aegidius Coppens van Diest. Gillis was eveneens in het uitgeverswezen werkzaam en voelde zich thuis in de Antwerpse humanistische kringen. Onder zijn vrienden rekende hij de geleerde schoolmeester Peeter Heyns en de cartograaf Abraham Ortelius. Uit de voorwoorden bij zijn andere vertalingen spreekt vertrouwdheid met de stoïsche wijsbegeerte. Uit de periode 1562-1567 zijn vijf werken van zijn hand bekend, alle vertalingen. Van zijn latere leven is niets met zekerheid geweten. Een jaar na de bundel van Sambucus vertaalde Gillis een tweede embleemboek, van Hadrianus Junius. Voordien had hij de rede *Ad Demonicum* van Isocrates, alsook *Cebes' tafereel* en *Epictetus hantboecxken* in het Nederlands omgezet. De Hongaarse humanist Joannes Sambucus, of Janos Számboky (1531-1584), had zijn Latijnse *Emblemata* in 1564 bij Plantijn laten verschijnen. Het drukken ervan was op 25 augustus 1564 voltooid. Reeds op 15 september van dat jaar ontving M.A. Gillis van Plantijn een voorschot 'sur la traduction en flameng' van het werk. Het boek bevat een opdracht, ondertekend door Plantijn, aan Hendrik van Berchem. [Facsimile-ed. L. Voet & G. Persoons, *De Gulden Passer*, 58-59, 1980-81]

M.A.G. totten goetwillighen Leser.

Op dat ghy, beminde Leser, met meerder profijt ende ghenoechten dit teghenwoordich Boeck lesen sout, ende mijnen arbeyt by avonturen niet t'onrecht ghestrafft, oft lichtverdelijc veracht ende verworpen en soude worden, soo heeft my ghedocht grootelijc van noode te zijn U.L. eerst ende al voren den oorspronc, t'ghebruyck, ende den eygendom^a van aldusdanige maniere van scrijven int corte te verclaren: ende dat dies te meer, wantse in onse sprake heel nieu ende van niemanden (mijns wetens) noch niet getracteert en is. Om d'welck ordentlijc te doen, so wil ick vande beteeckenisse des naems beginnen. Leset met verstande ende iugeert dan.

Emblemata hebben by den Griecken gemeynlick genoemt gheweest alle sulcke cieraten die van verscheyden dingen ende coleuren tot vercieringe van eenighe wercken daer in gheleyt ende gemaect werden: gelijk wt het bedietsel des woorts Εμβάλλω, d'welc inlegghen beteeckent, genoegh blijft. Welcke cieraten, op datse niet alleenlijc den oogen en souden behagen mits hare constige ende costelicke fraycheyt, maer oock den gheest des aenschouwers door eenige scherpsinnige leeringe vermaken souden: so hebben sommige seer wijslick sekere teeckenen ende figuren met luttel woorden daer by bedacht, om daer door des menschen aenmerckinge te verwecken tot het overpeysen wat alsulcx bedieden mochte. Waerom dat syse ooc also maecten, datse niet so claer ende plat en waren, datse van elcken, hoe bot en plomp dat hy ooc ware, lichtelijc mochten verstaen worden: noch ooc we-

a *eygendom*: aard

derom niet so duyster ende scherp en waren, sy en mochten wel van eenen verstandigen door sijn eygen overlegginge verstaen ende begrepen worden. D'welc begrijpen ende verstaen (dat door verscheyden middelen geschiet) so veel te meer des menschen gheest verheucht, want het hem alleenlick eygen is, daer alle andere ghenoechten door eenighe andere sinnen ontfangen ende gevoelt moeten worden, waerom dat ooc alle aldusdanighe leerende schilderien seer aengenaem voor alle edele ende verstandighe lieden altoos gheweest zijn. In t'soecken ende vinden van welcke Emblemata hen vele gheleerde mannen in diversche landen gheoeffent hebben, ende bysonder de seer vermaerde lurist D. Andreas Alciatus, die onlanx geleden tot dienst van andere eenen Boeck daer af int Latijn heeft laten wtgaen,^[1] daer onder stellende sommighe veerssen om de duysterheyte des woorts met de figure (in welcke twee d'Emblema gelegen is) wat te verclaren: dergelijcken dat ooc nu cortelick dese Io. Sambucus ghedaen heeft. Den welcken ick door t'verwecken ende vermanen van eenen goeden vriend^[2] in onse Nederlantsche tale op Rhetorijcsche wijze simpelick na mijn vermogen gestelt hebbe, op dat dees maniere van Poëterie (waer mede de schilderie soo seer ghevoecht ende aengebonden is, dat d'een sonder d'ander hier in niet en vermach noch wtgerichten en can) by ons lieden ooc meer bekent soude mogen worden: waer door dat (so ick niet en twijfele) vele scherpsinnighe gheesten niet alleen en sullen weten dese Emblemata selve te ghebruycken tot cieraet van hare cameran, salen, poortalen, poorten, vensteren, dueren, ende alle andere plaetsen daermen eenige devisen gewoonlick is te stellen, maer ooc aldusdanighe van nieus te versieren ende te vinden: want hier in Exemplaren van alderhande soorten zijn diemen soude moghen bedencken, het sy van Historien, Fabulen, Poëterien, natuerlijcke redenen, gelijckenissen, ende andere dingen diemen dagelics voor ons oogen siet ghebueren, wt allen den welcken men aldusdanighe Emblemata sonder eynde noch maken mach. Waerom ick ooc hope hier door meer goetionstige ende beminders te vinden, mits mijn goethertich voornemen van yemanden dienst ende vorderinghe te doen tot een alsulcke ingenieuse ende genoechelicke maniere van leeringhe: dan ick vreesse benijders ende beschimpers, overmidts mijn ruytheyt^a ende slechticheyt van stellen verwect te hebben. Ende dat dies te meer, want ick bekenne mijn beste ghedaen te hebben om d'officie eens ghetrouwen Oversetters hier in te voldoen, latende de dingen sulcs als ickse int Latijn ghevonden hebbe, die alleenlick oversettende met luttel woorden (dwelc in alle dusdanighe manieren van scrijven so grootelics gheeycht wort, datse daer sonder alle haer gratie ende eygendom verliesen) so claerlick ende bescheydelick alst my immermeer mogelick geweest is, al ist dat het Latijn op veel plaetsen duyster ende swaer, mits hertheit ende cortheyt des stijls, om verstaen is, gelijc my dat wel betuygen sullen die in beyde talen vervaren zijn. So dat ick niet en weet datter eenighe swaricheyt meer voor de Lesers in gebleven is, dan alleenlick dat de dingen ende geschiedenissen daer hy somtijts af spreect, by ons noch niet seer bekent oft ghemeyn en zijn: de welcke niet beter wechgenomen en can worden (na mijn beduncken) dan door neersticheyt ende vlijticheyt des Lesers, dient veel aenge-

a ruytheyt: ruwheid, ruigheid

namer is dat hy door zijns selfs ondersoecken ende bedencken verstaet, dan dat hem met lanc verhael ende wtlegginge wijs gemaect wort. De woorden oft sententien boven de figuren gestelt (welcke t'samen d'Emblema maken, so voorscreven is) hebbe ick meest al overgheset na luyt der Latijnscher woorden, de welcke daerom dicwils veel van haer gratie verliesen: want het gemeynlick gebuert, dattet ghene dat in d'een sprake wel luyt oft een gemeyn spreekwoort is, in een ander sprake van woorde tot woorde overgeset zijnde, qualick luyt ende gansch onbekent is, waer tegen wel weder een ander in die sprake is, d'welc met soo goeden gratie onder ander woorden t'selve bediet: maer want daer in by ons eenen grooten cuer^a is, die dicwils van lande tot lande, ia van stede tot stede verandert, so heeft my t'beste gedocht te volgen t'ghene dat ick voor my hadde, latende allen verstandigen Lesers vrijlijcken toe, na datse de meyninge ende leeringe wel verstaen hebben, sulcken woort daer by te voegen, alst hen sal duncken alder bequamelics daertoe te dienen, om den aenschouwers haestelick t'verstant vander schilderien te gheven: waer mede men ooc lichtelick van een figure twee, dry, oft meer Emblemata van verscheyden sinne, ende nochtans al even goet maken can, ghelijc men sien mach dat hier int 46. ende 150. Emblema ghedaen is: maer men moet altijd wachten dattet woort met de figure in eeniger voegen t'samen accorderen. Aengaende de figuren ende manieren van spreken, die de Poëten gemeynlick gebruycken tot cieraet van hare wercken, als principalijck zijn dese navolgende: *Problema*, d'welck een resolutie is, hebbende noch een vraghe aen haer hanghende. *Dialogismus*, dat is een propoost daer twee t'samen spreken: *Apostrophe*, dat is als men totten tweeden persoon spreekt: *Apodixis*, d'welck een claar bewijsinghe is: *Prosopopeia*, dat is, als men eenighe onredelijcke ende onghevoelijcke dinghen doet spreken, oft dat wy tot hen spreken: ende meer andere, waer af dese Emblemata al vol zijn, sullen oock lichtelijck van den welgheoeffenden Lesers ghemerct ende verstaen worden, overmits wy de selve daghelijcs by onse Rhetorisiens vinden, al ist dat wy die niet en connen ghenomen, noch oock haer cracht ende eygendom soo wel niet en kennen: ende dat coemt daer by eensdeels, soo my dunct, om dat wy noch ionck zijn in het scrijven, maer principalick wanter noch niemant in onse tale van de const van welspreken (welcke soo wel in Prose als in Rijme ghelegen is) met sekere wetten ende reghels ghescreven en heeft. D'welck sonder twijfel waert eens van yemanden wel begost, grooten voortganck tot verbeteringhe ende verrijkinghe van onser Nederlantscher talen hebben soude, aengesien dattet soo rijckelijck begaeft is van cloecke verstanden, ghelijck het wt den wercken ghenoech blijkt, diese in alderhande consten ende scientien, daerse hen toe ghegheven ende in gheoeffent hebben, daghelijcs wt brenghen, met groote verwonderinghe van alle andere Natien. Maer want hier nu gheenen tijt en is daer langher af te spreken, ende ghenoechsaemlick verhaelt is het ghene dat desen Boeck aencleeft, soo en resteeter niet, beminde Leser, dan te wenschen, dat ghy hem met ghenoechten tot uwer baten lesen ende danckelick ontfangen mocht. Sijt gheluckich ende vaert wel. Den 13. Januarij 1566.

Eindnoten:

[1] De Italiaanse humanist en jurist Andreas Alciato (1492-1550) schreef o.a. over het Romeinse recht en over geschiedenis. Zijn *Emblematum libellus*, algemeen beschouwd als de eerste embleembundel, verscheen in Augsburg in 1531.

a cuer: keus, verscheidenheid

- [2] Bedoeld is Abraham Ortelius; onmiddellijk na het voorwoord tot de lezer volgt het gedicht 'De Oversetter tot sijnen vriend', waarvan de beginletters van iedere regel de naam 'Abraham Ortels' vormen. In het voorwoord bij zijn vertaling van de embleembundel van Hadrianus Junius een jaar later (*Emblemata Aadriani Iunii Medici. Overgheset in Nederlantsche tale deur M.A.G.*, Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1567) vertelt Gillis dat hij het werk van Sambucus had vertaald 'deur t'vermaen ende toestoken des ingenieusen ende gheleerden Cosmographen Abraham Ortels, mijnen bysonderen goeden vriend'.

11

[Anonymus] (vert.), *Den spiegel, des Houwelicks, waer in door veel schoone ende ghenoechelyke redenen, ghelyckenissen ende gheboden, vertoocht ende gheleert wordt, hoe dat man ende wyf hen teghen elckanderen dragende, een vreetsaem, lieflick, ende gheluckich leven met elckanderen sullen leyden. Wt den Griekschen Autheur Plutarchus, int Ne[der]duytsch overgheset. [Middelburg:] Richard Schilders, 1575*

De laat-Griekse auteur Plutarchus (ca. 46-120 n.Chr.) is bekend enerzijds om zijn parallelle biografieën van Griekse en Romeinse staatslieden en generaals, en anderzijds om zijn talrijke moraliserende essays over ethische en praktisch-filosofische onderwerpen. *Den spiegel, des Houwelicks* was de eerste vertaling van een dergelijk tractaat van Plutarchus in het Nederlands. De vertaler is onbekend. Het werkje werd later onder de titel *Neghenenveertich gheboden oft wetten des houwelicks* nog enkele keren herdrukt tesamen met de vertaling van het *Traité de l'heur et malheur du mariage* (1571) van Jean de Marconville. Plutarchus' *Levens* zouden in 1603 te Leiden in het Nederlands verschijnen, vertaald door A. Van Zuylen van Neuvelt naar de Franse versie van Jacques Amyot. [Exemplaar UB Gent]

Totten Leser.

Beminde Leser, ghelijck daer gheen gemeenschap ter werelt, so heylich, heerlick, nochte profytich en is, als de gemeenschap des Huwelicks, so hem de menschen daer in heerlick, wyselyck, ende redelyck draghen, also en isser oock ter contrarie geen sake schandelicker nochte schadelycker, dan den selven huwelycken staet, als hy met onverstant ende onredelyckheyt begaen wort, twelck beyde claerder is, dan datmen het behoeve breeder te bewijsen, naedemael men by dagelijcksche experiencie bevint, wat een vreucht ende geluck het is, in vrede ende liefde met sijn geselchap te leven: ende ter contrarien, wat een helle dat het is, daer man ende wijf, in tweedracht ende oneenicheyt haren tijt met elcanderen overbrengen: welcke inconuenient dickmael, iae gemeenlyck, nergens el^a deur en gebeurt, dan door onwijsheyt ende onverstant, dat de luyden niet en weten, hoe zij hen tegen elcanderen behoorden te dragen, ende constelyck ende wetentlyck met elcanderen omme te gaene.

Waerom ick gevonden hebbende, een cort ende seer excellent stuxken, eens geleerden Griekschen Philosophes, waer door dit quaet soude mogen geschouwet ende geremedieert worden, en heb niet willen nalaten, of ick en soude alsulck eenen tresoor, den nederlanders, den welcken de Grieksche sprake onbekent is, deelachtich maken, ende wt den griekschen inden Vlaemschen oversetten: hoe wel nochtans niet so strichtelyck, ende van worde te worde, of ick en soude

a el: anders

(midts dat andersins de materie inden Griekschē doncker is, ende niet licht om verstaen) hier ende daer wat af, ende toe doen, ende veranderen daer ick achtēde, dattet meer clāerheyte ende verstant soude mogen aenbringhen. Niet twijfelende of desen mijnen cleyne arbeyt, en sal allen verstandigen ende liefhebbers der deucht, so wel mannen als vrouwen, die nu getrouwet sijn, ofte hen begeeren tot den Huwelycken staet te begeven, aengenaem ende profijlich wesen: Nademael sij hier in sullen vinden veel schoone geboden, natuerlycke redenen, exempelen ende ghelijckenissen, waer door desen onsen Heydenschen Philosophe Plutarchus leert ende voor oogen stelt hoe dat de ghene die alreede eendrachtelick ende vriendelick met elcanderen leven, sullen mogen meer ende meer, in pays, liefde, ende vriendelickheyte, onderlinge toenemen, ende versterket worden. Die door misverstant ende onwetenheyte, maken dat het huwelick, hen gheen vreucht nochte solaes, maer een cruce ende eewich verdriet is, sullen leeren alsulcke inconuenienten, die den bant der liefde, ende eendrachticheit breken, schouwen, ende tot elcanderen warachtige liefde krijgen: Ende ten laetsten, ionge luyden, die schier oft morgen, begeeren met haer toecommende geselschap, in huwelycke geluckelick ende met vreughde te leven, sullen hierin, als in eenen spieghel, sien, hoe ende in wat manieren, sij elcanders nature ende condicien kennende, hen wijselyck ende stichtelick tegen elcanderen sullen aenstellen, ende also als een conste der tsamenlevinghe te voren geleert hebbende, vrijelicker ende met beter hope van geluckelyck te leven, den huwelycken staet aen grijpen. Vaert well goetwillige leser: ende ist dat ick bevinde dat mijnen arbeyt u aengenaem is, so sal ick pogen meer schoone stucxkins des selven autheurs, an 'tlicht te bringen.

12

D.V. Coornhert (vert.), *Boëthius vande Vertróosting der wysheyd: uyt t'Latyn op nieus vertaalt*. Leiden: Christoffel Plantijn, 1585

Boëthius (ca. 480-524) schreef zijn *De consolatione philosophiae* kort voor zijn executie, nadat hij op beschuldiging van hoogverraad door keizer Theoderick in de gevangenis was geworpen en ter dood veroordeeld. Het geschrift bleef de hele middeleeuwen door populair. In 1485 verscheen er te Gent een Nederlandse vertaling van; de naam van de vertaler is niet bekend. Van deze versie kwam in 1557 in Deventer een bewerking uit waarin de Vlaamse tekst aan het Noordnederlandse taaleigen was aangepast, vreemde woorden waren geweerd en de gedichten in een nieuwe vorm waren gegoten. Hoewel ook deze bewerking anoniem verscheen, was Coornhert (zie Tekst 7) er zo goed als zeker de auteur van, ook al kende hij op dat moment nog geen Latijn. De uitgave zag er echter bijzonder slordig uit. Toen Coornhert in 1584 lid werd van de Amsterdamse rederijkerskamer de Eglentier (kenspreuk: 'In Liefde Bloeyende') en men hem verzocht iets stichtelijks in ongeschuimd Nederlands te vertalen, koos hij voor een hervertaling van Boëthius, ditmaal uit de brontaal. Het werd zijn meest voldragen vertaling, verschenen een jaar voor zijn hoofdwerk, de *Zedekunst, dat is Wellevenskunste* van 1586. [Exemplaar UB Leiden]

Aande Gildebroeders des Rederycx Kamer tòt Amstelredam. *In liefd bloeyende*.

Jonstighe konstighe ende waarde Landtslyuden / ick hebbe niet moghen laten eenigh danckbaarheyds teken te betonen aen U.E. dient zò vruntlijcken belieft heeft ghehadt my te vereeren met U.E. zò eezamen ende lieven ghezelschappe. Daar toe zydy moghelyck veròorzaackt doort zien van eenige Rymeryen / by my in korte Jaren herwaarts uytghegheven.^[1] nu hebbe ick wederomme in druck ghezien / hoe nutten ende eerlycken arbeyd tòt voorderinge ende verryckinge van onze moeders taal by U.L. niet zonder u luyder kòsten / den ghemeenen Nederlanders ten dienst in druck is ghegheven.^[2] Ende aanghezien eenighe van U.L. (nu) òock myne medebroeders der voorschreven uwer Kameren vermoeden van my hadden / dat by my òock eenighe middel ware / om onbevleckt Neerlandsch te spreken ende schryven: hebben zy my tòt alle meerder voorderinghe onzer talen zuiveringhe / ghebeden / iet over te zetten in ghoeden Neerduytsch / dat stichtelyck ware: dit mochte ick niet weygheren / ende verkoor voor een uytghelezen stichtelycke stoff / het boexken by Boëthius in Latyn gheschreven *De Consolatione Philosophiæ*, dit was by my al omtrent dertigh Jaren nu gheleden / verduytscht / uyt oude ende duystere vlaamsche tale in Neerlandtsch:^[3] maar zò zeer schandelycken mesdruckt / alst boexken eeren waardigh is: zulcx dat daar zò dickmaal niet / voor iet / Ja voor neen / gròot voor kleyn / etc. verkeerdelyck was ghestelt: dat de Lezer de letters lichtelyck / maar t'verstand van Boëthio zeer qualyck zien mochte. Hoe wel nu niet zeer lustigh en valt een zelve werck dickmaal te doen: zò heeft my zò weynigh / ter liefden van tghemeen besten moghen verdrieten / dit zelve werck / anderwerven te vertalen / maar dat nu uyten Latyne zelf: alst my weenigh magh

verdrieten (want het my stichtelyck verlustight) t'zelve boexken twee òf driemalen int Jaar te doorlezen. Die lust dan tòt dit werck / heeft myn vlite daar òock toe zulcx ghewackert / dat ick na t'voleynden zie / dat myn voorsz. eerste ende mesdructe overzettinghe / deze myne teghenwòrdighe niet meer en schynt te ghelycken / dan (zòmen zeyt) een Kat een Entvoghel. Ende want ick nu doort eerste zò lelyck verdrucken^a / zulcx weder vreesde / sprack aan Christoffel Plantyn / om te verzoeken òf de zelve òock gheneghen zoude zyn dit boexken te drucken: wel wetende / indien zyn L. daar toe willigh ware / dat ick dan wel verzekert zoude zyn / van met dit zelve boexken / my niet weder te stòten aanden voorgaanden steen van mesdrucken. Dòch was ick beducht neen / ten aanschou van deze zò zeer quade ende neringlòze tyden: maar t'gheviel my recht teghen myn vermoeden. Want de man zò haast niet en hòorde dat ick dit zò Leerlyck ende tròstelyck boexken (zò hyt terstond daar voor òock scheen te houden als diet wel kende) overzetten wilde / in Neerlandtsch uyt en Latyne / zich zelf niet min begheerlyck tònde tòt het drucken / dan ick tòt het overzetten van dien. T'was my lief / ick steldet over in Neerlandtsch / ende sprack een wyle daar na met zynder L. die my zeyde verstaan te hebben / datter nòch al eenighe boexkens vanden eersten druck voorhanden waren in zommighe boeckwinckelen: des ic doe^b in vermoeden quam dat de zelve Plantyn uyt redelycke òorzake van schade te beduchten aan dit boecxken / daar uyt zoude scheyden: maar neen / hy bleef nòch willigh als voor / niet zonder myn verwonderen / zò zyn L. nòch is ende nu alle daghe t'zelve in voornemen is aan te legghen. Nadien nu hier / by deze nieuwe òf herboren vertalinge / een nieuwe toeschryvinghe aan yemand vereyschte / en hebbe ick niemanden t'selve voechlycker weten toe te schryven dan U.L. waarde ende jonstighe òock konstige vrunden. ende dit niet om t'zelve tegen zynen vyanden (zòòt eenighe mochte hebben) te verandtwòrden: maar om onder t'ghezelschappe van u luyder Letterkunste / met d'andere stenen by U.L. meer ende meer te bereyden ende uyt te gheven staande^[4] / tòt optimmeringhe vant Neerlandtsche welsprekenheyds tempelken te mogen eenighe hantreyckinghe helpen doen: Daer toe U.L. deze myne kleyne arbeyd wel in zò gròote jonste zullen weten aan te nemen / als t'selve met gròòtjonstiger herten ghemeynt wordt van my.

U.L. alder dienstwillighe ende jonstighe medebroeder /
D.V. Coornhert die dit schreef den 16. Martij 85. in Haarlem.

Eindnoten:

- [1] Waarschijnlijk doelt Coornhert op het *Lied-Boeck Dieryck Volckertszoons Coornhert: nu verbeteret en verryckt* uit 1582.
- [2] In 1584 was bij Plantijn in Leiden de *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst [...]* uytghegheven by de Kamer In Liefd Bloeyende verschenen, de eerste gedrukte grammatica van het Nederlands. Het werk droeg geen auteursnaam, maar H.L. Spiegel wordt algemeen als de auteur beschouwd.
- [3] *Die vertroestinghe der Wyszheyte [...]* Namaels wt den Latyne verduydischt [sic] ende nu nyeu ghedruct verscheen anoniem in Deventer in 1557. Het was een bewerking van de vertaling (*dat*

a *verdrucken*: misdrukken
b *doe*: toen

weerdich bouc boecius de consolatione philosophie) die in Gent in 1485 in een tweetalige editie was gepubliceerd.

- [4] De Amsterdamse kamer zou in 1585 een *Ruyg-bewerp vande redenkaveling* en in 1587 een *Rederijck-kunst* laten verschijnen, over respectievelijk dialectica en retorica. Tesamen met de grammatica vormden deze vakken het trivium.

13

Philips van Marnix van Sint-Aldegonde (vert.), *Het boeck der Psalmen. Wt de Hebreische sprake in nederduitschen dichte / op de ghewoonlick oude wijsen van singen overgeset. [...] Doir Philips van Marnix, genaemt / van Sint Aldegonde.* Middelburg: Richard Schilders, 1591

De geleerde, polemist en staatsman Philips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde (1540-1598), als literator vooral bekend om zijn satirische *Biëncorf der H. Roomsche kercke* (1569), had zich reeds omstreeks 1560 tot het Calvinisme bekeerd. Ondanks drukke diplomatieke bezigheden in dienst van Oranje bezorgde hij in 1580 een psalmvertaling, waarvan de eerste druk te Antwerpen bij Gillis vanden Rade verscheen, met een opdracht aan de Staten van Holland en Zeeland. Deze versie was grotendeels bewerkt naar de berijmingen van Utenhove (zie Tekst 6) en Datheen (zie Tekst 9). Het voorwoord ('Waerschouwinge aen den Christelijcken Leser', gedateerd 18 mei 1580) komt grotendeels overeen met dat van de tweede druk van 1591. Deze laatste is tevens een herziene uitgave, met medewerking van de hebraïst Bonaventura Vulcanius rechtstreeks uit het Hebreeuws vertaald. Het voorwoord bij deze druk is uitvoeriger en nadrukkelijker dan dat van 1580, en bevat Marnix' antwoord op kritiek, o.a. betreffende de beruchte 'du'-kwestie. [Exemplaar British Library]

Voor-rede ende Waerschouwinge des Auteurs aen den christelicken goetwilligen Leser.

My en twijffelt niet / Christelijcke Leser / of desen mijnen arbeyt sal velerley opspraecken onderworpen zijn / overmidts vele lieden dit dichten der Psalmen gants voir onnut ende vruchteloos sullen achten. De eene latende sick duncken / dat het onnoodich sy / de Psalmen / lofsangen / oft geliederē die ons de gheest des Heeren / inde Hebreische tale heeft voorgedragen / in onse Nederduytsche sprake oversettende / allen slechten ende gemeyne lieden gemeen te maecten / meynende datmen sick behoort met de Griexsche ende Latijnsche oversettinghe die de Schoilgheleerde verstaen / te laten vernoeghen. De andere sullen meynen / dat offmen de Psalmen wel in onse moederlicke sprake mochte tot yedermans gebruyck uyt laten gaen / soo en ist nochtans niet oorboirlijck de selve alsoo sangwijse in dichte te stellen / dewyle het schijnt een misbruyck te wesen der heylighe dinghen / datmense op straeten ende winckelen / meer tot cortwijle ende tijd-vergetinghe singhet / dan uyt aendachticheyt om Godes naeme te eeren.

De derde sullen ons straffen als of wy in M. *Peeter Datheni* oogst hadden willen treden / ende hem van zijne eer ende lof berooven.

De laetste sullen ons in ettelijcke manieren van spreken die eenichsins onghewoonlick schijnen te zijn / berispen.

Hier op willen wy tot antwoirde / de eerste / aen den H. Apostel verseynden / welke opentlijck ende duydelijck verbiedt dat in Godes ghemeynte ende inde Christelijcke versamelingē gantschelijck gheene spraecke en sal ghebruyct worden anders dan die vanden ghemeeenen man verstaen can worden: ghemerckt

dat die alleen tot stichtinge dienen can. 1. Corint. 14. Ende wilt derhalven dat alle leeringen / Psalmen / ende gebeden gheduydet sullen worden / ende in de ghemeyne sprake overgesettet. Ja wy sullen hun onsen oppersten meester ende heere Jesum Christum met alle sijne Apostelen ende Propheten tegen setten / die haere leere / ende de verborgentheyt des Coninckrijckx Godes niet alleen den Phariseen / Schrift-gheleerden / Papen ende Monnicken ofte Studenten hebben voiredraghen / maer oock ende vele meer den slechten ende ongeleerden luyden / den welcken voir het meestendeel alle Christi predikingen / ende der Apostelen sendbrieven / mitsgaders der Propheten vermaningen / waerschouwingen / ende troostingen worden toegevoegt. [...]

De tweede / die niet en kunnen lijden / datmen de woerden Godes ende zijne Lof-sangen singe / vreesende dat sy mochten ontheyliget worden / indien sy het uyt dier meyninge doen om dat sy liever sagen datmen den gemeenen man oncuysche weireltsche liedekens / ende vuyle hoerische bordeel-gedichten / inplantede / gelijcker ontwijffelijck vele zijn die daer nae trachten. Wy laten ons duncken / dat deselve niet weirdich en sijn datmense met eenige beantwoordinge te gemoete gae. Want sy geven merckelijck te kennen dat zy van s'Duyvels aert sijn / die Gods des Heeren lof niet en connen lijden / maer brandende in alle vuyle stinckende oncuysheyt ende onbehoorlicke begeirlijckheden / de locht ende de herten der menschen met haer moorddadich vergift geirne souden besmetten. Maer indien sy sulcx uyt eenighen yver der eere Gods voordragen / ende niet achtende dat den geest Godes selve ons uytdruckelick doir Pauli mont vermaent ende gebied / dat wy sullen d'een den anderen leeren ende vermanen / met Psalmen / Lofsangen / ende geestelijcke geliederden / singende met bevallicheyt den Heere in onse herten / willen nochtans wijser wesen / ende meynen datmen niet en behoort op straet / op weeg / in schepen / ende in andere ghemeyne plaetsen / de heylige Lofsanghen te ghebruycken / wy sullense wel geirne heuren sin daerinne laten volgen soo vele alst hun aengaet / ende sulcke hare besorgsaemheyt haeren goeden yver toe schrijven die sy tot Godes eere sijn dragende: maer evenwel sullen wijse bidden dat sy oock die selvige billicheyt willen gebruycken in het ordeelen der ander menschen herten. [...]

Aengaende de derde / die sullen wy bidden dat zy gedachtich willen wesen / dat de gaven des heyligen Gheestes menigherley ende verscheyden zijn. Wy en willen M. Petrum Dathenum niet schelden noch straffen / ofte sijne oversettinghe (hoewel hy dickmael in zijnen leven bekent heeft dat sy met grooter haesten ghemaect was) uyt des ghemeynen mans handen niet rucken. Maer soo de Gheest des Heeren ons oock wat heeft verleent van sijne menigherleye gaven / die selve willen wy (sonder yemandts nadeel) der ghemeynten Godes gheirne ende mildelijck hebben medegedeelt: Den grooten langduerighen arbeyt / moeyte ende neersticheyd die wy hier toe ghedaen hebben / kendt Godt de Heere / ende sal een yegelijck Christen mensche die inde heylighe Schrift ende in het dichten ervaren is lichtelijck connen afmeten. Hebben wy yet ghedaen dat tot stichtinge des volcx Godes dienstich sij / daer van moet den almogenden Heere alleen gedancket ende gepresen zijn. Soo niet / wy konnen seer wel lijden dat de Psalmliederen van M. Peeter Datheen overblijven / ende de onse onderdruckt worden. Alleenlijck sal het

Christelijck herte alle dinghen ten besten duyden / alle dingen versoecken / ende kiesen tgene dat best is / gevende de Heere van alles lof ende prijs. Hoewel hy selve in zijn leven meer dan eenmael bekent heeft / dat de sijne hem schier als een ontijdige geboirte waren afgedrongen geweest / soo dat hyse in vele plaetsen niet wel oversien en hadde / ende om de onervarentheyt vande Hebreisscher sprake / was gedwonghen gheweest sijne oversettinghe uyt een andere oversettinghe te maken / soo dat daer vele dinghen waeren daerop wel behoorde naerder ghelet te worden. Ende somwijlen oock vrymoedelijck seyde / dat hy grootelicx wenschede dat de onse inde ghemeynten Godes mochten worden aenghenomen / als die met der Hebreischer waerheyt naerder over een quamen. Hoe wel wijse sedert dien tijt noch seer geschaeft hebben ende met grooter neersticheyt oversien: also een yghelijck sal connen onderkennen die moeyte sal willen doen om d'een met d'ander over een te brenghen. [...]

Volgt nu het laetste stuck der beschuldige / der genen die vrent sullen vinden / dat wij eenige ongewonelijcke manieren van spreken gebruyct hebben / daer op wy antwoirden: Dat wy alomme daer het ons mogelijk is geweest de ghemeyne ende gebruyckelijcke wijze van spreken ghevolget hebben / behalven dat wy soo vele doenlijck is / alle geschuymde ende vreemde woirden uyt andere talen ontleent / hebben gemijdet. Mitsgaders oock alle stopwoirden diemen inden dichte om den rijm te vinden / dickwils plach te gebruycken. Alleen daerinne hebben wy een weynich afgetreden van de wijze van spreken / die nu heden ten daghe meest gebruyckelijck is in dese Nederlanden / Als dat wy hebben willen het onderscheydt houden tusschen de wijze van spreken diemen tot eenen persoon alleen gebruyct ende tusschen de ghene diemen gebruyckt tot velen: stellende inde plaetse van dese bynamen [ghy] ende [u] (welcke hedens daegs in dese landen meestendeel gebruyckelijck zijn als men eenen persoon alleen aanspreect) dese [du] ende [dy] ende buygende de navolgende woirden / diemen daer by voegt / nae den aert des eenvoudigen getals / ende seggende als men yet wilt te kennen geven: Ick doe / du doest / hy doet / wy doen / ghy doet / zy doen. Item du hebst / du geefst / du laetest / du spreekst / du segst / du gaest / du staest / ende tot velen / ghy doet / ghy gheeft / ghy laet / oft laetet / ghy spreekst / ghy segt / ghy gaet / ghy staet. Item als men eenen alleenen wat beveelt ofte biddet / doe du / geef du / laete du / spreek of spreekte / seg oft segghe / gae / stae / etc. Ende tot velen / doet ghy / geeft ghy / laet oft latet / spreekst of segt / gaet / staet / etc. Overmits het kennelick is dat de letter T. die men daer by voegt / een teecken is / het getal van vele bediedende: want dat is den ouden aert / wijze ende gebruyck / die onse voirvaders van menige eeuwen herwaerts haeren kinderen hebben naergelaten. Ende hoewel het mettertijt alsoo doir een seer quade gewointe / van smeekende pluymstrijckinge / ingebroken^a is / dat men wanneer d'een d'ander aanspreect / dit onderscheydt geheel achterlaet: ende in stede van het getal van eenen, seer onbequamelick ende oneygentlijck gebruyckt / het getal van velen: Nochtans is sulcx in het schrijven ende boecdrucken daer dese smeekinghe alsoo geene plaetse grijpen en mach / menige tijden

a *ingebroken*: ingevoerd, in voege gekomen

ende eeuwen altijd ongeschendt ende onverandert gebleven / als datmen in alle geschrevene ofte gedruckte boecken het onderscheydt vanden getaele altijs ghehouden heeft. Ja over dertich so veertich jaeren herwaerts in alle de boecken / daermen de kinderen uyt plach te leeren lesen / en gebruyckte men anders niet dan du en salst ofte salt niet stelen / du en salst niet dooden / du en salst geen overspel doen / ofte stele niet / doode niet / en doe geen overspel / ende diergelijcke / gelijkmen by de oude Vlaemsche oversettinge van Boëtius^[1] / ende in vele gebede Boecxkens / ja oock in boecken van Fabelen / cluchten ende leugenboecken als S. Franciscus wijngaert / Esopus Fabelen ende andere sagen merckelijck sien can. Ende alle de Bybels diemen over veertich ofte vijftich jaeren gedrukt heeft / soo wel in Braband ende Vlaenderen / als in Hollant ende Vrieslant / houden noch deselve wyse van spreken onverbrekelijck: alsoo den Bybel van Liesvelt tot Antwerpen gedrukt int jaer 1532. ende die van Jacop Jacobs sone ende Mauritius Yemants sone tot Delft in Hollandt gedrukt int jaer 1477. den thienden Januarij^[2] / ende ontallijcke andere copijen / soo oude als nieuwe / merckelijck getuygen. So dat seer onlancx dit leelijck misbruyck ende confusie van getalen in de H. Schrift heeft beghinnen in te breken. Ende noch souden wy geen groote swaricheyt gemaect hebben / om den ghemeynen man, die heden ten dage gewent is anders te hooren / te gerieven / ten ware dat wy gantselijcke niet en sagen / hoemen Godes heylige eenicheyt (die met smenschen smeeckelijcke woerden niet en can verciert noch verhoogt worden) eenichsins conde uytdrucken oft te kennen geven dan met dit onderscheet des getaels van eenen ende van velen. Jae wy achten datmen Godes eenige ende onvergeselschapte hooge Majesteyt ende eenvoudich enckel wesen / niet en can met het getal van velen uyt spreken / sonder grooten laster ende vercortinge zijnder eeren / welke hy niemant mede wilt deelen. Daerom ist dat alle andere vremde natien als Hoochduytschen / Françoysen / Italianen / Spaegnaerden / Engelschen / Schotten / Polaken / ende andere meer / die alleelijck soo wel als wy d'een den anderen aensprekende niet en willen seggen / du oft dy / in het getal van eenen / maer in het getal van velen seggen / Ghy / u / oft uwe liefde oft genade / om d'een den anderen te vleyen ende te smeeken / Nochtans houden dit gebruyck onverbrekelijck / dat als sy God aenspreken ofte bidden / sy nimmermeer anders en gebruycken dan het getal van eenen alleene / seggende: Du bist / du hebst / du wilt / achtende sulcx / als de waerheyt is / dat Godes eere daerinne gheleghen is / datmen hem voir een eenvoudich enckel wesen alleen bekenne. Nademael wy dan nu het ghetal van eenen niet anders en konnen uyt drucken / ende dat de gene die also kittelachtige ooren hebben gehad / dat sy het woirt van du / dijn / ende van hebst / bist / salst / ende diergelijcke niet en hebben kunnen lijden / nochtans in stede van dien ons geene andere wijze en hebben weten te verdencken^a oft voor te brenghen / maer ter contrarie hebben hare gebreckelijckheyt ghenoech te kennen ghegeven / als sy geen ander onderscheyt tusschen het getal van eenen ende het getal van vele wetende te vinden / hebben liever gehad de onbequame verdorvene wijze van spreken der Spaegnaerden van *Nos otros*, ende *Vos otros*, nae te volgen / seggende in stede van

a verdencken: bedenken

ghy / Ghy lieden / ende van wy / wylieden / dan dat sy souden hare oude natuerlijke bequame ende eygene duytsche moeder spraecke wederom aennemen / om sick met goede duydelijcke woirden van [du] ende [dy] te behelpen (welcke nochtans oock nu in vele Provincien van herwaerts-over / als in Gelderlandt / Vrieslandt / Overijssel / ende lancx der Oostersche Zee henen tot aen Dantzick toe / Ja oock selve noch in vele plaetsen van Hollandt ende Zeelandt gebruyckelijck sijn) wie sal ons met recht connen straffen / dat wy aen tgene dat goet ende van onsen vaderen van outs hercomen is, gehouden hebben / om God sijne eere te geven / ende in goeden duytsche de meyninghe des h. Gheestes eygentlijck ende duydelijck uyt te drucken? Bidde derhalven dat my dit selve ten besten werde afgenomen. Nochtans indien yemandt tot Godt ofte tot eenen persoon sprekende liever heeft te seggen / Ghy hebt / ghy doet / ghy sult / om daer nae sprekende tot vele / ghedronghen te sijn / sick te behelpen met dat by-woirt lieden / die mach sijnen sin daerinne volgen / ende so hem dese maniere van spreken niet aen en staet / ende wilt Godes eenicheydt van smenschen pluymstrijckende dobbelheyden niet afsonderen / die mach dese onse Psalmen ende Lofsanghen naelaten / ende de Psalmen Datheni singen ofte andere op sijn eyghen handt dichten.

Wy hebben enckelijck ghesocht de woirden des Prophetes / ende den sin des H. Geestes blootelijck ende slechtelijck uyt te legghen / dwelck wy hopen nae de waerheyte des Hebreischen texts ghedaen te hebben / so vele als het den dichte heeft konnen lijden / oft ons verstandt begrijpen ende uyt drucken. Wy hopen dat Godes gemeynte hier uyt sal moghen stichtinge ende onderwysinghe ontfanghen. Indien sulcx gheschiet / hem zij dies lof ende eere: So niet / ick bidde dat een yegelijck wil aennemen het tgene dat hem dunct alder bequaemste te wesen / om de ooghen sijns verstandts te openen ende sijn herte tot Godes liefde ende dienst te verwecken. Ons sal ghenoech wesen / dat Gode den Heere alleen lof ende prijs ghegheven werde. Dit en hebbe ick u Christelijcke Lesers ende Broeders inden Heere uyt goede ende Christelijcke meyninghe niet willen verswijgen / u hier mede des almoghenden beschuttinghe van gantscher herten bevelende. Datum tot Westersoubourgh, desen xv. in Julio 1591.

Uwe dienstwillige
Philips van Marnix.

Eindnoten:

- [1] Bedoeld is de anonieme vertaling (*dat weerdich bouc boecius de consolatione philosophie*) verschenen in Gent in 1485. Zie ook het voorgaande document.
- [2] De bijbel van Jacob van Liesvelt, de eerste volledige bijbel in het Nederlands, verscheen in Antwerpen in 1526; in 1532 volgde een tweede druk. Het werk steunde grotendeels op Luthers vertaling. De zogenaamde Delftse bijbel, tevens het eerste gedrukte Nederlandstalige boek, werd op 10 januari 1477 te Delft uitgebracht door Jacob Jacobsoen van der Meer en Mauricius Yemantszoen van Middelborch en bevatte alleen het Oude Testament (zonder de psalmen).

14

Karel van Mander (vert.), *Bucolica en Georgica, Dat is / Ossen-stal en Landt-werck P. Virgillii Maronis, Prince der Poëten. Nu eerst in Rijm-dicht vertaelt / door K.V. Mander. Haarlem: Gillis Rooman, 1597*

De artistiek en literair begaafde Karel van Mander (1548-1606) stamde uit een welgestelde Vlaamse adellijke familie. Hij kreeg een schildersopleiding en reisde in 1573-77 naar Italië. Nadat hij als gevolg van oorlogsomstandigheden zijn bezittingen had verloren, verliet hij zijn geboortestreek en vestigde hij zich in Haarlem. Daar behoorde de Doopsgezinde Van Mander al spoedig tot een nieuwe kring van kunstenaars en literatoren. Van zijn talrijke publicaties heeft het *Schilder-Boeck* van 1604, met als kernstuk een aantal levensbeschrijvingen van Antieke, Italiaanse en Nederlandse schilders, de grootste bekendheid verworven. Veel van zijn geschriften en schilderijen zijn echter verloren gegaan. Postuum verschenen nog enkele belangrijke vertalingen van zijn hand: een Italiaans werk van Jeronimo Benzoni over de Nieuwe Wereld (1610) en, in 1611, Homerus' *Ilias*, in alexandrijnen vertaald naar de Franse versie van Hugues Salel en Amadis Jamyn uit 1580. Zijn *Ossen-stal en Landt-werck* van 1597, waarin hij Vergilius' *Bucolica* en *Georgica* in vijfvoetige jamben vertaalde, droeg hij op aan Hendrik Goltzius. Een uniek exemplaar van deze uitgave, waar Werner Waterschoot de aandacht op heeft gevestigd, bevat achterin een extra katern met gedichten waarin Van Mander een aantal bevriende literatoren aanspoort de Antieke dichters te vertalen. Deze verzen zijn hier integraal afgedrukt, tesamen met Van Manders beide tot de lezer gerichte sonnetten uit het voorwerk. De gedichten zijn ondertekend met Van Manders zinspreuk 'Een is noodich'. [Exemplaar UB Gent]

Den vertaelder ten Leser.

Sonnet.

DOe ick wat schreef van Schilder-const / ic sach
 Voor Schilders nut / Poeets gedicht te lesen:
 Van Maro dan / Poëten Prins ghepresen /
 Nam ick wat voor te brenghen aen den dach.

Doch mijn geleert vrient Beerensteyn^[1] / ic mach
 Van grooter hulp wel danckbaer zijn in desen.

Nieu Fransche wijs^a ick volgh' / hoe wel t'sal wesen
 Voor veel wat vremts / om datment niet en plach.

T'oudt manck gebruyck en schuym bandt uyt u hoven /
 Ghy Dichters cloeck: Op Helicon daer boven /
 Maeckt dat den Choor voorts singh al Vlaems alleen.

T'rijmrijckste Vlaems claer-cortst voor al te loven /
 Noemt oock niet meer so Nederduyts verschoven:
 D'uytheemsche doch die noement Vlaems gemeen.

a d.i. in metrische verzen

Ander Sonnet.

GLijck Fransman pronckt / en breydt sijn tael nae macht /
 So d' ons' ooc doet / en wilt vertaelt uytgeven
 Poëten oudt / in Druck / vry bin u leven:
 Oft onverstandt al laeckt / sulcx niet en acht.

Als Coornhert en Ghistel:^[2] maer en tracht
 Versieren gheen sluyt-reghels soo beneven
 Den text / om puer te weten wat gheschreven
 Heeft u Poeet. Ick hebs my oock ghewacht.

Dan heb ghestelt al willens / t' gheen' redijten^a
 Men noemen plach: hoe 't zy / elck wil bevlijten
 Tot beter doen / eer hy met ander geckt.

Men vindt een volc die haest wat neder smijten:
 Bot / waenwijs aert / en is maer schimpich bijten /
 Zijn uyl hoe vuyl hem edel Valck bestreckt.

Een is noodich.

Aen den vloeydichtschen M. Gedeon Fallet, Secretaris tot Amsterdam.^[3]

Mach dy fallet yet tot vertael verwecken,
 Haest bruycktmen t'Vlaems op dobbeltopschen bergh^b
 Voor schooonste tael, al ander t'een getergh.
 Tot nut ghemeen dy liefde'en lust laet trecken.

Maer cond' ick hier in mijn selfs werck bestrecken
 My selven niet ghenoech een Aristarch:
 Soo weest my vry Quintilius, gheen arch,^c
 Loos Vossenhuydt en laet dijn hert bedecken.

Lijck huylers vals, gelijckt niet in misbaer,
 Wijst stout my aen ghebrecken hier en daer,
 Soo mach ick t'slim^d op t'aenbeeld weder keeren.

En my geschied dan baet en vriendschap maer
 Ick weet soo groet is niet op velen naer
 Onwetens schand', als niet te willen leeren.
 Een is noodich.

a *redijte*: rijmlettergreep geheel gelijk aan de corresponderende lettergreep

b d.i. op de berg Parnassus

c *arch*: veinzend, huichelachtig

d *t'slim*: het verkeerde, kromme, ongabe

Aen Musæ beionstichden I. Razet, tot Amsterdam.

Ick wou wel doen goe Dichters lust oock Rapen,
 Aldus yet oudts nieuw na te willen Apen,
 Condick o vriendt: om geven soeter Zapen
 Ons Helicon sijn vruchten, voeght dan Effen
 By macht de lust, t'wit suldy recht wel Treffen.
 Een is noodich.

Aen den lauwer-weerden dichter, Cornelis Taemssoon, tot Hoorn.

COrnelis ghy die d'Heliconsche tonghen
 Aensoet ons tael, met dijn welsegghens cracht:
 Van dy met lust t'Goddinner choor verwacht
 Te Hooren Vlaems, wat d'oude Dichters songhen.

De Wijs-Godin^a heeft voor dy loon bedonghen
 Aen Phebum, welck op dijn ghedichten acht.
 Groot' hope ghy voor t'Nederlandsch gheslacht
 Met Tempisch loof^b dijn hoeft al wert omwronghen.

Want gh'lijck Homeer is t'Griecker eer alom,
 Oock Maro cloeck Italy hooghsten rom,
 En Bartas^[4] t'licht des Francschen landts gheresen:

Zijt *Taemssoon* ghy van t'voorschick^c ons beschict,
 Met dijn ghedicht, mijn Soyli ghy verschricht,
 Laet mijn goe jonst, en dit dy danckich wesen.
 Een is noodich.

Aen der Sangs-godinner beionstichden A. van der Miil, tot Vlissingh.

VAn rijck Peru Metael (daer sterfsaem wichten
 Al veelsins om doorcruycen Tethys schoot,
 Hoe seer ghedreycht met bleeck' en coude doot,
 Van Syrt, Charybd, ja storm, en donder-schichten)

a d.i. Athena

b d.i. loof uit de vallei van Tempe, waar Apollo zich reinigde na het doden van de draak Python

c *t'voorschick*: de voorbeschikking

Wert niet dijn loon, o vriend, ghy krijght gedichten,
 Ghedichten slechts te loon met jonste groot:
 Voor dat u pen dit mijn vertael ter noot
 Beschermt vast, en Soyli hoop doet swichten.

Mijn slechtheyt dan, neemt danckich *van der Mijl*,
 Vertaelt yet oudts in uwen soeten stijl,
 Dy comt het toe, ghy moeght ons best gherijven.

Want selden valt dat letter-kondich man
 Recht weet ons tael, als ghy, en dichten can:
 Wilt dan ons Vlaemsch als eenich steunsel stijven.
 Een is noodich.

Aen den lauwer-weerden H. Lauwerssen Spieghel. Tot Leyden.

TE Room op't Slot (my heught men vyeringh' maecte
 Om Paus becroon of kiesingh' daghs verjaer:
 Een jonghen schoot een vyerpijl, t'was noch claer
 Van overvliedt, die t'groot vyerwerck gheraecte

En lossen deed':^a doe scheen den Hemel blaecte
 Ghestroyt vol vyers, nu hop'ick of ick waer
 Den jonghen g'lijck, en gheesten const-vruchtbaer
 Om Dichters out vertalen dus ontwaecte.

Ontfangt dan dit van my, o *Spieghel* Heer:
 Maer doet mijn pijp^b hard knerssend' u te seer,
 Laet soeter dijn Aoni snaren beven.

Mijn huyt nochtans niet gheern waer ick quijt:^[5]
 Want ick niet blaes' in wedspel t'yemandts spijt,
 K'wil altijdts t'mijn wel om een beter gheven.
 Een is noodich.

a d.i. het vuurwerk aanstak, aan de gang bracht

b *pijp*: fluit

Aen den lauwer-weerden D. Theodorus Velius, tot Hoorn.

T'Laschwoordigh' Griecx^a dat elck een schier wou spreken
 Is uyt elcks mondt, en uyt t'ghebruyc al seer.
 T'Latijn hoe soet, is gheen Landts-tael oock meer;
 Door tijts verloop, en Mars verwoedde treken:^b

Want stadichs niet ter weerelt is ghebleken.
 t'Fransch opghepronct is op sijn hoogh' in eer
 Sijn dalen naect, t'Rijc Vlaemsch krijght sijnen keer,
 Als Son door mist sal ooc sijn glants doorbreken:

Soo *Veli* ghy hem bieden wilt u handt
 Ghestiert met gheest, gheleertheyt en verstandt:
 Castali born^c ons landen sal doorspreeden,

Met dijn naems lof tot s'weerelts boecken: want
 Soo wie verbreedt de tael van t'Vaderlandt
 Verdient soo veel als die de grensen breeden.
 Een is noodich.

Aen den ghesuster geliefden Israel van der Mersch, tot Hoorn.

DU Hoorn rijck van Heliconsche blomen
 t'Nayaeds gheslacht dy wijdt wel riecken doet:
 Want *van der Mersch* de reukich eere soet
 D'Hinniden dy veel verwich doen becomen:

Vergeefs ick niet en hadde voorgenomen
 Te krijghen yet van t'Hoorns overvloedt
 Spijs-vleesch Harpien nu sullen (hebb' ick moet)
 Mijn beecsklen cleen t'onsuyveren verschromen,

T'Prii-lief^d ghebroedt der Raven daelt oock niet
 Op Meersch-ghebloemt, gelijk met vlijtich siet
 Seemsoecsche Bye die daer comt Nectar suygen:

- a *T'Laschwoordigh Griecx*: het Grieks dat gemakkelijk samengestelde woorden vormt
 b *treken*; streken, listen, stokerijen
 c *Castali born*: de aan Apollo gewijde bron waarin het meisje Castalia zich wierp toen deze god haar achtervolgde
 d *prij-lief*: dat op krenge teert

Voorts acht ick niet Minervens Vyandin
 T'Giftsuypich dier, dan voor een vuyle spin.^[6]
 Neemt *Israel* dits dy mijn dancks betuygen.
 Een is noodich.

Aen den hoogheleerden D.P. Hoogherbeets. Tot Hoorn.

WAt grooter schat en lief cleyhood vercreghen
 Hebt *Hoogerbeets* ghy t'enden arbeys pat?
 Al most ghy naeckt met Bias uyt der Stadt,^[7]
 Ghy draghet al met dy, jae t'aller weggen.

Ghy wel versien ghewapent wel te deggen
 Al beter dan met Luycsche stoffe glat:^a
 Dijn eyghen vaen, hoe waer te wenschen dat
 Daer onder ghy te strijden waert gheneghen?

Elck dichter oudt heeft sijn verstandt ghebaert
 In tale welck hy sprack met knecht en maert:^b
 Wat nut waer ons wann't soo van dy geschiede?

T'waer dy licht last, dat mijns ghelijck beswaert.
 Dy Heer en vriendt, die my soo jonstich waert,
 Den goeden will' en dit voor danck ick biede.
 Een is noodich.

Aen den neghen susters gheliefden C. van Campen, tot Amsterdam.

IN goe Poeets ghedicht my niet ghenoeghen
 Alleen de fraey verziensels of vertel,
 Maer grootsch, jae schoon, en aerdich segghen wel:
 By-woorden oock, die verwich lustich voeghen.

Wie dichten sal voor hy heeft gaen doorploegen
 Goe dichters oudt, sijn doen is kinder spel.
 Den schilder sal al dicks t'vergrijp^c oock snel
 Hem onbesocht, hier in te wesen, wroeghen.

a *Luycsche stoffe glat*: een harnas van Luiks metaal

b *maert*: dienstmeid

c *t'vergrijp*: de vergissing, het tekort - nl. van niet vertrouwd (*onbesocht*) te zijn met de Oude dichters

O Musæ dan verweckt vertalers goet
 Van oudt ghedicht, tot onser talen spoet:
 Onsteeckt met lust ons Heliconsche Lampen.

Met speer en schilt groen-ooghde Pallas vroet,
 Helpt onverstandt vernielen onder voet:
Cornelis toont dat ghy oock weet van *Campen*.
 Een is noodich.

Eindnoten:

- [1] Cornelis van Beresteyn (1517-1595), afkomstig uit Amsterdam, bracht een gedeelte van zijn jeugd in Spanje door en vestigde zich na zijn terugkeer in Haarlem, waar hij o.a. met Coornhert bevriend raakte. Uit het Spaans vertaalde hij *Tgulden boeck Van tleven ende Seyndtbrieven van ... Marcus Aurelius* (Antwerpen, 1565, met o.a. een Latijns lofdicht van Hadrianus Junius) naar het *Libro Aureo de Marco Aurelio* van Antonio de Guevara, alook diens *Vrundtlicke Ghemeene Sendtbrieven van Don Anthonio de Guevara* (Delft, 1583).
- [2] Voor Coornhert zie Tekst 7 en 12; voor Van Ghistele zie Tekst 2 en 3.
- [3] Gideon Fallet (1544-ca. 1610), notaris en sedert 1587 ook stadssecretaris van Amsterdam, was lid van de rederijkerskamer De Eglentier. Aan Jacques Razet (?-1609), notaris en kunstverzamelaar, 'Secretarius op de Convoeye tot Amstelredam, mijnen besonderen goeden vriendt' droeg Van Mander een deel van zijn *Schilder-Boeck* op; hij bezat een omvangrijke kunstverzameling. Cornelis Taemszoon (1567-1600), o.a. vertaler van een spreekwoordenverzameling uit het Frans (*Schat des Deuchts*, 1594), schreef een ode op Hoorn die werd opgenomen in Theodoor Velius' *Chronijck van de stad Hoorn* (1604). De predikant Abraham van der Myl, of Mylius (1558-1637), auteur van het taalkundige werk *Lingua Belgica* (Leiden, 1612), vertaalde o.a. in 1593 *Den slag van Lepanten* van koning Jacobus VI van Schotland (later ook Jacobus I van Engeland), dat door Du Bartas eerder in het Frans was omgezet; hij leverde ook bijdragen aan *Den Nederduytschen Helicon* (1610) en de *Zeeusche Nachtegael* (1623). Hendrik Laurensz. Spiegel (1549-1612), koopman en literator, lid van de Amsterdamse kamer De Eglentier, staat vooral bekend als de auteur van de *Twe-spraack van de Nederduitsche Letter-kunst* (1584) en van de *Hert-spiegel* (1614). Theodoor Velius (1572-1630), stadsgeneesheer te Hoorn, schreef de reeds genoemde *Chronijck van de stad Hoorn* (1604), dat o.a. een lofdicht van Israel van der Meersch bevat. Velius bezorgde in 1606 de nagelaten Latijnse en Nederlandse gedichten van zijn vriend Petrus Hogerbeets (1542-1599), die net als Velius zelf geneesheer was te Hoorn. De koopman Cornelis Jacobsz. van Campen (1564-1638), een neef van Roemer Visscher, was bestuurslid van Amsterdamse kamer De Eglentier. Interessant is nog dat in het 'Vreught-eyndich spel' van Jacobus Celosse in de *Nederduytschen Helicon* (1610), waarvoor het aanvankelijke initiatief van Van Mander stamde, een figuur 'Naerstich Ondersoecker' voorkomt die o.a. Van der Myl, Van der Meersch en Taemsz onder de moderne dichters vermeldt, tesamen met tegenwoordig meer bekende namen als Heinsius, Van Mander, Van Hout en Van Ghistele.
- [4] Guillaume de Salluste, Seigneur du Bartas (1544-1590) werd destijds alom gewaardeerd voor zijn groots opgezette *Sepmaines*. Zie Tekst 15.
- [5] De mythologische verwijzing betreft de wedstrijd tussen de fluitspeler Marsyas en Apollo, die de lier bespeelde; Marsyas verloor en werd gevild.
- [6] Volgens de mythe daagde het meisje Arachne de godin Minerva, of Athena, uit tot een wedstrijd in het spinnen. Na afloop veranderde Minerva haar in een spin.
- [7] Bias was één van de zeven wijze mannen van Griekenland. Toen zijn geboortestad Priene (in Ionië, Klein-Azië) werd ingenomen, zou hij de stad zonder zijn bezittingen mee te nemen hebben verlaten, zeggende: 'Al het mijne draag ik bij me.'

15

Theodore van Liefvelt (vert.), *De eerste weke der scheppinge der werelt. Eerst ghevonden / ende in Francoische Dicht ghestelt door den Geest-rijcken ende Edelen Wilhelm de Saluste, heer van Bartas. Vertaelt in Nederlantschen Ryme door T.V.L.B. Brussel: Rutgeert Velpius, 1609*

De initialen 'T.V.L.B.' in de titel staan voor Theodore (of Theoderick) van Liefvelt, Baron, d.i. heer van Opdorp. Van Liefvelt (ca. 1555-1624), zoon van de kanselier van Brabant, studeerde in Leuven en Leiden, waar hij o.a. met Jan van Hout en Wessel vanden Boetzelaer in contact kwam. Later had hij voeling met de kring rond Justus de Harduwijn. Ook bestonden er banden met de familie Huygens. Van Liefvelt diende in het Staatse leger en is mogelijk op het slagveld omgekomen. Guillaume de Salluste, Seigneur du Bartas (1544-1590), Frans hugenoots dichter en diplomaat, werd destijds geëerd als een van de grootse dichters van zijn tijd. Zijn hoofdwerk, de omvangrijke *Sepmaines*, was opgezet als een wereldgeschiedenis op Bijbelse grondslag. De eerste *Sepmaine, ou Création du Monde*, verscheen in 1578 en beleefde talrijke herdrukken. De tweede *Sepmaine* bleef onvoltooid. Van Liesvelts vertaling van de *Eerste weke*, in puristische, genummerde alexandrijnen, was reeds in 1607 of mogelijk nog eerder geheel of gedeeltelijk gereed. De uitgave bevat een Latijns lofdicht van de in 1607 overleden Gislenus Bultelius en de approbatie is van 13 juni 1608. Van Liefvelt droeg het werk op aan zijn geboortestad Brussel en aan de Brusselse overheid. Zijn vertaling werd de eerste in een lange rij: Zacharias Heyns en Wessel vanden Boetzelaer bezorgden in respectievelijk 1616 en 1622 volledige vertalingen, maar ook Jan Moretus, Vondel, Huygens en anderen waagden zich aan Du Bartas' encyclopedische epos. Later zou Van Liefvelt ook aan een een vertaling van de 'Tweede Weke' gewerkt hebben, maar daar is niets van bewaard gebleven. [Exemplaar British Library]

Voor-rede aen Myne Heeren de Staten van Brabant

Eerweerdighe, Doorluchtighe, Voorsichtighe Heeren.

Merckende medter daedt dat der Menschen verstant
 Ende vernuften sin nu soo hoogh zijn verheven,
 Datter in alle konst hoe hoogh oft leegh van standt
 Niet en is onversocht nocht onbeproeft gebleven,
 (Alsoo dat de François die naer paelt aen ons landt,
 De Schalck Italiaen, de Spaignaert wydt bedreven,
 D'Engelsche kloeck ter zee, d'Overduyts van gewicht
 Hebben elck in haer tael' ontsterffelijck gedicht.)

Ick heb my langhen tydt bedroeft in mijn gemoedt
 Om dat int Nederlandt (Alwaer tot s'Deugds vervromen
 Alle konsten altijd zijn van audts opgevoedt)
 Soo weynigh wordt gelet, ende toesicht genomen
 Op de behendigheydt, ende seer rijcken vloedt

Haerder taele, die is van auden stam gekomen;
 Soo dat niemandt en stelt zijn wetentheydt int klaer
 Door een tael' onbevleekt om die te volgen naer.

Behalven een kleyn deel die haren kloecken geest
 Als door een duyster wolck hebben eens laeten kycken:
 Want het durigh gewoel (over langh zoo gevreest)
 Van soo veel vremde mans in ons Belgische wycken
 Gedurende den krijgh, heeft soo heyslijck^a ontleest,
 Ontschaepen, en mismaeckt (soot noch daeglijcks mach blijcken)
 Ons lands taele die was eertijds lauter en fris
 Dat van dry woorden d'een geen oprecht duyts en is.

Ia dit klaeglijck misbruyck is by langkheydt van tijdt
 Gelijck een heete sught, oft een melaetsche quaele,
 Gewortelt en verbreydt wel soo diep en soo wijdt
 Dat dees gemengde spraeck, dees Barbarische taele
 Hofflijcker wordt geacht, en minlijcker gevrydt
 Dan d'Aude, die oynt was suyver en klaer te maele;
 Tot een eeuwigh bederf van d'aude lauter konst,
 Ende tot achterdeel der dicht by my begonst.

Dese bedroeftheydt dan heeft in mijn hert gesticht
 Door een treurigh aendacht het oprecht mede dooghen,
 D'welck (voor soo veel ick ben aent vaderlandt verplicht)
 My kloecklyck heeft verstaet om medt een vlytich poogen
 Te brenghen aen den Dagh een nederlandtsche dicht
 Die aengenaem mocht zijn aen mijns mebroeders ooghen;
 Niet om mijn eyghen baet te soecken groot en grof,
 Dan mijnder moeder-taele alleenlijck tot een lof.

Maer gelyck d'Nestelingk vanden Valck licht en snel
 D'welck stoppelvedrigh gaet tot vliegen hem verkloecken,
 Eerst springht van tack op tack med een vervaert opstel,
 Oft swermt langs t'groene veldt om zijn macht t'ondersoecken,
 Eer dattet in de locht, de Reygers tot gequel,
 Gaet stieren sijn gedraey in alle shemels hoecken,
 Oft dattet langs den vloedt geport door shongers noodt
 D'Entvogel onbedacht soeckt te brengen ter doodt.

Alsoo ick oock noch swack kennende mijn begryp
 Om eenigh lofbaer werck in dichte te vermonden,

a *heyslijck*: ijselijk, vreselijk

(Stellende my geheel onder d'beproeft geslyp
 Der verstandiger Luydt int Vaderlandt bevonden)
 Hebbe voorgaens myn macht medt een bedencken ryp
 Willen aen een proefstuck heel seegbaerlyck doorgronden,
 Eer ick my heb betrauw't naer mynen sin doorvrocht
 Te schryven eenigh werck d'welck naermaels rauwen mocht.

Op desen voet heb ick medt reden wt gesocht
 Niet eenen slechten geest naer den loop onser jaeren,
 Maer den kloeksten eerstgeest die oynt aensagh de locht
 In het Vranckrycksche pleyn, wyens hemelsche snaeren
 Sullen geven geklanck, soo lang als de zee vocht
 D'Aerdryck omhelsen sal met haer schuymwitte baeren:
 Dat is de vrome Heldt Wilhelm Heer van Bartas
 Die schryft wat nu d'aerd' is, en wat zy voortydts was.

Desen heb ick aenveerd't medt aerbeydt, end' onrust,
 Om in de maetigheydt Neerduyts te leeren spreken:
 T'is staut van my bestaen, dat in den eersten lust
 Aen soo hoogen gedicht ick toone mijn gebreken:
 Niet te min mijn goet hert salt al maecken gesust
 In de grootweerdigheydt der stoffe deser Weken,
 Want datmen eerst inprent in smenschen ryphen sin,
 Blyft gedurigh altydt en stantvastigh daer in.

Dan soo ick heb begonst in mijn nieuwt overstel
 Een nieuw tael' en gedicht, oft emmers lang verlaeten,
 Schryvende goet Neerduyts, bannende t'schuym gerel,^a
 En stellende t'gants werck op zijn gerechte maeten,
 (D'welck aen den meestendeel sal geven een gequel
 Die Rhethorices konst deses tydts meynen vaeten,
 Waer door mijn willigh werck mocht worden als veracht
 Onder d'lichtveerdigh volck waenwys end' onbedacht.[])

My heeft noodigh gedocht om schouwen sulck verwy't,
 Dat ick my eerst voor al ootmoedigh moeste keeren,
 En stellen mijn gedicht in een sterckte bevrydt
 Voor achterklap, voor nydt, en voor neuswyse leeren:
 Ick kom dan wel gemoedt, de naemschenders tot spyt,
 En schenck u medter daet (mijn doorlughtige Heeren)
 Mijnen aerbeydt, mijn dicht, mijn gemoedt onbeklaeght,
 Als een Neerland' vry die t'hert int voorhoofd draeght.

a *'tschuym gerel*: het geraaskal vol bastaardwoorden

Geestelycke Vorstdom, Eeldom doorluchtigh audt,
 Wysen deugdrycken Raedt vande Brabansche Staeten,
 En ghy Hoofsteden kloeck die t'gemeyn in toom haudt,
 Soo ghy Neerlanders syt u Vaederlandt ter baeten,
 Ontfanght mijn kleyn geschenck naer t'herte d'welck my staut
 En mijn dichten beschermt tegen al diese haten:
 Ghy wort daer door vereert als Helden kloeck en wys
 lagende t'snoodt van u, en t'goedt gevende prys.

Waerschouwinghe des Boeckdruckers aen den gunstighen Leser.

Verstandighe goetwillige leser, alsoo ick niet en twyfele, oft vele die dit iegenwoordigh Boeck sullen lesen, souden mogen verscheydentlijck daer van spreken, een ygelijck naer zijn begryp, soo om dat de styl d'aude herkomen naervolght, als om dat de dichten zijn in haer maete gebonden; Hebbe ick wel willen verklaeren, wat hier inne aldermeest staet te bemercken, op dat ghy van dit werck des te rechtveerdigher mocht oordeelen. Soo is te weten, dat dit boeck wt de Françoische taele soo gherechticglijck overghestelt is, veers naer veers, met zijne cesure, oft pause op de seste silbe, dat daer niet aen en mangelt; Dat oock de rymen zijn overhandt masculine, ende femenine (soo dat wordt genoemt). Ende dat in de gantsche vertaelinghe niet een woordt en is ghestelt dat gheen oprecht neerduyts en is, ten waer in eenighe eyghen naemen van menschen, dieren, oft konst-alem, die niet en konnen vertaelt worden. Alle welcken bedwongen aerbeydt d'Overstelder heeft aengegrepen alleen door een liefde zijns Vaderlandts, willende daer mede betuygen, dat de Nederlandtsche taele is in haer selven geheel volmaeckt, soo dat zy geen wtlandtsche taele van doen en heeft: D'welck U.L. wel sal konnen doorgronden, als zy de dichten van dit iegenwoordigh Neerduyts Boeck medt het François sal vergelijcken, d'welck oock seer gemakelijck sal om doen zijn, midts dat van d'een en d'ander boeck de marginale getal teecken gelijck staen. Gebruyckt dan desen aerbeydt medt genuchten, en profyt, ende vaert wel.

In Brussel, 1608

16

C. Kina (vert.), *De Beschrijvinghe Heliodori vande Moorenlandtsche gheschiedenissen: Vervaet in thien Boecken. Inhoudende de Eerbare, Cuyssche, ende ghetrouwe Liefde van Theagenes van Thessalien, ende Chariclea van Ethiopien. Eerst int Griecx beschreven: Ende nu wt het Francoysche int Nederlandts vertaelt* Door C.K. Amsterdam: Hendrik Barentsz, 1610

De vertalersnaam staat niet op het titelblad maar onder de opdracht, die gedateerd is op 22 december 1609. Carel Kina, of Quina, (?-?), lid van de Brabantse kamer 't Wit Lavendel in Amsterdam, droeg de Heliodorus-vertolking op aan zijn medelid en 'besondere goede Vruunt' Theodore Rodenburgh. Ook Bredero moet hij gekend hebben, aangezien deze een lofdicht op de vertaling schreef (ondertekend met de zinspreuk 't Kan verkeeren'). Drie andere lofdichten zijn ondertekend met 'P.K., T'lot scheyt twist', 'Liefd'al volmaect' en 'Sans une rien'. Zoals de titel aangeeft werkte Kina niet uit het Griekse origineel maar naar een Franse versie. Zijn bron was *L'Histoire Aethiopique de Heliodorus, contenat dix livres, traitant des loyales et pudiques amours de Theagenes Thessalien, et Chariclea Aethiopienne. Nouvellement traduite de grec en François*, door de beroemde Franse vertaler Jacques Amyot (1513-1593), voor het eerst verschenen in Parijs in 1547 en vaak herdrukt. Zoals L.R. Pol (1987, 1:21-29) heeft aangetoond, steunt Kina's 'Voor-reden' grotendeels op de voorredes in de Franse edities, zij het dat in de Nederlandse bewerking het moralistische nut van de roman en het beoogde publiek van het vertaalde werk meer aandacht krijgen. [Exemplaar UB Leiden]

Voor-reden: tot den Ionstighen Leser.

Onder veelderley ende verscheyden tijt-cortinghen ende verlusticheden des geestes, en achte ick (beminde Leser) gheen bequamer noch loffelicker oeffeninge te wesen dan het lesen ende ondersoecken der Historien, welcker eynde (boven de vreuchde diemen daer door gheniet) streckt om den mensche deuchtsaem, voorsienich, ende vroom-hertich te maken: Want het is kennelijck dat de nature niet altyt verdragen en can moeyelijcke ende ghewichtighe handelinghen, noch dat de ghepeynsen altijt ghestreckt connen syn tot diepe ende zware materien, Ende dat nochtans den molen der ghedachten ghedurichlick ende sonder ophouden draeyt, nemmermeer oft seer seldom stil synde: Is dan niet wel nut dat den mensche daer in brenghe coren van eerlijcke ende bescheyden fantasien, op dat hy goet meel (te weten, rechte kennisse ende wetenschap) vercryghen mach, ende door sulcken middel daer wt laeten blijven la versmaet het kaf van oncuysche begeerlicheden ende brandende lusten, doende dan ghelijck ick voor gheseyt hebbe, Namentlijck, sich oeffenende int lesen van deugsame ende beleefde Historien, waer van dese (tracterende vande liefde van Theagenes en Chariclea) onder andere een is, so sal hy nootsakelick doen ruymen ende de walge crygen van alle quade genegentheden ende onbehoorlijcke gedachten, ende ter contrarien lieven ende beminnen de getrouwicheyt, eerbaerheit ende kuysheydt des ghemoets, waer van dit Boeck voornamentlick handelt [...].

Dit is het principale punt geweest dwelck my (als ooc het ernstelick bidden van sommige mijner bester vrienden) verstout ende aengeport heeft om dese mijne vertalinghe in druck te laten wtgaen, dwelck van my noyt tot sulcken meeninge begonnen was, maer waende alleenlick tselve voor mijn playsier te behouden, gelijk ick dat voor tijtcortinge op eenige extraordinarie ure*n* over geset heb, want hebbende dat te voren overlesen, bevont ic dattet so lieflic ende lustich was, ooc so wel geschicht, datter geen verscheel en was vant beginsel tot het middel, noch vant midden tot het eynde, ende daer by verciert met seer beweegelicke waer-schijnelickhey*t*: Aldaer ter contrarien den meestendeel der Boecken van dese soorte die van outs wt den Fransoysche in onse Nederlantsche tale overgeset zijn geweest, boven dien datter geenderhande welstant geenderhande kennisse van oude antijcke dingen noch geenderhande saken (om cort te spreken) in en zijn, daer wtmen eenige nutticheyt can trecken, Sijn sy noch meestendeel so ongevoelick ende soo verde verscheyden van alle waerschijnelicke gelijkhey*t*, dattet veel eerder droomen schijnen te wesen van eenige verwarde ende becommerde hoofden dan Inventie van eenich geestich ende oordeelich mensche [...]. Soo veel nu dese vertalinge belangt die en is niet voor den scherpsinnigen oft geleerden wtgegeven, want die wijze ick tot het Griecx, Latijn, oft Fransoys, in welcke talen dit Boeckken al over eenige hondert laren geweest is, maer alleenelick voor onse Nederduytse Liefhebbers, ende Nederlantse leucht, die ick verhope dat my desen arbeyt (ick segge tijtcortinge) ten goeden sullen afnemen, ende (ghelijck ick hun toevertrouwe) met sulcken yver sullen lesen als ick dat met lust overgeset heb. Tot nu toe heb ic met heftich verlangen ende hakende sinnen verwacht dat dit door een*n* ander dan door my soude worden gedaen, also ick wiste dat verscheyden treffelicke ende geleerde persoonen tselve onder handen hadden, maer hebbende vernomen dat sy dat hebben laten berusten, de eenighe half, de andere vierendeel dat volbrocht hebbende, ende de oorsaken aenmerckende dat sy tselve niet meer tot sulcken eynde inde hant souden nemen (vermits dat dese materie seer lichtelick eenige verhinderinge inden wech can comen) heb ick my vervordert dese slechte oversettinghe voor den dach te brengen, nademael het zoo veel ghelucx niet en heeft mogen hebben dattet van geleerder is gedaen geworden, Hierom zult ghy u met dit werck voor dees tijt moeten lyden en behelpen tot datter yemant comt (dwelc ic van herten wensche) die u tselve in beter en behagelijcker forme levert, ick hebbe soo veel my doenlijck gheweest is den Franschen styl in alles nagevolcht, zo datmen indien yemant de moeyte gelieft te doen van dit by het Fransoysche t'oversien, seer weynich ofte luttel verscheydenhey*t* (na mijn oordeel) daerin zal bevinden, derhalven ick verhope dattet al en ist niet prijsens, ten minsten onschuldens weerdich wesen zal. [...]

17

Everart Syceram (vert.), *Il divino Ariosto oft Orlando Furioso. Hoogste voorbeelt van oprecht Ridderschap. Oock claren spiegel van beleeftheit Voor alle welgeboorne Vrouwen: Begrijpende over hondert nieuwe Historien. Overgeset wyt Italiaensche veersen In Nederlantsche Rijmen door Everart Siceram van Brussel. Antwerpen: David Mertens, 1615*

Everart Syceram (1560-1620), een juwelier, maakte weliswaar een reis naar Italië maar bracht het grootste gedeelte van zijn leven in zijn geboortestad Brussel door. Daar was hij lid van de rederijderskamer De Korenbloem. De versvertaling van Ariosto's *Orlando Furioso*, waar hij jarenlang aan werkte, noemt hij in de opdracht 'mijn eerste dochterken'. Hoewel hij in dezelfde opdracht vertelt dat zijn 'Muse sonder schoolmeester opgevoet [is], ende sonder const in duysteren huys daer Apollos stralen noyt en lichten, oft den smakeliicken dranc der Castaliden bekend was', is hij blijkbaar op de hoogte van de Spaanse, Engelse en Franse vertalingen van de *Orlando*. Sycerams uitgave bevat overigens slechts de eerste helft van Ariosto's gedicht; de rest wordt aan het eind van het boek in het vooruitzicht gesteld maar is er, om onopgehelderde redenen, nooit gekomen, al bestaat het vermoeden dat Syceram de hele tekst wel degelijk vertaald had (Smit 1975:530-43). In 1649 zou te Amsterdam een volledige vertaling van J.J. Schipper verschijnen, maar in proza en uitgaande van een Franse versie. Ludovico Ariosto (1474-1533), een van de belangwekkendste dichters van de Italiaanse renaissance, was lange tijd in dienst van het huis d'Este. Het heldendicht *Orlando Furioso* (1532) is zijn hoofdwerk. [Exemplaar British Library]

Onderrichtinghe voor de Leser.

Vaen^a te prijsen edel Leser t'constich dichtwerck van onsen ghelaurierden Arioste, waer naer Apelles Venus af-beelden, want hy genoechaem is mede brengende sijn eygen lof; als noch is verhaelt. want voor, noch naer en heeft hem in d'Italiaensche niemant de palme ontheven. [...] Soo wie dien in handen valt, bidde ten minsten dien eens te overblaren, ghy en sult, soo ghy eenich verstant hebt, niet ydel keeren, want sult dan alle Comedien ende Tragedien verstaen dier ghespeelt worden, die meest hier uyt al sijn ghetrocken, hopende ghy vinden sult dat u sal ghenoeghen: wanter niet is dat de eerbare teere oore quetsen can, want in het vertalen hebbe ick met vliet die rouwe betegheninghen^b soo bebloemt, datter niemant quaet kan uyt halen, ten waer de spinne die uyt de honichbloeme fenijn suycht.

Nopende het oversetten hebbe dat soo trouhertich gehandelt alst ommers mogelijck was, niet dat ickt van woort te woorde heb vertaelt, maer segge in elck veers dat mijnen meester seyt, in louter nederlantsche sprake: hebbende ghemijt de uytheymsche woorden soo veel moghelijck is gheweest. Vint ghyer yet t' is versuymtheyt, oock weet dat eenen hof, daer ghewent is oncruyt te groeyen, ter eer-

a *vaen*: onnodig

b *beteghening*: (vijandige) ontmoeting, treffen, handgemeen

ster reysen niet can ghesuyvert worden, naer my comt die de reste sal uyt wieden. Ick hebbe sontijts gebruyct eenighe figuren oft Griecxsche woorden om cortheyt wille, en om beter de duyden, als Scope, Catastrophe, Allegorie, Rapsode, Sympathie, Enigme, Stratageme, en diergelijcke, dat U.L. sal believe te verschoonen in my; als dat ick segghe, Dammen en Cavailieren, oft dat ick de Ridders somwijlen noeme met de Italiaensche namen, reket my dat voor nederduyts, om dat ick van Brussel ben, daer dien naem inden mont verstorven is, soo datmen qualijck dien soude connen mijden, sonder de Dammen te naer te doen, noch oock de Cavailieren, wiens dienaer ick blijve.

Mijn Rijmen hebbe ick genomen lanck van thien tot veertien, isser ergens een syllabe ghemist, t' is mijn oft den druckers foute, ick ben een mensch en onvolmaect, helpt verschoonen liever als lachteren,^a hadde ickt ghesien, ick cost licht een sillebe voeghen oft mincken.

Int oversetten hebbe ick met oorlove van Arioste overgeschrickelt^b het huys van Est, om dat dit maesschap^c in Neerlandt onbekent is, als oock den monster van Inghelandt, ender ander dinghen die den Neerlander met luttel vreucht soude gelesen hebben, en daer in de plaetse gevoecht wat vanden mijnen, dat ick hoop u meer sal verlusten: ick hebt ghedaen ter goeder meyninge, neemt het danckelijck.

Voorder hebbe ick tot gerief vanden onverduldigen Leser de Historien als sy eynden, aengeteeckent, in wat sanck ende veers hy die weder vinden sal, hoe wel ick wenste dat tot meerder verlustinge hy die achter den anderen lase, ende soo het hem goet docht noch eens bysonder, doch allen naer uwen lust.

Ick heb bevonden dat den drucker somtijds heeft foute ghedaen in een woordt, het welck somtijts den sin breeckt, oft oock somtijts achter de slaende woorden wat geminckt oft een letter byghevuecht, ick bidde den Leser dat door bescheydenheydt te beteren, en dencken datter niemant volmaect is.

Oock hebbe ick ghedruete plaetkens laten insetten, die u met het schocksken^d datter onder staet sullen aenwysen wat inden sanck volght, en tot voldoeninghe achter aen laten drucken een tafel van alle de vremde namen, figueren, ende poeticale woorden, als Diana, Phoebus, Titan, Aurora, Creonte, Cimbe, Limbe, en diergelijcke, soo sy yemant gemoet die on-ervaren is, hebt u toevlucht tot de tafel die u te recht sal helpen en op den wech setten: want sy naer A.B.C. gheset is. hier met my bevelende in uwe gratie, hebbe tot meerderen nut u dit willen waerschouwen. Vaert wel.

U Dienaer in ootmoet
Ever. Syceram.

- a *lachteren*: honen, beschimpen
- b *overgeschrickelt*: overgeslagen
- c *maesschap*: maagschap, geslacht
- d *schocksken*: (achtregelig) gedichtje

18

Johannes Leonardus Fenacolijs (vert.), *De Hoochberoemde Historien van C. Cornelius Tacitus [...]. Het Eerste Deel. Vervatende. xvi. Annalen, ofte Jaerboecken der Roomscher gheschiedenissen, van de Doot des Keyzers Augusti aen tot op het Ryck van Galba, waer onder begrepen syn de daden van de oude Duytschen, Bataviers ende Vriesen. [...] Getrouwelijck verduytscht, Door Iohannes Leonardus Fenacolijs Batav. Delft: Adriaen Gerritsen, 1616. Het tweede stuck [...] genaemt Historien. [...]. item noch Twee [...] boecxkens [...]. Alles [...] overgheset ende verduyts door Ioannes Fenacolijs Lenaerts-soon. Leiden: Joris Abrahamsz vander Marsse, 1616*

Johannes Leonardus Fenacolijs, of Jan Lenaertsz van de Vennecool (1577-1645), studeerde theologie in Leiden, werd conrector te Delft en was vanaf 1608 predikant te Maassluis. Hij speelde een vooraanstaande rol in het openbare leven van deze gemeente. Zijn vertaling van Tacitus was de eerste nagenoeg integrale versie in het Nederlands. Tegelijk met de vertaalde tekst publiceerde hij zijn eigen *Historiaelsche Commentarien [...] Tot verclaringhe van vele duysterheden in Tacito ende andere Romeynsche Historischrijvers*. Behalve Tacitus vertaalde Fenacolijs ook Julius Caesar (1614), Suetonius (1619), Polybius (1640) en Augustinus' *Vande Stadt Godts* (1621). Het voorbericht 'Aen den goetwilligen Leser' voorafgaand aan zijn Tacitus-vertaling biedt een uitvoerige en principiële verdediging van het maatschappelijk nut van het vertalen in de moedertaal. Zie ook Tekst 22. [Exemplaar UB Leuven]

Aen den goetwilligen Leser.

Drie dingen werden my bysonderlicken voorgeworpen van die gene de welcke my van de oversettinghe deses loflicken ende wijdt-beroemden Historischrijvers Taciti hebben willen afschricken. Eerstelick dat het onbehoorlick is, alle het gene yewers inde Griexsche ofte Latijnsche tale heerlic ende voortreffelick is in onse Nederduytsche tale over te setten: ende gheven daer van bysonderlicken dese reden, namentlicken dat het grootelick hier door te vreesen is, dat eyntlicken alle geleertheyt in cleynachtige sal comen. Ten tweeden seggen sommige dat ic beter gedaen soude hebben, indien ick de daden van de eerste Keyseren wilde voor den Nederlanders int licht brengen, dat ic Suetonium verduytscht hadde, als de welcke seer volcomentlicken het gantsche leven, begin ende eynde der Roomscher Keyseren is beschrijvende. Ten derden verhaelden oock eenige hoe dat Tacitus een Heydensch Schrijver was, ende een openbaer Lasteraer van de Christelijcke Religie, ende voechden daer by dat ic beter gedaen soude hebben dat ick yet wat by de hant ghenomen hadde tot wechneminghe van dese droevighe hedensdaechsche gheschillen in de Cristelicke Religie. Op dit selfde alles sal ick tegenwoordich soo cort als moghelick is, antwoorden. Eerstelick: Dat sommige segghen, datmen niet en behoore het ghene yewers in andere talen heerlick is in onse Nederduytsche tale over te setten, daer van verwondere ick my grootelicks, ende en can niet redens

ghenoech sien, waerom onse spraecke een ongheluckiger spraecke sal wesen, dan vele andere talen ende spraecken in de welcke dagelijcx alle boecken overgeset werden. want dat sy seggen dat de geleertheyt daer door in cleynachtige sal comen: sulx en heeft geen schijnbaerheyt altoos: want hoe, hebben niet Plato, Aristoteles, ende alle de Philosophen hare boecken onder den Griecken in Griexsche tale uytghegeven? hebben sulcx oock niet mede de Romeynen ghedaen in haere Romeynsche spraecke? Ende is daerom de gheleertheyt by haer in minder achtige geweest? voorwaer ick en can niet verstaen hoe dat sy dit haer segghen oyt grondich sullen bewijzen ende staende houden, ofte ten waer saecke dat sy seyden die alleen geleert te zijn, de welcke andere overtreffen in uyerlicke wetenschap van eenige vreemde ende uytheemsche talen. Maer sulcks is een dolinge ende misverstant, de wijle wy die alleen Gheleerden noemen, de welcke andere te boven gaen in hooghe wijsheyt, ende diepe wetenschap van allerley verborghene heerlicke saecken. want om recht uyt te spreecken: De vreemde talen ende met namen de Griexsche ende Latijnsche en zijn niet de gheleertheyt ende wetenschap selver, maer zijn anders niet dan sleutelen door de welcke de geleertheden ende wetenschappen, die in de selve talen ons die een andere moederlicke tale ghebruycken, verborgen zijn, als gheopent werden, sulcks dat het leeren van vreemde talen als door noot by ghebreck van eyghen boecken, die in onse Vaderlantsche tale ofte beschreven, ofte overgesettet behoorden te zijn, ghenoechsaem gevonden ende opghecomen is. Hier en tusschen de reden ende oorsaecke waerom datter soo weynighe boecken der wijsheyt in onse Duytsche tale tot noch toe gecomen zijn, en is ten eersten daerom niet, overmits onse spraken een al te slechte ende ongeachte tale zy, ende de welcke te gantsch dorre ende onbequaem zy om de hooge verborgentheden der wijsheyt met de selve uyt te spreecken. Neen gheensins: want onse Duytsche spraecke is soodanich een tale de welcke van alle spraecken ter Weerelt die daer teghenwoordich in wesen zijn, de outste ende suyverste is: want Enghelschen, Franschen, Spaengiaerden ende Italianen ende alle andere Volckeren zijn alle ghelijckelijck seer verdorven ende verbastaert in hare spraecken ende deelen, met namen ende bysonderlick seer veel van onse Duytsche woorden, als zijnde eertijds ten meestendeel van den Duytschen overheerscht. Hier en teghen onse spraecke alleen is van allen ouden tijden in haer gheheel ghebleven onvermenght ende onverbastaert: want de Duytschen na tghetuyghenisse van Tacitus ende van veel andere Historischrijveren zijn noyt van eenighe vreemde Volckeren gheheelicken overwonnen ende vermeestert. ende dien volghende en zijn noyt in haere spraecke ofte verandert, ofte verbastaert, want de vermenginghe van Volckeren, maeckt altijd eenighe vermenginghe van spraecken; ghelijckerwijs wy sulcks ten deele in onse Nederlanden ooc seer clærlick bevonden hebben. want door dien wy eertijds aengehecht zijn geweest aen het Fransche Huys van Bourgognen, soo is stracks oock daer op ghevolcht datmen terstont in de Hoven ende onder den Grooten, vele Fransche woorden in onse Duytsche sprake gemengt heeft, niet by ghebreck ofte uyt nootsaek (want onse tale is overvloedich ghenoech by sich selven) maer alleen te ghevalle van den Prince ghelijck het ghemeenlicken gheschiet ofte anders door quade navolginghe. Soo dan de schuldt en is noyt gheweest

by eenighe ghebreckelickheydt van onse spraecke dat wy dus langhe soo vele goede Boecken hebben moeten derven: Noch men can oock niet segghen dat de selfde daerom naghelaten zijn, overmidts de rouwicheydt ende woesticheydt onser oudtster Voorouderen, even als ofte sy alleen de oorloghe ende wapenen hadden verhandelt, ende haer gheensins met de oeffeninghen der wijsheydt ende gheleertheyt en hadden ghemoeyt [...]. Maer hier en tusschen soudemen moghen segghen, wat zijn dan de oorsaecken dat wy heden ten daghe gantsch gheene oft immers gantsch weynighe Boecken der wijsheydt in onse eyghen tale ende spraecke hebben? De redenen mijns dunckens zijn bysonderlick twee. Eerstelicken overmidts onse oudtste Voorouderen soodanighen een ghewoonte hadden, dat sy haere onderwijsinghen alleen by monde deden, sulcks dat sy gantsch gheene Boecken en schreven, noch den nacomeren nae en lieten, ghelijck beyde C^oesar ende Tacitus zijn betuyghende. Ten tweeden oock daerom, overmidts tot nu toe de Boecken der Wijsen, de welcke in vreemde talen beschreven zijn, in onse eygen sprake seer spaerlicken overgesettet werden. Derhalven het ontbreeckt ons aen Duytsche Boecken, ghelijck oock aen onderwijsinghen in onse eyghen spraecke, sulcks dat onse tegenwoordighe gheleghentheydt niet alleen in de Duytsche, maer selfs oock in de Griecxsche ende Latijnsche Landen gheensins soo gheluckich is als de selfde eertijds by den Voorouderen plachte te wesen: want eertijds sooch een yeder als van syns Moeders borsten die spraecke, in de welcke hy de leeringhen der wijsheydt ontfingh, sulcks datmen gheen moeyte en hadde met het leeren van vreemde spraecken, noch oock gheen tijdt noch arbeydt dieshalven en verquistede. want de Duytschen en arbeyden niet om de Griecxsche ofte Latijnsche spraecke, noch de Grieken ende Romeynen wederom niet om de Duytsche, elcx leerde ende oeffende hem in syn eyghen spraecke in de welcke hy ghebooren was, sulcks dat de ware gheleertheydt doenmaels seer gemakelicken was te becomen, ja al spelende was het datmen doenmaels leerde: want de kinderen oeffendemen ten eersten elcx in haere spraecke met eenige soetvloeyende ende vermaeckelicke dichten ende cluchten der Poëten; als allernaest met haer kinderlick verstandt ende nature over een comende: Van daer wierden sy stracx opghetrocken tot soodanighe wetenschappen ende consten: na dat eens yeders lust ende gheneghentheydt was streckende, de sommighe tot de Philosophie, de sommighe tot de wijsheydt der Rechten, ende de sommighe tot de const der Medicijnen. Maer helaes! wy nacomeren nu ter tijdt, watte ongheluckighe tijden beleven wy in aensien van die oude vergulde eeuwen. want sullen wy tot eenighe gheleertheydt comen, soo werden wy ghenootsaect met groote arbeydt ende moeyte seer suerlicken vreemde ende uytheemsche talen te gaen leeren, ende niet alleen vreemde ende uytheemsche, maer soodanighe de welcke over langhe gheheelicken in de gantsche Weerelt buyten ghebruyck zijn, jae ghenoechsaem doot ende te niet zijn: want wat noot waere het, indien daer noch heden ten daghe eenighe Stadt ware, ofte eenich Lantschap, in de welcke de Inwoonders ofte de Griecxsche, ofte de Latijnsche spraecke hadden. Voorwaer, wy souden stracx onse kinderen daer nae toe moghen stieren, op dat sy als van kints been aen de selfde spraecken souden moghen leeren ende ghewent worden, ende alsoo haer ten eersten tot die seer groote treffelicke wijsheydt in de Griecxsche ende

Latijnsche Boecken begrepen, souden moghen begheven. Maer wy hier en tusschen, hoe langhe moeten wy blijven steecken in de eerste beginselen der spraecken, midtsgaders in alle de Grammaticsche splinteringhen ende beuselinghen, wat al arbeydts, wat al waeckens, wat al Meesters hebben wy van noode, eer dat wy een weynichsken Griecx ofte Latijnsch stamelende connen uytbabbelen. Een droevighe saecke voorwaer, datmen om te becomeen een cleyn uysterlicke schaduwe van die spraecken, diemen eertijds van syn Moeders, van syn Soochsters, van het volck op de straten, Sacke-draghers ende Ambachts-lieden plachte te leeren, nu teghenwoordich den halven tijdt syns levens, jae ghenoechsaem het beste deel der selver moet gaen verslijten. Het ghene Lucanus seyt, beclaghende het jammer van de Burgherlicke oorloghe:

*Och, wat al Landen hadmen buyten 't Rijck connen winnen,
Met al dat Burghersbloedt, twelck vergoten is van binnen.*

Sulcks can mede tot dese saecke toe-ghepast werden. want wy connen mede segghen. Och wat al wijsheydt, ende wat al heerlicke saecken soudemen met dien sueren arbeydt vercrijghen, de welcke men nu teghenwoordich nootwendich moet besteden, tot het leeren van vreemde talen. Ende voorwaer dese reden heeft by vele seer treffelicke lieden soo vele vermoghen, dat sy meynen dat voortaan de Leeraers der wijsheydt een yeghelick in syn eyghen tale haere lessen ende onderwijsinghen behoorden te doen: want soo segghen sy, heeft ghedaen dien wijsen Coninck Salomon, de welcke syn wijsheydt niet uytghesproocken heeft in Griexsche ofte Egyptische, maer in syn eyghen Hebreusche spraecke: Alsoo hebben oock Democritus, Plato, ende Aristoteles in haer leeren ende schrijven niet ghebruyckt de Hebreusche ofte Egyptische tale, maer soodanighen de welcke haren Landts-lieden bekent was: Soo hebben oock Cicero ende andere Romeynsche Gheleerden ghedaen, elcx heeft gheschreven in syn eyghen spraecke, ende elcx heeft ghearbeyt, dat syn eyghen tale met heerlicke Schriften ende Boecken mochte verbeteret ende verheerlickt werden. Het welck nadien soo is, soo en twijffele ick oock niet, ofte een yeder int ghemeen sal niet alleen toestaen dese oversettinghe Taciti als een gantsch behoorlicke saecke, maer sal daer benefens oock van herten wenschen, dat alle lessen der wijsheydt in onse eyghen tale mochten ghedaen werden, ende dat alle treffelicke Boecken in onse tale mochten over-ghesettet werden, op dat wy alsoo alle te ghelijck, soo wanneer die seer wreede ende harde schilp van de vreemdicheyt der talen ghebroocken ende wech ghedaen ware, eenmael die soete ende lieflicke kerne van de saecke selfs souden mogen smaken ende eten, ende by maniere van spreken, op dat wy eenmael het rechte mergh ende het binnenste voetsel, nae het breecken van de harde beenen der uytheemscher spraecken souden moghen uyt-suyghen. Maer hier van zy ghenoech. Middelerwijle en can ick my aengaende het tweede niet ghenoech verwonderen, dat sommighe Suetonij in plaetse van Tacitus souden willen verkiesen. Ick en wil niet segghen tot lasteringhe van yemandt, want sulcks strijdt teghens mijne natuer, ende is vreemt van mijne ghewoonten, ende Tacitus is oock soodanighen Schrijver niet dat hy uyt de oneere

van een ander van noode heeft eenighe eere te soecken. Maer tusschen hem ende Suetonium is voorwaer een groot onderscheydt. want van Suetonio betuyghen vele Gheleerden, datmen in hem gheen bysondere wijsheydt, noch welspreeckentheydt, noch eenighe uytnemende gheleertheydt can bespeuren ofte bekennen. Maer in Tacito en weetmen niet welck van alle de deuchden meest is uytsteeckende, sulcx dat alles by hem even groot ende heerlick is: Derhalven hy oock de heerlickste Schrijver gheacht is van synen tijde. [...] Maer eenige werpen my voor hoe dat Tacitus een Heyden zy gheweest, ende een openbaer vyandt van de Christelicke Religie. Het welck ick oock niet en ontkenne. Maer wat hindert ons sulcks in het Christen geloove? ja ick meyne dat vele van syne schriften de waerheydt des Evangeliums niet dan des te meer en verstercken teghens de Libertinen ende andere godloose menschen, de welcke uyt dese Boecken van de waerheydt van vele dingen in den Evangelio begrepen, moeten overtuycht werden, die sy anders als voor verdichtede dinghen zijn houdende. Wijders ghelijck hy een Heyden gheweest is, laet ons hem oock also aensien als een Heyden, ende hem also lesen, gelijk als den H. Paulus ghelesen heeft Epimenidem, Menandrum, Aratum ende andere Heydensche Schrijvers, laet ons het quade schouwen ende mijden, ende het goede alleen behouden ende tot onser leeringe trecken, laet ons hem behoorlick ghebruycken, ende laet ons oorsaecke nemen van wegghen syn Heydensche blintheyt medelijden te hebben over alle die gene die noch buyten de kennisse Iesu Christi onses Heeren zijn, ende alsnoch in dicke duysternisse der Afgoderije sitten, ende boven al, laet ons den Almoghenden Godt ten hoogsten danckbaer zijn, dat hy ons onweerdighe menschen met de kennisse synes H. Evangelij soo ghenadelicken verlichtet heeft. Dit is mijn wensch, ende hier mede eyndighe ick.

19

G.A. Bredero (vert.), *G.A. Brederoos Moortje / Waar in hy Terentii Eunuchum heeft Nae-ghevolght. Amsterdam: Cornelis Lodewijcksz vander Plasse, 1617*

Bredero's *imitatio* van Terentius' blijspel steunde niet op de Latijnse tekst maar op een Franse bron, *Les six comédies de Terence en prose français* van Jean Bourlier (Antwerpen, 1566). Zijn uithaal naar de Brabantse broddelvertaling van zestig jaar eerder slaat op het werk van Cornelis van Ghistele uit 1555 (Tekst 3). [Editie P. Minderaa & C.A. Zaalberg, Leiden, 1984]

Reden aande Latynsche-geleerde.

Eerwaardighe hooggheachte Meesteren der wydtberoemde Latijnscher Tale, hier sult ghy sien (indien't u lust) de groote stouwtheyt van een slechte Amstelredammer (die maar een weynich kints-School-frans in 't hooft rammelde) de vrymoedicheyt ghebruycken, dat hy die van u allen ghepresen TERENCEUS derf inde handen nemen, en dwingen dien suyverlycken Latinist niet alleen mal Hollantsch, maer (dat van elck der naaghebuur-Steden begheckte) Amsterdams te prevelen, en te revelkallen: Dan niettemin dese myne sotte stouticheyt en sal u mogelyck niet alleen doen verwonderen, maer misschien een hueghelyck lachen bereyen, vermidts de soete mallicheyt van onse uytspraack, insonderheyt duer 'tverkorten, of by u ongewoon, of ongebruyck der woorden. Ick heb hem niet alleen van syn onvolloofde uytneementheyt van spreken doen verwisselen; maer heb vrypostelijck de versierde geschiedenis uyt de schat-kamer van de werelt, uyt dat Keyserlyck Roomen ghevoert, maer dat meer is, in mijn Vaderlijcke Stadt ghesleept en gherabraackt, waer van dat ick vreesse, dat ghy lieden my levendich sult veroordelen voor een Moordenaar: Dan ghy Alderwijste Doctoren, als u immers de moeyten lust, ghy sult mijn barmharticheyt bevinden, want ick heb hem voor sijn doot op onse wijze en na mijn macht eerlijck, en uyt eenderhandt eenparich ghekleet, niet met een bedel-rock van hondert duysent snorrepipen, van kromme-lappen, en ander uytheemsche geleende snipperlingen, gelijk als hy over tsestich laren was uytghestreken in Brabant: Hy sacher uyt, met oorlof, anders noch anders als Esopus Raven, sulcx dat, soo yder 'tsijne hadde gheeygent, hy souwder voorseker heel kaal afghekomen hebben. Heb ick hem gemartelt, het is my waarlijck leet, ick had hem niet gemeent so hart te handelen; dan 'tschijnt dat hy lekkerlijck opgevoedt zijnde, geen Amsterdamsche grove troetelingen kon verdragen, en dat hy so in mijn goede wille gestorven is; Had ick hem in syn eygen Moeders tale gehoord, ick sou hem onghetwijfelt (had ick ghekent) meer te goet ghedaen hebben, maer siet, ick sprack hem niet dan door een Fransche tolck, die ick selfs nauwelijx en verstondt, en die, gheloof ick dat hem oock niet grondich verstaan heeft. Want siet, ick heb so veel van syn onuysprekelijcke welsprekenheyt ghelesen, dat ick hem beminde eer ick hem sach, maer doen hy my in dat geckelijck gheschockiert Antwerps verscheen,

ick stontd in beraadt of ick huylen wouw of lachen, heb g'er lust in, ghy sult hier of daer noch wel een schampeljoentje^a kryghen, dat u mogelyck wel bevallen en een groot vermaken sal geven, indien ghy gedient zijt met redenen vol getappijte of geborduurde woorden, ghelijck als veel spreeuwen van Hovelinghen en Stadts schrijvers besighen. Hola! besongierende Kooplieden, en andere die haar eyghen spraack verarmen en geweld doen, en liever met een ghelapte gecks-kap brallen, dan dat sy willen gaan blincken in een onbesproken effene Mantel. Ach! wat een willighe arremoeude hoor ick over 'tgantsche Nederlandt? Souder wel eenich volck onder de Sonne zyn, die met dese verkoren raseryen en bevanghen zyn so seer als wy? het mach wel, maer ick denck het niet. Dan dit weet ghy Hooge Gheleerde best, vermits dat ghy over al t'huys zijt. Meent ghy niet mijn Heeren dat dese mengel-moes van spreken herkomt van een aart van menschen, die dese verbasteringh of verwerringh van woorden ghebruycken voor een edele frayicheyt? Of souwt wel zijn van lieden die eer sy haer eygen sprake kennen, andere talen leeren, die naderhant duytsch sprekende, haar dickwils om 'tlichtste met een vreemdelings woort behelpen moeten? Een dingh heb ick veeltijts beklaagt en 'tberouwt myn noch, dat de Geleerde hare geleertheyt meer voor de School-geleerde, als voor ons uytheemsche-letterloosen-ongheleerde, leeren. Hoe sullen wy weten wat ghy weet en kent, indien ghy ons niet wijs en maackt hoe wijs dat ghy bent? Al u weten is niet, soo varre ghy't maer u selven weet: niemant is sijn selver gheboren. Laat dan u Vader-lant so veel van u wijsheyt genieten, als de Romeynen oft andere varre ghelegen volckeren, so sult ghy uwe Lantsluyden die de botste niet en zijn, verstandiger en wijser maken. Dit heb ick menichmael gewenscht, en bidt u tegenwoordich Eerwaardighe hooggeachte Leeraren der wijdtberoemde Latijnsche tale, dat ghy mijn moedich bestaan van 'tveranderen en toedoen van tijt, plaats, namen en ander diergelijcke dingen, met u geleert verstant ten goede wilt keeren: want ick hebbet voornamelijc so verschickt de slechte ghemeente te gevallen, die van de Grieksche ghewoonte luttel weten, en dese ghedaanten best verstonden. Heb ick sijn trekjes, syn aardicheytjes niet getroffen, 't is mogelijk by mangel van verstant, of door feyl van quade voorgang, niet vande Kartagiaen, maer vanden Franck. Ick en hoeve u mijn Heeren hier niet te verhalen de uytstekentheyte van sijn sonderlinge kennisse der wereltlycke saken, de verscheydenheden van 'tleven der menschen, hoe levendich hy yghelijckx aart en natuure afbeeldt, haar zeden, spreken, leven. Want soo ick dat voor nam, soo souwde ick Water in Zee, of Zant in Duyn willen brenghen. 'Tis my ghenoech dat ick u andermaals bidde, dat ghy my Leeckebroeder wilt ontschuldighen, dat ick myn onwetende handen in het sinrijcke deegh van dien scherpsinnighen man ghesteken, en dat op sijn Hollants gekneet, en na de mont van mijn soetmondige medeborgers ghebackt hebbe, an het welcke niet en twijfelt, Eerwaardighe hooggeachte Meesteren der wijdtbekende Latijnsche tale, dat ghy sult doen

Uwen in allen vlijtighen Diender en Vruut
G.A. Bredero *t Kan verkeeren*

a *schampeljoentje*: staaltje, voorbeeld

20

Johan van Heemskerck (vert.), *Pub. Ovidii Nasonis Minne-kunst, Gepast op d'Amsterdamsche Vryagien: Met noch andere Minne-Dichten ende Mengeldichten, alle nieu ende te voren niet gesien.* Amsterdam: Dirk Pietersz Voskuyl, 1622

Johan van Heemskerck (1597-1656) studeerde rechten te Leiden en Oxford en bekleedde verscheidene hoge ambten in zijn geboortestad Amsterdam en in Den Haag. Bekendheid als literator verwierf hij vooral met het pastorale proza van zijn *Inleidinghe tot het ontwerp van een Batavische Arcadia* (1637), later uitgebreid tot *Batavische Arcadia* (1647). Zijn *Verduytsste Cid* (1641), naar Pierre Corneilles bekende treurspel, werd de meest gespeelde vertaling in de Eerste Amsterdamse Schouwburg (1638-1665). Zoals uit de titel en uit de onderstaande 'Voor-reden' blijkt, was Van Heemskercks bewerking van Ovidius' *De arte amandi* eerder als een *imitatio* dan als een vertaling bedoeld. Voor vroegere vertalingen in het Nederlands zie Tekst 8. [Exemplaar UB Leiden]

Voor-reden aende Nederlandtsche Ionckheydt.

Lustighe Mede-genooten van myne groene jaren, ende ghy die onder het dack van een statige bedaeghtheyd noch een jeughdigh hert huysvest, voor u is 't dat ick dese malligheytjes ten toon stelle, ende niet voor de waen-wyse grimmers, die also haest als zy de jonckheyd verloren hebben, oock datelijck verliesen de geheughenisse van mede eens jong geweest te zijn: doch eer ghy verder gaet, so houd een weynigh stil, en hoord my eens een woord vijf ses spreken. Ick wil ter goeder trouwen met u handelen, ende u voor eerst en voor al gewaerschouwt hebben, dat dese *Minne-kunst* mijn werck niet en is; *Ovidius* heeftse voor desen opsen Rooms gesmeedt gehad, ende ick hebse nu opsen Hollands hersmeedt, de-selvige, soo veel de stoffe heeft willen lyden, op de zeden van onse Eeuwe passende, ende nae 's lands wyse buyghende. hy heeft Roomen voor zijn doel gekosen; ick kies' Amsterdam voor de mijn: eensdeels om de beroemtheyt van dese machtige Stadt, Roomen hierin niet heel ongelijck: andersdeels om dat ick, by gebreck van meerder ghedienstigheyt, ten minsten dese eerbiedinghe aen mijn geboorts-plaetse schuldigh ben. Isser yet in dat u smaect, weet dan danck zijn Roomse aerdigheyt; isser oock yet in dat u walght, wijt dat mijn Hollandse bottigheyt; die van zijn goed Latijn quaed Duyts gemaect heeft. dan stelt daer wederom teghen, dat ick hem wat eerlijcker^a hebbe doen spreken, als hij wel eer in zijn eygen tael gewoon was: sijn meyninge niet te min so na komende, als onse huydens-daeghse gewoonten eenighsins toelieten, jae selfs van onse gebruyken somtijds ten deele af-tredende, om zyne bevallige aerdigheytjes niet heel te verliesen, ende hem somtijds wederom yet doende seggen, dat hy noyt gedacht en hadde, om van zijn hout pylen tot mijn koocker te maecken. 'Tis waer yemant sal my mogelijk verwijten dat ick dus doende voor

a eerlijck: fatsoenlijk

geen trouwen Vertaelder deur magh, ende dat ick even-wel gae dorsschen 't geen een ander gesneden heeft: wat schaed dat, als ick 't wel weten wil, en my niet en schame een ander hier in voor mijn wegh-wyser te erkennen: ende wat leyd daer aen of ick de spyse die ick schaffe gekoockt of verstoofd hebbe, alsse onse Genooden maer wel smaect. de andere vreughd-vergeten knorre-potten die niet heugchelijckx noch jeugelijckx en lesen als om haer daer aen te stooten, sal ick met recht moghen antwoorden, dat zy tot dese Feest niet geroepen en zyn, ende dat ongenooide gasten achter de deur staen. Vaert wel dertele Muts-dragertjes, te gelijk met uwe aardige herte-steelstertjes: en so ghy dese Vader-loose *Kunst der Minnen* die nu op mijn vertreck, vande gene die myne beste Vrienden sijn of immers hoorden te wesen, voor een Vondelingh op straet geleyd wordt, mee-waerdelijck op-neemt, en tot mijn weder-komste goedadelijck voedstert, soo mooght ghy t'sijnder tijd wel, tot danckbaerheyd, met *RAET TEGEN DE LIEFDE*^[1] beloont worden. In *Leyden*, den eersten *Maert 1621*.

Eindnoten:

- [1] Van Heemskercks *Raet tegen de liefde*, een navolging van Ovidius' *Remedia amoris*, verscheen in 1626 in zijn *Minne-kunst. Minne-baet. Minne-dichten* (Amsterdam: Hessel Gerritsz).

21

Constantijn Huygens (vert.), Battista Guarini, *Il pastor fido* [fragmenten], in *Otia*, 's-Gravenhage, 1625

Het herdersspel *Il pastor fido* of 'De trouwe herder' (1589, 1602) is het in vele talen vertaalde en nagevolgde hoofdwerk van de Italiaanse hoveling en literator Battista Guarini (1538-1612). In het Nederlands verscheen alleen al in de zeventiende eeuw een achttal bewerkingen (zie Tekst 28). Constantijn Huygens (1596-1687), aristocraat, diplomaat en veelzijdig kunstenaar, tevens taalvirtuoos en polyglot, begon zijn lange carrière als Nederlandstalig literator met vertaalde fragmenten naar Du Bartas (zomer 1614). In 1625 verzamelde hij veel van zijn vroege, in het Nederlands, Latijn en Frans geschreven poëzie in de bundel *Otia* of *Ledighe Uren*. In de laatste afdeling van deze bundel (getiteld 'Van Als') nam hij de ongeveer 350 regels op die hij in 1623 uit het eerste bedrijf en het eerste *Coro* van Guarini's *Pastor fido* had vertaald. Bij zijn vernederlandsing volgde Huygens de onregelmatige regellengtes en rijmschema's van zijn Italiaanse voorbeeld op de voet, daarmee een vertaalprincipe huldigend dat 'een curiosum mag worden genoemd' (Verkuyl 1971:481). In *Otia* ging aan de vertaalde fragmenten ('Yet overgesetts') een korte 'Voor-maning' in proza vooraf waarin Huygens zich sceptisch uitlaat over het vertalen. Eerder had hij blijkbaar een uitvoeriger beschouwing geschreven en verworpen. Hier volgen beide versies. Waar de ongepubliceerde versie in 1625 een lans breekt voor het rijmloos vertalen van verzen, stemt zij overigens al niet meer overeen met Huygens' eigen praktijk in 1623 (Streekstra 1994:164-65). [Editie Worp 1892-99, deel 1, 284-85]

Yet overgesetts.**Voor-maning.**

Neemtmen de ruymte in 't Oversetten, soo kan de waerheid niet vrij van geweld gaen: Staetmen scherp op de woorden, soo verdwijnt de geest vande uyt spraeck. Vinden wij dit waer inden ongebonden Stijl, wat kanmen van vertaelde Dichten hopen, die geene verstandige sullen ontkennen het derdendeel van haere waerde den aerd van schryven schuldigh te zijn? Nochtans, Leser, dese toemaet behoort mede aen VAN ALS. Gewennt u eens aenden ongewoonen sleur van der Italianen Thooneel-Stijl, ende helpt mij overleggen, off niet, in gevall van vertalinge, dese meest rijmeloose regelen onder meesterlicker handen dan de mijne geraeckt, den minsten afbreuck van aerd ende van waerheid lijden souden. Soo weinigh mogense u mishagen, *multa Poëtarum veniet manus, auxilio quae Sit mihi, nam multo plures sumus*, die de hand aen dese nieuwe Reyen geslagen hebben, ende schier of naer eens den heelen Herder de Hollandsche huyck om sullen hangen, wanneer eenighe jonge Letter-luyden gedoogen sullen haer Goud onder mijn Koper gesmolten te worden.^[1] Voor eerst was het redelick dat ick eerste Hoofdletter in desen den eersten stoot vande oordeelen uyt stonde. Doch soo verre ben ick van die t'mijnen voordeele te willen afbedelen, dat ick oock de all te gunstige Rechters voor myn eighen tegenspreken niet en derve versekeren, op den grond die ick boven aangewesen hebbe. Want, sonder ons te vleyen, zijn de vertalingen van fraeye

Schriften veel meer als schaduwen van schoone lichamen? ende zijn die niet menighmael de ongelijkste, de slimste,^a de mismaeckste?

[Eerste versie]

Men kent mij voor een stout wederspreker van alle Oversettingen; Selfs van de ghene die ick bekenne dat nutticheits halven niet en behooren wedersproken te worden, kan ick mij qualyck beletten te walgen, soo wanneer 't sich gedraegt, dat ick de oorspronckelicke Tale verstaee ende mij soo stege Menschen ontmoeten die oock de oversettinge boven 't overgesette derven verheffen. Want dewijl de stoffe de selve blijft, ende midsdien dat over-prijzen alleen op de aerdicheit van 't uyt spreken gevest wordt, meene ick noyt toe te staen dat oyt de Tolck die eigene aengenaemheid, oft beter, die aengename eigenschapp vanden voor-seggers woorden genaken kan; ten zij bij omspraken; die dan menighmael soo ongevoelick vande waerheit aff leiden, datmen noch beter de oprechte rouwicheit uyt staen soude, dan 'tgevaer van bedrieghelicke bywegen. Niettegenstaende soo bitsen vooroordeel, ben ick noch de Mann die mij de oversetting onderwonden hebbe van 'taerdighe Italiaensche werck, daarvan hier weinige proeven achter aen volghen, mogelick als bewijsredenen van 'tgene ick tegen de vertaling staende houde. Seker tot sulcken ende ben ick te vreden die te laten gebruycken, Biddende ondertusschen wie sich het Boeck-beroep oyt bekroont^b heeft, met mij te bedencken, off, in gevalle van Oversettingen (die wij doch door de all-begeerlickheid deser tijden niet en kunnen ontgaen) dese te voren ongebruyckte maniere van doen daer voor niet te houden ware, dat sij in 'tvertalen van Gedichten soo de geesticheit vande uyt sprake naertracht, dat sij sich minst vande waerheit af geeft. De Fransche oversettingen buytens dichts die ons van dit Herder-spel ter hand komen,^[2] hebben 't soo vermomt, dat sij mij van *Guarini* wel eer deden oordeelen, als oock geleerde Luyden van Homerus uyt spraken, hebbende niet als de Latijnsche oversettinge van sijn Gedichten verstaen, ende daer op ernstelick gevraegt off die gecke Griek oock bij Menschen van verstand in achtung wesen konde. Hoe konden sij min met all dat over ende weder *Hunc vero rursus Dea caesijs oculis Minerva. Hanc rursus allocutus est valde prudens Telem.. Pedibus celer Achilles. Dea albas-habens-ulnas luno. Hunc vero. Hanc autem.* met all die toenamen van Menschen en dingen, die eighen Grieksche segs-woorden, die in haer eerste maeksel soo voll aerdighe defticheits steken? Hoe konde ick min met alle dergelijcke verapingen die noodelick d'een van d'ander Tael lijden moet, ende in dit allersoetste Gedicht soo veel scherper afsteken als het in sijne eighen oorspronghe boven alle soort-gelijcken staet? De gerijmde vertaling, soose ten eenen mijns bedunckens maer vande middelmatighe is, vind' ick ten anderen den eersten Schrijver soo konstich belieghen, dat ick niet laten kan dien Oversetter oft van onwetenheit, oft van onachtsaemheit oft veeltyds van beiden schuldigh te houden. Van dus langher hand most mijn Leser leeren hoe ick tot een'

a *slim*: lelijk, krom, ongaaf

b *bekroont*: bekreund

sake vervallen ben die ick in andere soo verwerp. In een woord de *Rima sciolta*, het Rijmeloos ongebonden dicht vande Italianen heeft mij doen hopen, datmen met even soo veel bods ten naesten bij even soo ver reicken soude mogen. En, seide ick, dewijl sich die stercke Pennen die ruymte geven, wat reden dwingt ons tot scherperen dwang? Dus sonder mij doorgaens aen eenigh rijmen te verbinden dan daer ick merckte den Auteur sulx oft ernst geweest te hebben oft onverhoedts ontvallen te zijn, hebbe ick mij elders, namenlick inden Choro, aen all de selve maten en weérslagen verplicht, die hij met soo veel moeytens niet ontworpen en heeft, oft sij en hebbens bijnaer wel soo veel in 'tnerbootsen gekost, daer ick gaern bekenne de waerheit somtijds vrij wat krachts geleden te hebben, emmers vrij wat vercierings, soo 'tgeen verkleiningh heeten moet. Endelick, dese jongens zijnder af gekomen, met een' goede menighte, maer die wat bet als 'teen vijfde deel van 'tSpel uytmaken. De andere vier hebben van onse kloeckste lange letter-luyden door mijn toedoen onder sich laten verdeelen, sullende, acht ick, schier of mergen te vreden zijn haer goud onder mijn koper te laten smelten, ende soo t'samen een Niew werck aenden dagh helpen stellen dat sommige, naer wat gewoontes, aenvaerdelick oordeelen sullen. Te weten, *mihi si concedere nolis, Multa poëtarum veniet manus auxilio quae Sit mihi, nam multo plures sumus.* (Hor.) Voor eerst is 't reden dat ick eerste hoofd-ketter den eersten slagh vande oordeelen uyt stae. Soo verre ben ick van die 'tmijnen voordeel te willen afbedelen, dat ick oock de all te gunstighe Rechters niet versekeren derve van mijn eighen tegenseggen vrij te gaen, op den grond die ik boven aengeroert hebbe. Want, sonder ons te vleijen, zijn de vertalingen van fraeye schriften veel meer als schaduwen van schoone lichamen? en zijn die niet menighmael de ongelijckste, de mismaeckteste?

9°. Mart. 25.

Eindnoten:

- [1] Naar het vermoeden van J.A. Worp (1892-99, I:285) hadden Huygens' vrienden Jacob van der Burgh en Johan Brosterhuysen hun medewerking toegezegd; het plan is blijkbaar niet uitgevoerd.
- [2] De enige Franse prozavertaling die in aanmerking lijkt te komen is de *Berger Fidelle* van Roland Brisset uit 1593, waarop evenwel, in P.E.L. Verkuyls woorden, 'Huygens' vernietigend oordeel niet van toepassing schijnt te kunnen zijn' (Verkuyl 1971:481).

22

J. van Groenewegen (vert.), *d'Ovrige Werken van Gaius Cornelius Tacitus Romeinscher Geschied'nissen, onder d'eerste Keysers, Oversetter J. van Groenewegen. Delft: Adriaen Gerritsen, 1630. Germanien Van G. Cornelius Tacitus [...]. Delft: Adriaen Gerritsen, 1628*

Dit is de tweede Nederlandse vertaling van Tacitus' historische geschriften, na het werk van Johannes Fenacolijs uit 1616 (Tekst 18). Omstreeks de tijd dat Van Groenewegens overzetting verscheen, begon ook P.C. Hooft aan zijn Tacitus-vertaling. Die was net als de versie van Van Groenewegen, zij het om andere redenen, op letterlijke leest geschoeid maar zou pas in 1684 door de zorgen van Geraard Brandt in druk verschijnen (Schoneveld 1992:44-46). Van Groenewegen liet zijn vertaling vergezeld gaan van een uitvoerig voorwoord, waarvan hier het eerste gedeelte volgt. Het tweede gedeelte bevat gedetailleerde tekstkritiek. De uiteenzetting besluit berustend: 'Doch niemant voldoende heb ten minsten my gheoeffent.' Vertaling én voorwerk zijn geschreven in een gedrongen en daardoor veeleisende Taciteïsche stijl, op dat moment een unicum in het Nederlands en door Van Groenewegen als bewuste taalverrijking voorgesteld. Hooft vatte zijn *Nederlandsche Historien*, die een vergelijkbare stijl hanteren, in 1628 aan; de eerste twintig boeken zouden pas in 1642 verschijnen. Van Groenewegen droeg zijn Tacitus-vertaling op aan de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden als 'Voorstanders der averoude Duytsche vryhey' in de strijd tegen Spanje. Andere vertalingen van zijn hand, of nadere gegevens over zijn persoon, zijn mij niet bekend. Tot een herdruk is het niet gekomen: in 1645 liet de Amsterdamse uitgever Joost Hartgersz liever de zoveel leesbaarder vertaling van Fenacolijs bewerken voor een nieuwe editie. [Exemplaren UB Leiden, UB Leuven]

Tot den Leser.

Weynich lofs verwacht ick, aendachte Leser, die alreets heb weynich dancx, van een werck dat, so de waerhey't mach gheseght zijn, my duyter staet dan 'tblote verlies des tijds bedraecht, end' uyt de hand geruct is, eer daer uyt ghelaten, het cost my d'eer, een ander de winst; hier is de boete vaerdich, daer hangt'et aen u oordeel of het my de pijn waerd was, al die moeyt aen te nemen om een oversetting. In Vrancrijc is 't vertalen, van boucken ouds ende nieus, veel ghebruyckt, maer wie heeftet aldaer sijn prijs gegeven, wie bysonder lof daer mede begaen dan den eenigen Amiot, diens Plutarchus alleen geschattet werd sijn oorsprong op te weggen,^[1] daer nochtans, m'ijns bedunckens, de bevallighey't so uytnemend niet en is of men vint sijn gelijk, maer d'aenghenaemhey't van de stoffe doet veel in desen. Ons Vaderland, schoon verstanden heeft cloeck ghenoech ende begaeft, om de moederlijcke tael te bouwen, wiens werck hebben wy gesien tot noch toe dat sijn eygen oordeel, laet-dunckenhey't ter zijde gestelt, voldoen mach jegens de leest van 't voorbeeld? wie heeft de wech so gebaent datmen hem in alles volgen mach. Die grote, rijcke verstanden des ouden tijds, ick moet's bekennen met een wijser

man, hebben yets wtstekender ende doorwrochts, twelck te evenen,^a meer gewichts meer bescheyds heeft, dan dat alleman, doch sijn aengheboren tael wel verstaende, met eere daer af te comen hem vermeten mach, Oeffening moet daer wesen die 't bestaen, Oeffening by de gene die hem des oordeels aennemen sal. Men houde weynich van't verduytschen, men verwerp het als Schooljongeren Leerstuk indien een tael overgedragen niet en behoud dan de blote sin; ende die al wel getroffen is, verliesend' ondertusschen de cracht ende zenuwen sijns oorsprongs, sij verliest haer gheest ende levendigheyt. Een lichaem wel gevoedet schrael afgebeelt beschaemt de meester. Neemt den dichter Homerus in sijn Griecx, die in alles bylegghen mach waer oyt ghevonden? maer siet hem overgedragen selfs by de beste vertaelders; zyn coud, hebben qualijck treck hem swemend^b over de honderste slotregel. Alle d'welck ick segge niet op't vertrouwen dat mijn werck jegenwoordich de mate sal kunnen voldoen in't gemeyn oordeel, maer op hope datmen ten beste duyden sal, het opnemen van een stuck sodanich, daeraen mijn onvermogen blijcken moeste, met de bereyde wil om 'tghemeyn te dienen. Eens anders ronde belijdenis hier uyt stae voor my, als meer afbeeldende mijn gebreck dan 'tsijne. Tgebreck dat ick in my gevoel, vergoelicte noyt laet duncken: mijn selve bedriegen en wil ick niet: ken altewel mijn swackheyt. Isser yets, dat doorgaen mach van't mijne, ten is maer by tegenstelling van anderer dingen veel slimmer, de welcke men plaets geeft. My dunckt sy geluckigh zyn die die hun weten te vermaken ende te strelen; dien eygen doen altoos behaeght: Het mijne, so menichmael ick d'ooge daer op werp, so menich misgenoegen daer van ontfang; verde daer van dattet my in't geheel soude wel gevallen. Ander nemen dat so sy willen; wat my belangt, heb gestadig inde herssenen yets, dat my voorstelt een beter maecsel, maer tselve ter daed te brengen is al de becoming. Die bevallicheyt van een doorwrochte reden, woorden uytstekend, end' een webbe van achter tot voren evendraets, thonend' in Tacito een man stemmich welsprekend' ick wistse wel te mercken; maer eensgangs nae te volgen was my onmogelijck, Heb wel ghepooght t'elcken voet te setten in sijne stappen, maer mistrad altemet. ende ducht ick eenigen schijnen sal het duyts verkeerdlick te reg'leren, naer een maniere van redening daer sijn aerd niet toe en is. Dit voorsach ick wel, want ontstaet uyt d'ongewoont, end'alles wes ongewoon traech wert aenghenomen. Nademael doch by mannen van Letteren toeghestaen is, datmen in dingen van hunselven claer ende wel te begrijpen (so d'Historiale vertellingen zyn) gebruycken mach een maniere van spreken wel vremd inden gemeynen ommegang, maer wat verhevener ende bet gevlochten; vertrouwe, gesondlick inghesien, ick de Duytsheyt so niet te buyten ben, dat met recht my soude mogen verweten zyn, de tale daer met cracht aengedaen end' onduyts gereddent, sprekend' als met een ander tong. Gelove men sal my tegenwerpen, dat het gebruyck inde woorden ende spraken heerscht, ende daerom de gewoonte moet gevolcht zyn. By de gemeene man, jae; maer staet te weten, dat by d'ervarene der Welsprekentheyt, geen gewoonte genoemt en werd, so inde wandelingen, ringen,

a *evenen*: evenaren

b *swemend*: gelijkend

ende geselschappen onder de man henegaet, maer d'overeencoming der gheoeffender; ghelijck d'eenstemming der vromen de rechte wijze van leven maeckt. Meynen daerom dat een woord als nu overtijdich end' int algemeyn so niet gebruyckelijc, buyten de keure noch niet en is wanneer 't pas geeft, in schriften bysonder: so mede nieu-gevonden werden toegestaen, als'er is gebreck, ofte niet ghenoech bequaemheyt ende crachts int ghemeyne woord, om wel uyt te drucken end' in te scherpen des men seggen wil. Want een werckelicke reden door uytghesochte woorden wil verrijckt zyn. Ende voorwaer indienmen onse tael insiet, men salse niet ongeluckiger vinden als andre zyn, om met aerd te seggen, wes men bedencken kan, maer om dat te doen salmen hem somwijls te cort vinden, wilmen niet doen nae anderer exempel. Horatius in die ghelegenheyt, van sijne tael sprekende seght wel

*Multa renascentur, quæ nunc cecidere, cadentque
Quæ nunc sunt in honore vocabula*

Ende meyn ick wel te seggen van d'onse;

*Veel op te halen staen, woorden uyt gevallen thans
End uyt te vallen veel nu dag'licx Nederlands,*

indienmense wil optrecken so dat behoort. Gaet toe vorder, ende brengt in u moederlicke tael alle die gheschiednissen der oude werelt, met hare const-woorden met hare Wedschappen, wetten end' instellingen so borgerlijck als krijchs-tuchtich, nu verandert ofte geheel te niet: zuldy dat al doen in u plat Duyts? nimmermeer wel, in dien ghy anderer voorschrift niet en volght; geen tael in dat geval, so rijck sy en lijdt meermaels ghebreck, sulcx datt'er ontleende moeten bystaen. Dat hebben gedaen de Romeynen, als sy der Griecken wetenschappen tes hande gevat, liever hadden een woord over te nemen, dan hun moedertael al sprekende, niet verstaen te zyn, ofte even onverstandel te blijven, voor den onbekenden. Een uytheims man door lange bywoning borger wert: ende hoe veel uytheimsche woorden zyn alreets in onse tael, die de gemeyne man beter verstaet, dan ofmen hem tselve wilde segghen in een nieu gemaect Duyts, selfs d'yveraers van het suyver Nederlants zijne genootsaect aen te nemen.

Maer dit alles tot wat eynde? De bedachte leser sal in dees mijn Oversetting vinden, hier ende daer een woord vande nieuwe stempel, wederom een nu so gangbaer niet end' over hondert jaer ghemunt, dat somwijls de reden ende haer stellingh my te vereyschen dacht, schoon wat harde valt in d'ooren, die't eerst voorcomt, edoch als men't verstaen wil, in't schrijven, bysonder van dingen des ouden tijds, niet onbevallich: ende dien dat inde wech is, ic en wil niet seggen datt'et hem scheelt aen d'opmercking, maer geen pad so gelijk of en heeft daer de voet aen hurren^a kan, die te haestich doorgaet, dan die daer op letten wil geenssins aenstotelijck. Een wel gheschapen aensicht heeft wel yets, dat het geheel weynich ofte

a *hurren* voor *hurten*: horten, stoten

niet beschaemt, jae veel eer sulcx geeft datter d'ooghe op spelen sal met vermaken. Ist dan een faut dar^a ick daer mede begaen heb, en sultse veel niet vinden, maer dun gelijk inden acker, ten plaetsen een roggeblom, een corenroos, niet om te versticken 'tgewasch, maer om te schakieren 'tvelt met de verscheydenheyt van verwe. D'oudheyt in dies ghekent is wonderbaer; ende hebben der selve schrijvers hoewel niet al eens zeefs (so als dan verscheyden zyn de gaven) geenssins te vrede geweest met een bloot verhael, maer geern hare wercken doorschijnent ghemaect ende verlicht met woorden glinster. Onse Tacitus wanneer't al bekend is, dat hy vande suyverer Latynsche tael afwijckt, nae den loop zyns tijds, sal bevonden werden, in't bearbeyden van sijn stof, genen yet schuldich te blijven van die hoog-beroemde meesters der voriger eeuwen.

Het en is niet eygen-sinlickheyt toeghegeven, als *Lipsius* betuycht van't boecxken daer in de man *Agricolas* leven heeft voorghestelt,^[2] datt'et geschreven is immer so verstandigh ende welsprekend als eenich ander schrift wesen mach: Hy konde 't wel seggen van't gantsche werck so der *Annalen* als der *Historien*, end'en had niet te veel geseht; alleen dat de vertellingen wat meer ghebroken in die als in dees, den schrijver hebben doen aennemen een inghetrockener stijl in de boecken van Augustus dood af, by 'tslach van schrijven in dat ander werck wijdluftich end' als vloeyend uyt voller ader. Neemt nu, dat ghy Tacitum selfs hoort duyts spreken, ende duydet ten besten, dat hy die oude tael niet al verleert, ofte gemeynt heeft manlicker te luyden. Wat my belangt, door hem te leeren ic gepoocht heb; niet nae mijn wensch ben daer af gescheyden: 'tonvrede, dat niet voldoen en kan. End of ons Nederduyts weynich noch gheoeffent om alles te treffen, door veel pinighens te onbequamer viel? Het is, mach zyn een gebreck dat niet alleen by my en schuylt. Maer indien ic d'eenighe ben daer aen schuldich, en heb geen verset, dan de naerder hant daer over. Dat ic alle de woorden niet in haer eygentlick Latynsche beduyding en heb vertaelt, wel de waerheyt is; maer niettemin de meyning des autheurs gesocht recht matich uyt te drucken ende voor al my gewacht in geen strijdighe sin te vervallen, somwijls belacchelick nimmermeer te vergeven. Echter, nadienmen geen tot noch toe gesien en heeft, onder so veel oversetters, Franchoysen, Enghelschen, Italianen end' and're, die ten insichte van sulcx al het wit getroffen; ken mede zijn, als menschen voeder, ende niet menschelicx van my vreemt, datter ergens is een woord, een regel daer in ghedwaelt heb, ende voor dit mael doormoet, maer beter onderstaen of aengewesen sijn mach ende gebetert in't toecomend. Want Tacitus de moeyte wel waerd is andermael by de hand ghenomen, ende wat wonder is't, daermen selfs verstandiger luyden clachten hoord, diemen onrede soude doen niet te gheloven, dat hy swaer valt te begripen, wat wonder is't datmen hemselven niet toe en schrijft al te veel om een ander te leeren, daermen noch selfs leeren moet, tusschen vallen end' opstaen voortgedreven. Voorwaer my dunct hy een slach te hooch liep, die mer leerlingenⁿ noemde van haer eerste Latijn, de gene die hun laten verluuden dat Tacitus te duyster is. Ick heb meer geschriften van die tale gehandelt als de boucken des eenigen Cicerons,

a dar voor 'die' of 'dat'?

end'altoos versaect die keursiectheyt,^a dat een schrijver om te lesen dienstich my teghenstond, ghenomen hy niet redende so suyver, als my wel inde schole gheleert was uyt Terentio: maer weet evenwel datt'et somtijds wat meer moeytes kosten moet, hoeft te breecken over stijl sodanich, als een spijs die de leckerheyd van een gereffineerde tong, onsmakelick achtende geen lust te proeven heeft. Dat alleen maect die lacynten, die blauwe verzetsetls. Hy moet verteert hebben wat meer letteren die dees historien lesen wil. Tacitus is so geschapen, zy door insteling van jonks onder sijne meesters, zy door 't verkeren metten hovelinc (gelijck dat gheslachte doorgaens wtweydet inde spraeck) dat niet weynich vremde slagen van gesochte spitsvinnicheyt in hem gespeurt, ende by naew-gesette luyden bestraft werden: Maer en verwerpen hem daerom niet geheel. Want waerom so eng, 'tgoed coorn te wraecken om een luttel cafs. die de kerne smaken wil moet de bolster afdoen, de note kraken, seght het spreekwoord. Maer ic duchte, die hem versmadet om dat hy niet een heeft een Latijn so net, zal insghelijcx van my vereyschen mogen, merer netticheyts in't Nederlands; want weet seer wel dat my dien Laurencrants niet en lijckent: wil derhalve geern verwachten een vrundlijck vermaenende onderrechting; als men niet terstond een doodstave daer door en strijck; of yemant d'een d'ander wijze van spreken, reden van oversettingh, niet berijpende met my, daer op yets te seggen had. Onder de geesten van dien ouden tijd was dees ghewoonte, dat sy, hebbende wat inghestelt om uyt te geven, alvorens 'tselve te doen, de vrunden riepen by een, end' aldaer oplasen haer werck, om waer te nemen der selver oordeel, ende dat wierd afgekeurt, te beteren, eer sy't lieten sien den dach: Dit en doen wy niet, ende lopen daerom hazard van berouw alst te laet is, end' allemans vonnis selde reckelick. doch, my belangende, of men lust had ongehoort mijn werck ten thoon te stellen, reder sal ic schuld bekennen daerse is, als een ander, mogelick, oorsaeck hebben my so te verdragen. Immers dat ick, mijns vermogens, alles waergenomen heb om den sin wel te grijpen, ende voor te stellen deses schrijvers, sal blijcken daer uyt, dat niet alleen de gemeyn gedruckte copijen by my gevolcht en zyn, maer ooc nagesocht end' opghewisselt ontrent alles wes met loflicker ernst, by geleerder mannen, so van wijlend als van heden ende gistren, gewrocht is ende bygebracht tot uytlegging ende samentlicke verbetering deser Historien, niet so ghesond aenden dach gecomen, uyt des cloosters van Corbry^[3] end' anderer boec-kassen, als 't wel te wenschen waer. Dan den genen die 't Latijn vremd is, waer vremd van des veel aenwijsings de willen doen; ende die daer thuyt zijn hebben de schriften voor de hand. Nemaer, gelijck in andre, so zijn in de boucken deses History-schrijvers hier ende daer noch plaetsen, over thooff gesien by de meesters, ofte niet aengeroot, oock wel altement ghemerct, end ontbonden de wonde, maer geenssins genesen; die my inviel te kunnen herstellen door 't nauwer uytplucken des oversettens, in maniere van aderlesing,^b achter den rijcken oogst van andren. Want, sonder beroem, ende behouden yders achtingh, der gene die meer goets gedaen hebben in Tacito, dan datmen een arme plaets,

a *keursiectheyt*: kieskeurigheid

b *aderlesing*: aren lezen

thien twintich, niet ghetroffen, soude willen tegenstellen hunluyder wel verdiende lof; so is de sake sulcx by my bevonden, dat geen dinck meer en helpt, dan de vertaling, om alles te doorsnuflen watter schuyt, dat anders licht werd overgesien in't enckel lesen. En hebbe daerom niet kunnen ledich staen, met een weynich vrymoedicheyts jegens mijn wijser, reden te geven ter liefden der gene voor al die hun des Latijns niet verder en willen becommeren, dan den gemeynen druck in te sien, op dat sy mijn vertaling daer tegens overleggende, weten mogen waer uyt so merckelicke veranderinghen ghecome zijn, die geensins kunnen gepast werden op den inhoud harer copijen: behalven dat het aensien van naemhafter oversetters, die de selve blotelick gevolcht sijn, mijn goede meyning onverdediget, des eenvuldigen lesers voor-oordeel onderwerpen mocht. Wat belangt den genen die ghedrenct zijn uyt den vollen stroom der Letterade, staet my teghens de selve te verantwoorden de blame van vermetelheyt, overmits my vervordert heb voor des schrijvers tael te verduytschen dingen sodanich, die ic sal moeten intrecken, indiense by hun niet en werden goet ghekent. Dat sulcx van my gedaen is, wil ic geerne belyden, de sake wijst het selfs; maer hope, sal veeleer bevonden werden een goet vertrouwen op hunluyder toestemming dan verwaentheyt, ende ramingen so veel waer als waerschijnlick, hoewel ghebaert eenige van dien uyt enkel invallen. En versoecke mer, evenverre by yemand-el voor desen, my onbekend, bedacht zijn mocht ende gadegeslagen, 'tselve dat ic alhier uytgheef, ghelooft mach wesen dat mijn meyning noyt en was een der minste sijn eer te ontrecken; ende verblyd sal wesen dat de besinningen van eens anders vernuft, my mede geraect zijn in ghedachten. harnasch en wil ic daerom geen aendoen, ofte kijven wie d'eerste daer in opwas, ben wel te vrede dat my mer voor den danck van een ofte twee nieuwer aenmerckingen, vrund gebeure, die my diene tot voorspraeck by dat volck, de welcke dusdanighen arbeyd schoon wijder niet gaende dan de waerheyd en vereyscht, met de neus ghemeenlick stoten, ende niet en kunnen lijden onberispt dan hun eyghen leurdery. [...]

Eindnoten:

- [1] Jacques Amyot (1513-1593) werkte aan zijn veelgeprezen Franse vertaling van de historische werken van Plutarchus van 1542 tot 1559 (*Vies des hommes illustres, grecs et romains*, 1559). De *Œuvres morales* volgden in 1572.
- [2] Bedoeld is de teksteditie van Tacitus' werken, inclusief de levensbeschrijving van *Agricola*, die Justus Lipsius (1547-1606) in 1574 bezorgde.
- [3] Een afschrift van Tacitus' *Annales* 1-6 werd in het begin van de zestiende eeuw gevonden in het klooster van Corvey in Westfalen. Omstreeks 1508 kwam het manuscript naar Rome. In 1515 bezorgde Filippo Beroaldo er op last van paus Leo X de eerste druk van.

23

Constantijn Huygens (vert.), John Donne, gedichten [1630, 1633

]

Constantijn Huygens (zie Tekst 21) vertaalde eerst in 1630 en vervolgens in 1633 een aantal gedichten van de Engelse deken van St Paul's en *metaphysical poet* John Donne (1572-1631). Het werden de eerste Donne-vertolkingen in een vreemde taal. De eerste reeks bestond uit vier gedichten die Huygens tussen 8 en 21 augustus 1630 in Nederlandse verzen omzette. In 1633, tussen 18 augustus en 7 oktober, vertaalde hij op verzoek van Maria Tesselschade Roemers Visscher, echtgenote van Allert Crombalch, nog eens vijftien gedichten, de meeste in alexandrijnen. Toen hij de vertalingen aan Tesselschade in Alkmaar stuurde voegde hij een gedicht bij dat bekend is gebleven om de virtuoze wijze waarop het met de gangbare metaforen van het vertaaldiscours speelt. Het volgt hier in zijn geheel. De vertalingen en het begeleidende gedicht verschenen in druk in *Koren-bloemen* (1658, met lichte wijzigingen 1672). [Editie Worp 1892-99, deel II, 267-68]

Aen Ioff. Tesselschade Crombalch met mijne vertalingen uyt het Engelsche dichten van D^r. Donne.

Tvertaelde scheelt soo veel van 't onvertaelde dicht,
 Als lijf en schaduwen: en schaduwen zijn nachten.
 Maer uw' bescheidenheid en maghse niet verachten;
 Tzijn edel' lofferen, 'tzijn dochteren van 'tlicht.

En schaduwen zijn scheef, als 'taensicht inde Maen:
 Soo dese dichten oock: maer, magh ick 'tselver seggen,
 Gelyck aen schaduwen die lamm ter aerde leggen,
 Men sieter noch wat trecks van 'trechte wesen aen.

En schaduwen zijn swart en duijster in te sien:
 Soo dese dichten oock: Maer 'tzijn gemeene ooghen
 Die door het swacke swart van schad'wen niet en moghen:
 Wat schaduw soud' den dagh aen Tessels oogh verbien?

En schaduwen zijn koel, en op haer heetste lauw:
 Soo dese dichten oock: maer 'tkoel en is maer korst-koelt';
 'Tvier schuyt'er in, gelijk't in 's minnaers koele borst woelt,
 En peper is niet heet voor datme'r 'tvier uyt knauw'.

En schaduwen zijn, niet; dat's droomen bijden dagh:
 Soo dese dichten oock: maer 'tzijn gelijfde Nietten:
 En slaet ghij 'tvoetsel gae daer uijt mijn' droomen schieten,
 'K hadd pitt en mergh geslockt eer ickse droomd' en sagh.

Komt, koele Tesselschae, wel eer mijn gast op Yet;
 Siet waer mijn' schaemte gaet: ick derv' uw' koelte terghen,
 En uw' langhmoedicheit bij mij ter maelyd verghen
 Op schaduwen, op scheef, op swart, op koel, op niet.

Hoe lijvigh en hoe recht, hoe witt, hoe heet, hoe swaer
 Waer 't Engelsche gerecht, als uw vernuft kon dalen
 Tot overzeesch gekooch in Nederland te halen,
 En all dit laff gedroom een Tesselschaduw waer!

Maer 'tzuyderlicker soet van Roomens schaduw-tael
 Besitt uw besigh hert: Ierusalem langs Roomen
 Op Tassos Lauwer-koets met Nederlandsche toomen^[1]
 Te voeren daer ghij woont, bewoont u altermael.

(Hoe langsaem loopt die huer! Wanneer will 't besigh hert
 Geleggen van die draght, en 't machtighe bekeeren
 Dat Circe niet en kost, den Alckemaerder leeren,
 Daer door de schaduw 'tlijf, en 'tlijf de schaduw werdt?)

Soo viel mijn' taeck Noord-west: die gaf mij uw bevel.
 Myn' onmacht beefde'r voor, en 'tkon mijn' hand ontroeren,
 En, meend' ick, 'twas soo soet als qualick uijt te voeren;
 Maer, 'tQualick, dat ghij wilt, werdt van uw willen, Wel.

Nu poch ick tegens mij, en vleij mijn selven blind,
 En segh mij, dat de hand die Tessels heeft getoghen
 Geen misslagh machtigh was; en wentel in de loghen,
 En vind mij sonder feil, mits ghij mij sonder vindt.

Is 'tlydelick gefeilt, treckt d'oude goedheidt aen,
 En van de dweeghe handt, die noijt en konde stryden
 In Tessels wederwill, verdraegt in medelyden
 'T onweerdighe bedrijf, om 'twillighe bestaen.

Dommelen in castris 24°. Sept.

Eindnoten:

- [1] In de marge tekende Huygens bij dit vers aan: 'Sy was besig met d'oversettinge van Tassos Ierusalem' (Worp 1892-99, II:268). Tesselschade werkte jarenlang aan een vertaling van Torquato Tasso's *Gerusalemme liberata*; er is slechts één strofe, in alexandrijnen, van bewaard (Sneller en Van Marion 1994:100-103). Zie ook Tekst 24, Noot 2.

24

Joost van den Vondel (vert.), *I.V. Vondels Elektra van Sofokles. Treurspel. [...] Ghespeelt in de Amsterdamsche Schouwburgh, in November, 1640. Amsterdam: Cornelis Houthaeck, 1639*

Joost van den Vondel (1587-1679), de meest geroemde dichter en toneelschrijver van de Gouden Eeuw, vertaalde zijn leven lang, in proza en in verzen, uit het Frans, Italiaans, Latijn en vervolgens ook het Grieks, dat hij pas op latere leeftijd leerde. Vertaling als *exercitatio* gaat bij hem vloeiend over in *imitatio* en in een type *inventio* dat bewust aansluiting zoekt bij voorbeelden, regels en modellen. Zijn meest bekende theoretische geschrift, de 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste' van 1650, legt hiervan getuigenis af. Vondels eerste vertalingen betroffen fragmenten uit Du Bartas (*De Vaderen*, 1616, en *De Heerlyckheyd van Salomon*, 1620; zie Tekst 15) en Torquato Tasso (*Gerusalemme liberata*, in proza, onvoltooid en ongepubliceerd). In de jaren 1620 en '30 voedde zijn eigen werk zich aan zijn vertalingen naar Seneca (*De Amsteldansche Hecuba*, 1626, *Hippolytus*, 1628), Horatius (in proza, eerst in 1654 gedrukt) en Hugo de Groot (*Sofompaneas*, 1635). De ontdekking van de Griekse tragici leidde tot een heroriëntering in zijn toneelopvatting, die zich voortaan in Aristotelische zin zou ontwikkelen. Daarmee is de *Elektra van Sofokles* een keerpunt in Vondels carrière als tragicus. Ook in zijn vertaalopvattingen markeert *Elektra* een belangrijk moment. In het voorwerk bij *De Heerlyckheyd van Salomon* (1620) had hij er nog aan herinnerd 'dat wy zoetelijcker hadden mogen vloeijen zoo wy ons niet nauwer aende tekst wilden binden.' De strakke, letterlijke aanpak van het vroege vertaalwerk heeft hier plaats gemaakt voor het inzicht dat vormgebonden literair vertalen (het overgieten van de ene taal in de andere 'door eenen engen hals') zijn eigen eisen stelt. Zie ook Tekst 26. [Editie Sterck 1927-40, deel III, 639-43]

Aen de Wijze en vernuftige Ioffrouwe Maria Tesselscha Roemers, Weduwe van wijlen Heer Alard Krombalck.

Wijze en vernuftige Ioffrouw,

Gelijck een vryer met overlegh, en oordeel zijn hart, en liefde zet op een jonge vryster, die, om haere natuurlijcke schoonheid, aengebore bevalligheid, en voegelijck cieraed, bekoorlijck is; eveneens kreegh ick een trek tot deze prinses Elektra, of liever Electa, een uitgeleze dochter, uit dien naemhaftigen koning, en gezongen veldoverste, Agamemnon, geboren; en herboren uit de harssenen van dien Atheenschen en zegenrijcken veldheer, Sophokles, die haer, tot verwondering zijner en der navolgende eewen, van ouds, op het tooneel, te voorschijn broght,

Met vaerzen, schoejende op den leest
Van zijnen goddelijcken geest.

Meester Ioan victorijn, in wiens mond Elektra bestorven is, prickelde ons zoo menighmael hier toe aen, tot dat wy het ten leste waeghden, en deze doorluchtige

lonckvrouw, op onze wijze, Neerlandsch spreecken leerden, met hulpe van dien
hooghgeleerden longeling, Isaak Vossius; een loos vos, en wacker vernuft, om het

Grieksche wild, hoe diep en duister het oock verborgen zy, op te snuffelen.^[1] In dit treurspel woelen veelerleie hartstoghten, gramschap, stoutigheid, vreeze, bekommeringe, haet en liefde, trouw en ontrouw, droefheid en blyschap, elck om 't hevighste. Men hoort hier klaere vertellingen, gewichtige beraedslaegingen, gezonde gezoute leeringen, en goude spreucken. Dit vervat inzonderheid het geen den sterfliicken menschen ten allerhoogsten oirbaer is, naemelijck, dat Gods uitgestelde straf endelijck schelmen en booswichten rechtvaardighlijck achterhaelt; welck leerstuk het zout, en een van de zenuwen der godvruchtigheid streckt. Æschylus, Sophokles, en Euripides hebben, alle drie om strijd, van deze stof gehandelt. Nadien wy deze schilderyen zelfs, die de heldere middaghzon niet schroomen, voor Nederduitschen ten toon stellen, zal 't onnodigh zijn, in 't byzonder, en ten nauwsten, te ontvouwen alle d'onnavolgelijcke kunst, die in dat aeloude werckstuck, by opmerckende verstanden, kan waergenomen worden. Alle leden dezer edele en koninglijcke maeghd zijn gelijkmaetigh, en onberispelijck, gelijk oock de verwen der welsprekenheid kunstighlijck in 't Griex verdreven. Men ziet 'er niet wanschapens, en alle deelen van 't minste tot het meeste hangen hecht te zaemen, en vloeien zonder dwang uit malkanderen. Hoe men met den zinnen hier dieper doordringt, hoe zich meer wonderen openbaeren, en 'telckens yet anders, en 'tgeen men te voren over 't hoofd zagh. Walgelijcke opgeblaezenheid, waer van Grieken en Latynen hoe aelouder, hoe vryer zijn, heeft hier nergens plaets; oock geen wispeltuurgheid van stijl, en de tooneeldichter is overal zich zelven gelijk, en geeft te kennen dat'er een veldheer insteeckt. Toestel en reden zijn gepast naer de personagien, elck naer den eisch levendigh uitgebeelt. Hebbenwe 'tgeen door tijds langduurigheit, en het menighvuldigh omsuckelen, van hand tot hand, uitgewischt, gevlackt, of verbasterd zy, eer verdonkert dan verlicht, men ontschuldige ons, die tegens ons geweten niet moedwilligh dochten te misdoen. Men bejegt plaetsen zo duister als raedsels, waer over d'uitleggers noch met zich zelve, noch met anderen overeen stemmen, en in 't uitleggen hemel en aerde verschillen. Oock is 't onmogelijck de redenen wel te binden, indien men gehouden zijnde de Grieksche koppelingen stip te volgen, niet met een ruim geweten wat vrymoedigh daer over heenen durf vaeren. Rijm en maet, waer aen de vertolcker gebonden staet, verhindert oock menighmael, dat de vertaelder niet zoo wel en volmaecktelijck naspreect, 'tgeen zoo wel en heerlijk voorgesproken word; en yet van d'eene tael in d'ander, door eenen engen hals te gieten, gaet zonder plengen niet te werck: een zaeck die ghy, wyze en vernuftige loffrou, maghtigh zijt te oordeelen, door ondervinding in 't vertaelen van uwen Tuscaenschen Tasso,^[2] zoo menighmael ghy voor Ierusalem, met zynen dapperen Buljon, dien Christen oorloogh voert; waer over wy, met anderen vast verlangende, eens hopen te vieren, zoo dra uwe hand het heiligh graf, met d'yverige pen, gelijk Godefroy met den gewyden zwaerde, hebbe bemaghtight. Uwe bezigheid ondertusschen by poozen wat uitgespannen zijnde, om de snede van vernuft en zinnen, door het al te stadigh blocken, op een zelve werck, niet te verstompen, verquickt en zegent zomtijds den Hollandschen Parnas met eenen lieflijcken en aengenamen dauw, van aertige spitsvondigheden, en geestige bloemen, en druckt uwe schrandere gedachten, in verscheide taelen, geluckigh-

lijck uit, en koomt zelve op welgestelde toonen van leckere poesy al zoetelijck en zachtelijck aen, gelijk het luisterende hart naer den kittelenden galm van luiten en fluiten; waerom wy onze Elektra, voor uwe voeten, als aen eene der hemelsche zanggodinnen, opofferen, en wenschen te blijven,

Wijze en vernuftige Joffrouw,

Uwe E. allerminste dienaer

J.V. Vondel

t'Amsterdam, 1639. den 19^{en} van May.

Eindnoten:

- [1] De rechtsgeleerde Joan Victorijn, of Vechters (1593-?), had, samen met Daniel Mostart, Vondel ook reeds geholpen met de vertaling van *Sofompaneas* (1635). In 1640 droeg Vondel zijn *Joseph in Egypten* aan hem op. Zie ook Tekst 26, Noot 1. De bibliofiel en filoloog Isaac Vossius (1618-1689), een zoon van de humanist Gerardus Vossius, stond reeds op jeugdige leeftijd bekend om zijn bedrevenheid in het Grieks.
- [2] Zie Tekst 23, Noot 1. In 1644 was Tesselschades vertaling nog steeds niet af, blijkens de aan haar gewijde passage in Johan de Brunes *Wetsteen der vernuften*, Boek 3, hoofdstuk 10.

25

Dirck Pietersz. Pers (vert.), *Iconologia of Uijtbeeldingen des verstants van Cesare Ripa van Perugia: waer in Verscheiden Beeldnissen van Deughden, Ondeughden, Menschlijke Hertztochten, Konsten, Leeringhen: etc. en andere ontallijke stoffen, geleerdelijck werden verhandelt. Uyt het Italiaens vertaelt door D. Pietersz Pers. Amsterdam: Dirck Pietersz Pers, 1644*

Met zijn *Iconologia* schreef de Italiaan Cesare Ripa (1560-1620/22) het meest invloedrijke iconografische naslagwerk van de Renaissance. Het verscheen voor het eerst in Rome in 1593, zonder afbeeldingen; die werden pas vanaf de derde druk in 1603 bijgevoegd. Dirck Pietersz. Pers (1581-1659), van Zuidnederlandse afkomst, was sinds 1607 als zelfstandig drukker en boekverkoper werkzaam te Amsterdam. Als literator maakte hij vooral naam met de bundel *Bellerophon of Lust der Wysheyd* (1614) en met zijn vertaling van de *Iconologia*. Vondel memoreerde deze laatste in zijn 'Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste' van 1650. Waarschijnlijk was Pers reeds omstreeks 1625 met zijn vertaalarbeid begonnen. Zoals Marc van Vaeck (1995) onlangs heeft aangetoond, gebruikte hij hiervoor de edities die in 1624-25 en 1630 in Padua waren uitgebracht. Ook zorgde hij er door middel van wijzigingen, toevoegingen en weglatingen voor dat zijn tekst aan een breed Nederlands publiek was aangepast. Pers' eigen uitspraken over zijn manier van vertalen zijn hiermee in overeenstemming. [Exemplaar Warburg Institute Londen]

Des oversetters ontschuldige over de *Il piu che novissima Iconologia*, van Cesare Ripa, aen allen Beminders der Konsten en eedele Wetenschappen.

De lust, die my eygentlijck tot dese oversettinge gedreven, heeft my te gelijk, veele moeyte over den hals gehaelt, die ick my, in 't eerste, te licht hadde ingebeelt: Want alsoo ick dit werck maer van buyten besagh, dacht my geraeden, om de leergierige verstanden eenige aenleidinge te geven, dat ick het ontwerp en de stellinge der beeldnissen, alleene wilde voor den dagh brengen: Maer alsoo my dit, voor den weetgierigen, al te mager scheen, ben ick voort geraeckt in de verklaringe der reedenen: Doch ick had dieselve naulijx aengeroert, en derselven wichtigheyt overwogen, of ick wierde, door de duystere en geleerde stoffe, die hier en daer schuyelde, afgeschrickt, dat ick 't selve vermeende te staecken, vermits my 't werck te treflijck dachte, dat ick 't met ruwe handen soude betasten. Evenwel heb ick de lust niet kunnen verdoven, maer heb de gewoonte en 't staedigh gebruyck ter hand genomen: waer in ick den Boer naevolghde, die sich dagelijx gewende, een jongh kalf te dragen, ter tijd het een koe wierde. Dit is my oock wedervaeren: Want alsoo ick voor eerst de gemeene stoffe ter hand nam, heb ick my, daer nae, verstout, de geleerde en hooge stoffe te verhandelen: doch hoe ick 't hebbe uytgevoert, staet een ander te oordeelen. De dichten soo uyte Italiaensche als Latijnsche Poëten, heb ick na mijn vermogen gevolght, en van veelen den sin verklaert, achtende onnoodigh eene sake, soo overtolligh, te herhaelen, als die wel uyt veele uytheemsche, in hunne eygene taelen, sonder eenigen arbeyt, daer by kunnen werden gevoeght. Doch

ick hebbe altijd gepooght, dat mijne oversettinge en dichten, mochten klaer en als 't geld ganghbaer zijn. Wat deses Schrijvers arbeyt belanght, dat ick alleene, door des Heeren genade, heb gevolght en aldus uytgevoert, daer van vertrouwt ick, dat yder zijn hoogh verstant sal prijsen, schoon iemant de goede konsten en weetenschappen mocht verachten. Dit boeck is van hem genaemt *Iconologia*, spruytende uyt een gekoppelt Griex woord: Want *Icon* bediet een beeld, en *Logia*, spraecke. Alsoo dat dit woord *Iconologia* niet anders bediet, als *Beeldespraeck*, zijnde als Werckbeelden des verstants: Want hier in werden ontallijcke beeldnissen uytgeleyt, en met seer geleerde en bewijslijcke grondreedenen en deftige overwegingen, verklaert: waer uyt dan werden vertoont, de heerlijkheyt der deughden en schandlijckheyt der ondeughden, ten einde men dese vlieden en d'andere sal omhelsen. Dit Boeck is om zijne uytnemende nuttigheyt en deughd, tot verscheyden tijden gedrukt, en aldereerst van den *Romeinschen Ridder CESARE RIPA* toegestelt, 't welck hy met onnaevolghijcke arbeyt en vlijt, uyte Egyptische, Chaldeesche, Griexsche, Latijnsche en andere Schrijvers heeft opgesocht, en daer toe veele dingen, van zelf, gevonden, noodigende zijne Vrienden en Geleerden, tot gelijkje naevolginge: gelijk dan oock verscheyden geleerde Mannen, sich tot vercieringe deses, hebben bevlijticht, doch insonderheyt *Giov. Zaratino Castellini Romano*.^[1] Dit Boeck is eerst te *Romen*, doch sonder beeldnissen, gedrukt, daer na te *Milanen* in *Lombardien*: Nu wederom te *Romen* met beelden. Daer na wederom te *Florenzen* en te *Siena* voltrocken. Nu wederom te *Florenzen*, en te *Padua* voleint. Daer nae wederom te *Padua* in 't jaer 1611, 1615, 1618, 1625, 1630, en misschien noch meermaels. Doch desen laesten druck, onder den tijtel *Il piu che novissima Iconologia*, hebben wy oock nagesien, en dit werck daer na vermeerderd. Maer van andere drucken, hebben wy noch geene kennisse. En op datmen magh bespeuren, dat dit boeck onder den Grooten en Geleerden in hooger waerde is gehouden, blijkt hier uyt, dat de yvrige natie de Spagniaris, in 't laer 1622, in een algemeen tonneel of schouwplaetse, over de Canonisatie van den *H. Isidorus* van *Madrid*, gedaen in 't *H. Basilica* binnen *Romen*, verscheyden beeldnissen, te langh om verhaelen, nae den inhoud van dit boeck, hebben toegestelt; gelijk mede is geschiet, in de Canonisatie van *S. Elizabeta* Koninginne van *Portugal*, in 't jaer 1625. lae dese *Iconologia* is de Werlt soo aengenaem geweest, insonderheyt den Geleerden, en die lust hebben sich in de wetenschappen te oeffenen, datse waardig is geoordeelt, om in alle openbare Bibliotheken gestelt, en besonderlijck by den konstbeminners, om in hunne Boeck-kamers te werden bewaert, en den nakomelingen, als een gedenckwaardigh pand, nagelaeten te worden. Dit Boeck zal misschien, ter eerster opsicht, en op sommige plaetsen, wat te spitssinnigh en te duyster schijnen, maer als men de moeyte wil aenwenden, soo sal 't, onder de hand, lichter vallen. Men springht soo terstont niet met beslobde^a schoenen totte konsten: daer moet leerlust, naerstigheyt, overlegh en gestadigheyt by komen. De weetgierige verstanden, die de konsten en wetenschap beminnen, zullen desen *Romeinschen Ridder* danck weeten, dat hy zijne vlijt tot yders nut en onderwijsinge heeft aengewent, te meer men hier uyt, als uyt een

a *beslobd*: beslijkt, bemodderd

lustige Waerande, die tot allen tijden bloeyt, lieflijke vruchten kan plucken, en tot zijn vermaek genieten. Ia hy zal van al 't geene de morale of zeedige Philosophie en oock de natuyrlijke in sich begrijpt, 't zy van deughden of ondeugden, of wat een geestigh brein weet te bedencken, stoffe vinden, om sich te verlustigen, te meer hy 't niet alleene heeft getrocken, uyt de alderoudste Philosophen, Poëten en Redenaers, maer oock uyt de H. Schrift, Oudvaderen, Historien en d'aldertreflijkste schriften. 't Sal den *Predikheeren* en *Reedenaers* voor een *locale* of plaetslijke memorie dienen, om een beeld van deugd of ondeugd, in hunne gedachte te drucken, en datselve na dese deelen te ontleeden, en met cierlijke ommewegen uyt te breyden. Den *Schilders*, sal 't niet alleene leeren, alle ontwerpels, die hun souden mogen voorkomen, uyt te beelden, 't zy datse historien of andere sinnebeelden en invallen, op 't penneel willen vertoonen, maer oock om hunne wercken te verrijken en met reeden te bevestigen, en dat niet alleene in de stellingen en kleedingen, maer oock in de verwen. Den *Beeldhouwers*, *Plaetsnijders* en *Teykenaers* zal 't onderwijzen, hoe zy sich in hunne teykningen en konst zullen oeffenen, om alsoo hunne wercken, met oordeel en geestigheyt, te beleyden, ten einde men magh speuren, datse soo wel in de konst, als wetenschap der vindingen, hebben toegenomen. Den *Poëten* of *Dichters* sal 't onderrechten om hunne vindingen met oordeel en geestigheyt te ontwerpen, en gelegentheyt geven tot hooger spieglinge of pricklinge tot dieper navorschinge: 't zy om hunne Dichten uyt te wercken, of om hunne Tonneelen of Schouplaetsen te vercierien, en hunne vertooningen met oordeel te beleyden. In 't kort, soo sal dit boeck een yder Liefhebber der Wetenschappen den wegh baenen, tot opweckinge der deugd en eerlijke konsten, en als een spoore wesen, om de yvrige verstanden totte liefde desselven voort te drijven. Maer wat heeft nu d'Oversetter, tot zijne verschooninge voor te wenden? Niet anders dan so den Leser iet berispelijx mocht voorkomen, 't zy dat hy eenige feylen merckt, of dat het niet klaer gestelt, of den sin niet genoegh was getroffen, dat hy 't met een bescheiden oogh en oordeel wil overwegen, en gedencken, dat hy dit boek met afgebroken uyren heeft moeten toestellen, en dat zijne dagelijxe beesigheyt een hinderpael is, so 't na zijne waardigheyt niet is bearbeyt. Oock is 't niet wel mogelijk, datter in so vele veranderingen van stoffe en dichten, niet somtijts eenige duysterheyt soude kunnen insluypen. Allen te vernoegen, is onmogelijk, noch min my selve, als die tegens danck, en boven mijn groote opsicht, niet alles heb kunnen vermijden. Yder heeft sijn eigen oordeel. Doch ik zal so wel den onbescheidenen, als bescheidenen, danck weten, soo mijne onwetenheyt, door hare opmerckinge, zal werden verlicht. Nochtans vertrou ik mede, dat my vele edele verstanden sullen geluk toe wenschen, dat ick, met so groote moeyte, desen Schrijver, de Werrelt heb verthoont, en hem Nederduyts geleert, op dat alle weetgierige vernuften, de wetenschappen en de geleertheyt mogen naspeuren. Oock dacht my, dat het seer onbetaemlijck was, dat ick, door mijne Oversettinge, van des Romeinschen Ridders spoor en wit,^a soude afwijken, om dat ick de lasteringe van eensijdigheyt^b niet op my mocht

a *wit*: bedoeling, betekenis

b *eensijdigheyt*: partijdigheid

laden. Smaect het den eenen beter als den anderen, dat is de gemeene sleur. Alle kost is op yders tonge niet even smaeklijck. Doch hier staet het een yder vry, dat hy soodanige spijsse verkieese, als hem best gevalt, want hy sal doch stoffe genoeg vinden, die hem sal behagen. Is 't dan ook, dat ik in mijne oversettinge werde berispt, ik sal niemand hierover moeylijk zijn, want ick heb gedaen, niet het geene ik hebbe gewilt, maer 't geene ik hebbe vermocht. Derhalven sal ick my, met den Poet *Propertio*, vergenoegen, daer hy aldus singht:

*Quod si deficiant vires, audacia certè
Laus erit, in magnis & voluisse sat est.*

Dat is:

De koenheyt streckt tot lof, schoon u besweeck de macht,
Het willen tot wat groots, wort voor de daed geacht.

Ick heb my oock soo slaefs aen de taele niet gebonden, dat ick niet somtijts andere woorden soude hebben gebruyckt, die op de onse best pasten, want yder spraecke heeft haere eygen aert en invallen. Oock laet ick my voorstaen, dat een Oversetter dese vryheyt toekomt, als hy slechts den sin des Schrijvers geen geweld doet. Op weinige plaetsen, heb ick eenige Critische of naeuwe siftingen, soo eeniger woorden als opschriften, voorbedachtlijck laeten doorslippen, als die nergens toe vorderlijck waeren, als tot oorketelingen voor den Geleerden, en voor den Duytschen Leesers, blinde hinderpaelen. Somtijts heb ick oock daer tusschen gevoeght, 't geene ick in verscheydene Schrijvers, had aengemerckt, en 't selve met sterrekens ***, op eenige plaetsen, onderscheyden.

Dit had ick u, gonstige Leeser, voor te draegen, met wensch, dat het by u met soodanigen lust magh werden aengenomen, als het by my, met grooten arbeyt en yver, is voltrocken. Gebruyckt het dan tot uwer onderwijsinge, en tot naespeuringe der deught, konsten en geleertheyt. *Vaert wel.*

Dirck Pietersz Pers

Eindnoten:

- [1] Giovanni Zaratino Castellini (1570-1641) bezorgde verscheidene vermeerderde edities van Ripa's *Iconologia*. De eerste verscheen te Padua in 1624-25 als *Della novissima iconologia ... Ampliata non solo dallo stesso Auttore ... Ma ancora arricchita*.

26

Joost van den Vondel (vert.), *Publius Vergilius Maroos Wercken vertaelt door J.v. Vondel*. Amsterdam: Abraham de Wees, 1646

Vondel (zie Tekst 24) maakte verscheidene prozavertalingen van oorspronkelijke werken in versvorm (Tasso's *Gerusalemme liberata*, Horatius, Ovidius' *Heroides*), maar die waren doorgaans niet voor publikatie bedoeld. Met zijn prozaversie van Vergilius' volledige dichtwerken bewandelde hij in dit opzicht een andere weg. De motivering die hij in de opdracht aan Huygens voor deze vertaalmodus leverde, is alleszins merkwaardig en legt de dilemma's van het versvertalen op ongemeen scherpe wijze bloot. Desondanks werd de vertaling door verscheidene latinisten, onder wie Casper Barlaeus en naar verluidt ook Huygens zelf, niet bijzonder gewaardeerd. De proza-Vergilius betekende overigens niet het einde van Vondels bemoeienis met 'Augustus Hofzwaen'. In 1655 publiceerde hij een versvertaling van Boek II van de *Aeneis* en in 1660 - hij was toen al over de zeventig - volgde het volledige werk in verzen. Behalve een berijmde psalmvertaling (1657) leverde Vondel op hoge leeftijd nog vertalingen van vier Griekse tragedies (twee naar Sofokles, 1660 en 1668, en twee naar Euripides, 1666 en 1668) en van de *Metamorphoses* van Ovidius (*Herschepinghe*, 1671). [Editie Sterck 1927-40, deel VI, 42-44]

Den edelen gestrengen Heere, Konstantyn Huigens, Ridder, Heere van Zuilichem, Monickelant en Zeelhem, Raet en Sekretaris van zijn Hoogheit.

Ick neem de vrymoedigheid om den Ridder, en in hem de rechte hant van zijn Hoogheit, wat outs en wat nieuws t'effens aen te bieden, dat is, den Poeet in het Nederduitsche kleet. Het spreekwoordt zegt, dat het kleet den man maeckt, maer hier zal de man het kleet maecken, door zijn volmaecktheit d'onvolmaecktheit des kleets te baet komen, en het een zekere aengenaemheit byzetten: want hoewel gewaet en cieraet oock een volschapien mensch vry veel luister en gunst verleen; nochtans schijnt de schoonheit, bestaende in gelijkmatigheit der leden en hun verwen, en bevalligheit en voncken en zwieren en voeghelijcke bewegingen door het slechte en eenvoudige kleet hene: men merckt heimelijck dat onder de ruwe schorsse een edele natuur verholten leit, en de schoone Apollo zelf, onder een herders py, naulix de stralen van zijn Godtheit verbergen kan. Tot noch toe heb ick des Dichters naem gezwegen: doch 't is onnoodigh hem met name te noemen, aengezien de naem van Poeet dit allergeluckighste vernuft door een zekere uitnemenheit en hantvest toekomt, en alleen eigen is; gelijk men by de Stadt genoegzaem Rome, de Hoofstadt der weerelt; by den Vorst, het hoofd des Rijcks, Augustus plagh te verstaen. De noot heeft eige namen ingevoerd, om verwarringen te mijden, en gelijcke gedaenten, oock gemeene van enckele dingen t'onderscheiden: maer wat alleen en eenigh boven alle anderen uitsteekt, dat behoeft geen eigen naem, en blijft altijd het doorluchtighste, gelijk d'eenige vogel, die eeuwen overlevende, als de zon, aller lichten bron en oirsprongk, noit weêrga zag. D'overeenstemminge der treflijksten heeft, door een gedurig gevolg der tijden, dezen Helt den naem van Poeet, als eenen tytel en tytelrecht, onder alle Latijnen, (ick durf

met zommigen niet zeggen oock boven alle Griecten, ja Homeer zelf) opgedragen, zoo dat hy hemelhoog en verre boven den niyt gestegen, achter dezen scheutvryen en diamanten schilt veilig zit, en van boven, als uit zijnen troon, aenziet hoe menige Latijnsche veder naer dit wit der volkomenheit mickt, terwijl het van niemant tot noch toe recht getroffen wert. Den Latijnen zal deze vertalinge min dan den Nederduitschen behagen, wanneerze zien, hoe de Fenix hier vry wat van zijne blinkende vederen gelaten hebbe: want indien, gelijk zommigen drijven, onder elck woort lettergreep en letter eenige geheimenis van zin of klanck schuilt; wat moet 'er nootzaeckelijck door d'ongelijkheid der beide talen, en heuren ongelijcken aert en eigenschappen, en het verschil van namen en woorden, die tekens der betekende zaecken zijn, gespilt worden en verloren gaen, oock zelf aen bloemen en geuren van welsprekentheit; behalve dat dicht en on dicht, of vaers en onvaers^a onderling verschillen, gelijk trompetklanck en bloote stem, en het vaers een stem, door een drieboghtige trompet krachtigh uitgewrongen, gelijk is. Hierom moght de vertolcker liever Augustus Hofzwaen in rijm en op maet leeren opzingen: maer hoe veel meer had'er de Mantuaen van zijn vederen moeten laten, indien men zijnen geest door benaetheit van voeten en rijm bestont te prangen en te knijpen, en uit verlegenheit te rucken, te plucken, en ter noot doorgaens met geleende pluimen van rijm-en-noodige stopwoorden te decken. Het vertaelde te rijmen, zonder afdoen of toedoen, is qualijck mogelijk, ja onmogelijck, en dwaelt meest al min of meer af van het vertaelde. Ick zag hem dan niet nader nochte eigentlijcker dan door onvaersen en onrijm uit te beelden, om den Nederlander te levendiger Maroos ziel in te boezemen, hem te beter te dienen, en met een den Latynist, wien het Latijn nu misschien smaeckelijcker wil vallen, wanneer hy d'eigenschappen der Roomsche met onze moederlijcke spraecke zoo na overeengebroght, en den stijl en rede zoo vlack en effen gevlijt ziet, als my mogelijk was. Terwijl men bezigh is met onze tael te bouwen, het spoor der zelve naer te spooren, en op papier te leggen, vindt ick altijd baet met overlegh van taelkondigen iet te vertolcken.^[1] Verscheide oordeelen schieten verscheide stralen uit, en zien de dingen van alle kanten door en weder door, terwijl een eenig oordeel maet een' eenigen strael uitschiet, en arm by den rijckdom van velen is: doch naerdien zommige Mecenaten der Poëzye overleden, anderen elders bezigh zijn, most men zich aldus behelpen, en met zijn eige riemen wat te langzamer voortroeien, tot dat dit werck by schrandere herssenen met der tijt rijper opgenomen (indien het die eere gebeure) allengs meer geslepen en gladder gepolijst werde. Dat is d'oirzaeck waerom het eerst verlangt en wenscht in Heer Huigens handen te vallen, en gekeurt te worden van een tong, die zoo keurigh op verscheide talen, de Zanggodinnen zoo toegedaen is, datze hem oock gewilligh tot in de schaduwe van zijn legertente, onder trommels en trompetten, en donders van kartouwen volgen, de pijnelijckheit en geestwonden des verbolgen oorlooghs met haer hemelsche muzijcke helpen verzachten en genezen, en verlangen den gezegenden vrede zang allen Nederlanderen toe te zingen. Schept zijne Ed. eenigh vermaeck uit deze vertalinge, zy zal op dat beza-

a vaers en onvaers: vers en proza

dighde oordeel t'aengener zijn by hooge en lage staten van menschen, oock fraeie vernuften en spitsvondige geesten, wienze dienen kan, inzonderheit Dichteren, Redenaeren, Latijnsche Scholen, en voort allen die de schilder-en-tekenkunst hanteeren. Hier op dan dit werck het licht, onder het loof van Zuilichems doorluchtigen naem, betrouwende, wensch ick altijd te blijven,

Edele gestrenghe Heer,

Uwe Ed. dienstschuldige en ootmoedige

J.V. Vondel

Eindnoten:

- [1] Hiermee zouden geleerden als Cornels Plemp, Daniel Mostart en Joan Victorijn (of Vechters) zijn bedoeld; zie ook Tekst 24, Noot 1.

27

Jan Hendriksz. Glazemaker (vert.), *Romainsche Historien van Titus Livius, Sedert de bouwing van Romen tot aan d'ondergang van 't Macedonische Rijk. Ten meestendeel van nieus vertaalt, en met een tweede Decade, voor de gene, die verloren is, verrijkt, en op ontelrijke plaatsen vermeerdert. Met een Vervolg der Romainsche Historien [...]. Nieuwelijks uit de Romainsche Historie van M. Scipio Dupleix vertaalt [...]. Amsterdam: Jan Jacobsz. Schipper, 1646*

Over Jan Hendriksz. Glazemaker (ca. 1620-1682), de zeventiende-eeuwse 'aartsvertaler', zijn weinig biografische gegevens bekend. Onder zijn meer dan zestig vertalingen uit het Frans, Latijn en Italiaans is werk van Homerus, Seneca, Montaigne, Spinoza, Athanasius Kircher, de Koran (via het Frans van André du Ryer) en het volledige oeuvre van Descartes. Wat de Livius-vertaling betreft was het aanvankelijke plan blijkbaar om een herziening te leveren van een bestaande versie, namelijk *De Romeynsche historien ende gheschiedenissen* (1614), die terugging op de vertaling van Jan Gymnick (Antwerpen, 1541) naar het Duits en die vervolgens door Maarten Everaert was bewerkt en aangevuld (1607 etc.). Glazemaker kende pas sinds kort Latijn; in 1643 had hij John Barclai's *Argenis* nog via het Frans vertaald (in 1680 zou hij het boek opnieuw vertalen, ditmaal uit het Latijn). Terwijl hij de bewerking van de oude Livius-vertaling al onder handen had, moet hij na enige tijd besloten hebben een geheel nieuwe vertaling te vervaardigen. In zijn voorwoord maakt hij de lezer hierop attent. De 'Waarschuwing' die volgt op het 'Aan den lezer' behelst scherpe kritiek op Glazemakers voorganger. [Exemplaar UB Leiden]

Waarschuwing, om 't onderscheyt tusschen d'oude overzetting van Titus Livius Histori in 't Neêrduits, en deze na te speuren.

Die enige lust tot lezen heeft, of begeerig is, om goede boeken te vergaren, zal altijd trachten, om die, zoo 't mooglijk zy, volkomen te hebben, en zulke, daer eenig blad, of woorden, in gebreeken, zoo haten, dat hy liever voor de volkomen meer guldens, dan voor de gebrekkelijke, stuyvers wil geven. Wat nu d'oude overzetting van *Livius Histori* belangt, 't gebrek daer van is, naer 't Latijns, met enige woorden of geen blad te helpen, maer naauwelijx met hondert bladen. De zonde van de jammerlijke mishandeling daer van, is eerst door de Hoogduytscher begaen, en van de Neerduytscher, 'k vertrou een Brabander, gevolgt, die licht geen andere taal dan Hoogduyts, om *Livius* t'overzetten, kon. Deze is, in zijn zonde, noch zo verwaant geweest, dat hy in plaats van 't gene, dat hy van *Livius* eygen schrijven daer uitsmeet, enige Fabulen en redenen voegde, die aen 't werk niet kleven, ja zomtijts in steê van Heydens, als de Romainen toen waren, Kristelijk zijn. Wy zelve zo jammerlijke mishandeling niet vermoedende, vernoegden ons eerst met de stijl te verbeteren, en d'ongevoegelijke redenen, die van *Livius* zelf niet geschreven zijn, daer uit te schrappen, gelijk gy, van voren af tot Foli 75, daer onze oogen eerst ter deegen geopent wierden, na kont speuren, en met een hoedanig 't gebrek

daer zy; dat ons toen d'oude verduytste t'eenemaal, als onwaerdig, dee verwerpen. Van hier af hebt gy *Livius* eygen schriften, zo volkomen als zy zijn, op nieu vertaalt. Voor zijn tweede boek, of twede Decade, daer d'oude vertaelder iets geraapts achter aen d'eerste, en voor aen 't darde boek, dat hy 't twede noemt, heeft, hebt gy de naaukeurige opzoeking der geschiedenissen in die tijt, uyt verscheyde Schrijvers, door *M. Scipio Dupleix* getrokken.^[1] Het darde boek of Decade, in d'oude vertaling 't twede boek, daer in van de wijtberoemste oorlog tusschen de Romainen, en die van Karthago gehandelt wort, en daer door *Livius* Histori meest vermaert is, is zo schrikkelijk van de brodder mishandelt, dat 'er doorgaens vry meer dan de helft, gelijk gy by deze na kont zien, aenhapert. In 't vierde boek, of vierde Decade, van Foli 380 tot 386 vint gy de slag tegen Philippus, Koning van Macedonien, by de Cynocephalen, d'oorzaak van d'oorlog der Romainen tegens d'Etoliens, Philippus verlies in Asia; en van Foli 502 tot 507 d'opkomst en uytroying der Bacchanalen, welke gedenkwaardigheden gy in d'oude vertaling wel zoeken moogt, maer niet vinden zult. De geschiedenissen na d'overwinning van Perseus, tot de dood van Cesar, die t'eenemaal verlooren zijn, en welx kort inhoud, door eenen *Lucius Florus*,^[2] achter d'oude vertolking gevoegt is, hebben wy t'enemael verworpen, en in steê van die gedaen, 't geen *Dupleix* voorsz. van die tijt, uyt alle Schrijvers, gezocht en geschreven heeft; 't welk dat werk wel achtmael groter maakt. Noch hebt gy zijn vlijtig Vertoog van de staet der oude Romeinen, en Bladwijzers, daer d'oude niet van voorzien is; om de lezer zo veel, als 't mogelijk is, te vernoegen, en grooter lust dan ooyt tot 'et lezen van *Livius* Historien te geven. De ***, die verlies van *Livius* schriften betekenen, hebben wy, daer 't is, gestelt, dat d'oude overzetting niet heeft, maer 't een aen 't ander, zonder verstant daer af te geven, als of'er niets aen haperde, fommelt:^a uyt vreeze dat 'et gezicht dier tekens de lezers enige afkeer mogt geven. Maer 't docht ons beter 't Latijn te volgen; mits men niet behoort te bedriegen, en 't niet past dat men 't geen, dat de Schrijver zelf van 't zijne verlooren heeft, met gissingen of ingevoegde redenen, zonder zulx aen te duyden, poogt goet te maken. Yder kan hem dan hier meê naer zijn believen dienen, terwijl wy ons bevljigten zullen, om de Romainsche Historie van *Coeffeteau*,^[3] die, na Cesars doot, daer deze endigt, zijn aenvang neemt, en tot de heersing van Konstantijn de Groot vervolgt, in een bequaem boeck in Folio, daer ontrent de levens van drieenveertig Heydensche Keyzeren in begrepen zijn, op 't spoedigste in 't licht te brengen. *Vaer wel.*

Eindnoten:

- [1] De verwijzing betreft de driedelige *Histoire romaine depuis la fondation de Rome* (1630) van de Fransman Scipion Dupleix (1569-1661).
- [2] Lucius (ook: Julius, of Annaeus) Florus (2de eeuw na Chr.), auteur van *Epitomae de T. Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo*, een overwegend op Livius steunende geschiedenis van Rome tot de tijd van keizer Augustus.
- [3] De vertaling van het werk van Nicolas Coeffeteau verscheen in 1649 als *Romainsche historien, sedert het begin van Augustus heerschappy [...]* Uit de Fransche taal door I.H. Glazemaker vertaalt (Amsterdam: Nicolaas van Ravestein)

a *fommelen*: oopenpakken, bij elkaar zetten

28

Henrick Bloemaert (vert.), *Den Getrouwen Herder, Herdersch bly-eyndende Truer-spel, Van den doorluchtighen Heere Gio. Baptista Guarini Ridder. Op nieuws uyt het Italiaensch vertaelt ende gerijmt door Henr. Bloemaert. Utrecht: Willem Verbrugh, 1650*

Over Guarini's herdersspel *Il pastor fido* (1589) zie Tekst 21. Henrick Bloemaert (ca. 1601-1672), schilder en dichter, had in Italië gereisd en werd een prominent lid van het Sint-Lucasgilde te Utrecht. Bloemaerts versie volgde op de zeer vrije bewerking van de *Pastor Fido* door Theodore Rodenburg (*Anna Rodenburghs Trouwen Batavier*, 1617), de vertaling door Govert vander Eemdb (1618) naar de Franse versie van Roland Brisset (1593), en de woordelijke prozavertaling door I.V.D.M.D.H. (1638). Zij verscheen vrijwel gelijktijdig met nog een andere vertaling, door David de Potter (Amsterdam, 1650). Zoals P.E.L. Verkuyl (1971) heeft aangetoond, bracht Bloemaert overigens niet zozeer een nieuwe vertaling van de *Pastor Fido* als wel een berijming van I.V.D.M.D.H.'s versie. Het boek bevat lofdichten van Vondel, Abraham van Bokstade (in het Latijn) en A. Hoogerbeets. Bloemaerts uitspraken over zijn motivering en vertaalprincipe kunnen als representatief gelden voor die van talrijke andere vertalers. [Exemplaar UB Leiden]

Toe-eygeninge Aen den Wel-gheboren Heere, Heere, Wilhelm Vincent van Wittenhorst, Heere van Wittenhorst en van der Stadt.

Myn Heere,

Plutarchus seyt, des Menschen verstandt in ledigheyt sijnde vergadert als eenen memel ende Ouderdom, door sijn duysternisse, ende de stomme ruste ende het stil-sittende leven in ledigheyt af-gesondert, verweckt, niet alleen aen de Lichaemen, maer oock aen de gemoederen, een bedervinge: het welcke ik in acht nemende, hoewel des daegs my in de Schilder-konste oeffenende, heeft my goedt gedocht de wintersche Avonden oock niet t'eenemael in ledigheydt over te brengen, oversulcx somwijlen yet fraeys lesende, is my onder anderen oock in de handt gekomen den Getrouwen Herder, eertijds in 't Italiaens by den onweerderlicken Phenix der Poëten sijner tijdt Baptista Guarini, Ridder, uyt-gegeven, wiens over-aerdighe inventie by yder een ten hooghsten geacht, doch nimmer volpresen is, ende daerom oock over lange in de Fransche, ende naderhandt in onse Taele, de Lief-hebbers is gemeen gemaect. Twelck my oock over eenige Jaeren verweckt heeft om oock, als een Byken, uyt so lieffelicken Bloem eenigen Honigh uyt te zuigen, derhalven tot oeffeninge ende onderhoudinge van de Italiaensche Taele ende mijn eygen vermaeck yets van de selve in ons Nederduytsch Rijm over te setten, eyndelick door eenige vrienden aengeport om 't selve vorder by de handt te nemen ende te voltrecken, en in druck de Rijm-lievers mede te delen, heb my door so goede meeninge laeten bewegen, overdenckende de woorden van den Filosooph Seneca, daer hy seyd: *Vivit is, qui multis usui est; vivit is, qui se utitur; qui verò latitant & torpent,*

sic in domo sunt, tanquam in conditivo & mortem suam antecesserunt, dat is: Hy leeft, die tot dienst van veelen is, hy leeft, die sijn selven gebruyckt, maer die schuylen ende vertraegen, sijn so in haer huys als in een graf, en sijn haer doot voor-gelooopen.

Dewijl het dan een gewoon, doch niet onprijselick, gebruyck is, dat die yets in 't licht willen geven, nae een Edel verstandt, die sy haer werck toe-eygenen sullen, omsien, heeft my gheraedtsaem gedocht het selve mede te volgen, om niet te onvoorsichtigh ende vermetelt sonder eenige voorstandt ofte beschut te voorschijn te komen, also den H. Hieronimus seyt, *Qui scribit, multos sumit judices; si non adsit qui defendat, qui patrocinetur, labitur scriptoris fama*, Die yet schrijft, neemt veel Oordelaers; soder niemant is die hem beschermt of voorspreeckt, vervalt de Eer des Schrijvers. Waerom ick mijn ooge-merck op uw Ed. genomen hebbe, om dit mijn werck met uw Ed. gesach te bewaepenen tegens sommige Nijdigers tongen, die dickmaels meer geneyght sijn eens anders werck te berispen, dan te verbeteren of yets van haer eygen voorts te brengen, vertrouwende dat, terwijlen uw Ed. onse Schilder-konste toegedaen is ende met de selvige alreets een lof-weerdigh Cabinet gestoffeert heeft, als mede met de voornaemste ende uytgelesene Pampier-konste, dese kleyne gifte oock van een Schilders handt uw Ed. op-geoffert met een gunstigh gemoet sal ontfangen, twelck verwervende ick my gelukkig sal achten ende my vorder in uw Ed. dienst verplicht houden, gelijk ick oock altijd sal blijven.

Uw Ed. Ootmoedighste Dienaer
Henr. Bloemaert

Aen den Leser.

Bemide Leser, ick deyle u mede mijn Oeffeninge van de Wintersche avonden, den *Getrouwen Herder*, hier voorgesteld in een Neder-duytsch kleedt, op de Alexandrijnsche Rijm-maet nu ter tijdt meest gewoon, niet volgende de Italiaensche Toneel-stijl van rijme-loose veersen; hoe wel ick weet men in de selve meer vrijheyts heeft, om naecktelijck de zin met woorden uyt te drucken, hebbe evenwel getracht de woorden ende de zin op 't naeste nae te volgen. Hebbe oock niet willen verby gaen de voor-reden onder de personagie van Alpheo, een Reviere in Arcadien, om in dese mijne vertalinge niet te laeten ontbreecken, hoe wel den Autheur de selvige meest doet spreecken op het Lof van Don Carlo, Hertogh van Savoyen, ende d'Infante Catharina van Oostenrijck, aen welckers Bruylofts-feest dit Blij-eyndende Treur-spel opgedraegen is, ende nu niet veel tot de saecke schijnt te dienen, oversulcx oock voor desen by den Franschen Oversetter achter-gelaeten is. U sal gelieven dese mijne moeyte in danck te nemen, ende wat fouten in den druck doorgesloopen sijn (waer van hier eenighe aangewesen sijn) verbeteren ende verontschuldigen, het vordere met gunste oordeelen, *Vaert wel*.

29

Seger van Dort (vert.), *Den Methamorphosis, ofte Herscheppinge van P. Ovidius Naso, Verdeelt in XV. Boecken, Verciert met figueren: Nu eerstmael in Nederlandts-Rijm Gestelt, Door Seger van Dort Geboren te Antwerpen [...] Seer nut voor alle Schilders, Beltsnijders ende Liefhebberes der Poesie. Antwerpen: Gerard van Wolschaten, 1650*

De vertaling, in alexandrijnen, woordt voorafgegaan door een opdracht, eveneens in verzen, aan Aurelius Augustinus, ridder en lid van de Geheime Raad. Ook Van Dorts 'Voorreden Tot alle Const-lievende Poëten, Schilders, Beldt-snijders, &c' is in verzen. Het boek bevat een Latijns lofdicht van Desiderius Erasmus van Reenen en Nederlandse van Gerard van Wolschaten, E. Quellinus, Philips Michielsen, Geeraert vanden Branden, Alexander van Fornenbergh, Everaet Royenhuisen, Jan Dierkens en G.V.W.I. Enkele van deze verzen kunnen hier dienen als voorbeelden van het genre. Zij hebben het motief van de metempsychose gemeen, de aan Pythagoras toegeschreven leer van de zielsverhuizing. Die laat het toe de vertaler te prijzen als de wedergeboren auteur zelve. Vertaling verheven tot reïncarnatie. [Exemplaar Museum Plantin Moretus Antwerpen]

Sonnet *Ghestelt op den Metamorphosis van P. Ovidius Naso.*

Soo verr' men moet ghelooff den *Samoniter* gheven,
 Die seyt dat onse ziel van d'een in d'ander gaet,
 (Soo van het sachte Wass' *Pythagoras* verstaet,
 Dat sulck een wesen vat, als wort in 't selff ghedreven:)
 Soo moet het seker zijn, dat *Nasons* geest en leven
 (Ghelijck het weeke wasch) van wesen oft ghelaet
 Verandert in *van Dort*, als *Nasons* wonder daet
Gemetamorphoseert wort by *van Dort* beschreven:
 De siel van *Naso* dan verandert maer in 't wesen
 Van *Segers* naem *van Dort*, en *Naso* (soo verresen)
 Beschrijft in Neder-duyts sijn werck weer, soo ick gis;
 Soo dat wie met verstant compt desen Boeck te lesen,
 Bekennen moet te recht (als *Naso* wort ghepresen)
 Dat *Naso* is *van Dort*, *van Dort* weer *Naso* is.

Geeraert van Wolschaten. Croon tot Loon.

Epigramma toe-ghe-eygent aen *Seger van Dort* op den *Metamorphosis* by hem in Dicht ghestelt.

Den *Heliconschen* Vorst sont laetst' den *Sulmoniet*,
 Om t'Rijmen deser eeuws eens heym'lijck t'onder-soecken:
 Hy ginck, en soo 't wouw zijn, bespeurt sijn vyfthien Boecken

Op *Wolschaets Perss'*; en seyt, is dit d'Herscheppingh niet
 Die ick tot *Roomen* schreeff? iae t'is mijn eyghen penn'
 Mijn onbederlijck werck, dat niet en can vermind'ren,
 Noch gramschap van *luppijn*, noch t'vier en can verhind'ren,
 Noch Tijt, die 't al verslint: ick vindet gaeff, ick 't kenn'
 Dat sestien-hondert iaer (iae voechter soo veel by)
 Hun tanden bijten stomp, en knerssen teghens my.
 Maer wie heeft dit vertaelt? wie cost my soo ghevolghen?
 Wie heeft soo eygentlijck mijn Rijm-geest in-gheswolghen?
 Oft heb ick 't self ghedaen? wel heet ick dan *van Dort*?
 Oft cost ick doens dees Tael? k'en weet niet waert my schort.

E. Quellinus. Ick Quell' in Liefde.

Weer-galm van Echo Op den Metamorphosis Ovidij.

Geest die niet en sijt te palmen
 Laet u hooren in het galmen,
 Eccho seght ons wt ghedelff
 Is dit Boeck van NASO self?
 NASO selff.
 k'Weet wel dat hy in sijn leven,
 Dit te Roomen heeft gheschreven;
 Maer daer in spreeckt ghy te cort,
 Want hy niet en is van DORT.
 is van DORT.
 Hoe van DORT can NASO wesen?
 NASO wesen.
 Soo moet NASO sijn ghepresen.
 sijn ghepresen.
 Dus van DORT door sijne pen
 Is dan NASO soo ick ken,
 soo ick ken,
 Kunt ghy 't soo ick wil t'belijden.
 wilt belijden.
 Wel aen dan tot alder tijden
 Steckt sijn hoofft met Lauwer-ranck,
Eccho soo weet ick u danck.
 ick u danck.

Ian Dierkens. Gheen DIER KEN sy selven.

30

Adrianus de Buck (vert.), *Troost-Medecijne-wynckel der zedighe Wysheydt, Voormaels in den kercker beschreven in't latijne / tot versoetinghe sijns lijdens / Door Severinus Manlius Torquatus Boethius, Roomschen Borghemeester: Nu vertaelt / tot yghelijcks Troost ende Leeringhe / door F.D. Adrianus de Buck Canonick Norbertijn der vermaerde Abdye van Sint' Niclays binnen Veurne, Pastor van Zoutenay ende Egghewaerscappel. Brugge: Lucas vanden Kerchove, 1653*

Behalve de gegevens die reeds vervat liggen in de titel van zijn vertaling van Boethius' *De consolatione philosophiae*, is er over de Westvlaamse Norbertijn en pastoor Adrianus de Buck zo goed als niets bekend. Hij staat geboekstaafd als de auteur van nog één ander werk, *Den Geestelicken Maeghdesanck der christelicke ziele* (z.pl., z.j.). Over Boethius en de vroegere Nederlandse vertalingen van *De consolatione*, zie Tekst 12. Van De Bucks *Troost-Medecijne-wynckel* zijn slechts twee exemplaren bewaard gebleven. Naar hij zelf meedeelt zou hij de vertaling hebben aangevat nadat hij met lede ogen de drukke vertaalactiviteit in de Noordelijke Nederlanden had aanschouwd. In zijn vertolking biedt De Buck van sommige gedichten twee versies, in verschillende versmaten. Het boek bevat lofdichten van I.B. ("T dient al suyver"), Claude Ogiers, "T ghebruyck leert" en "T best is noodighst". Het is opgedragen aan Marcus Grimminck, Jacques Lammens, Jan François Grimminck en het schepencollege van Veurne. [Exemplaar UB Gent]

Myn Heeren,

Ghelijck een yder zonder twijffel gehouden moet worden voor een goet man, ende Lief-hebber sijns Vaderlandts, die het zelve pooght te vereeren, jae te verçieren met een deughdelijck leven, ende ghestichtighe zeden; alzoo houde ick hem voor den besten Borgher, Inwoonder, ende Lief-hebber des-selfs, die de deughdelijcke zeden zoo weet te mengen met een uytvloeyende wetenschap, ende deelsaeme gheleertheydt, dat hy niet alleene sijne mede-patrioten en stichte door sijne uytnemende daeden, maer ooc de zelve verlichte met sijne verstandigheydt, ende onderwijsende schriften: want *Scire tuum nihil est, nisi te scire sciat alter*.

Dit hebben over menighe jaeren seer wel gheweten de gheleerde mannen van Hollandt ende Zeelandt, onse nabueren, niet alleene van Lande, maer oock van spraecke, die dit ghevoelen zoo vierighlijck hebben ghetrocken ter herten, dat sy, om haer Vaderlandt te verçieren met alderhande stoffe van Wijsheydt, niet alleene Franschen, Spaignaerden, Italianen ende Romeynen, maer oock Griecken, Hebreen, Turcken, ende Arabers hebben doen spreken in Nederlandsche tale: soo dat eenen sekeren Schrijver overzulcks van Hollandt heeft derren seggen in deser voeghen:

*Wat sal't van Hollandt wesen?
Hier noemt'et iemandt bot, en daer een ander mal;*

*En nae dat ick bemerck, zoo is't een wonder al.
 Wat isser hedensdaeghs in Hollandt niet te vinden?
 Het komt'er in ghewaeyt met alderhande winden:
 Daer is gheen kost alleen tot voedsel van het lyf,
 Maer oock de geesten selfs die vinden hier gheryf.*

Welcke Rijmen, ofte veersen niet alleenlijc en stoffen^a op de Batavische leerkeurigheydt, de selve noemende *Een wonder al*, maer schijnen oock met eenen aen ons Vlamingen van bezijden souttelijc te verwijten onse traeghmoedigheydt ende loomheydt in het verçieren van onse moederlijcke tale, al of wy waeren eenen enckelen niet.

Dieshalven om niet langher desen laster te draghen, ende te betoonen, dat oock het West-Vlaender-landt van de Sonne beschenen wordt, ende dat'er oock vlamme woont in onse zielen, volghens het singhen van Naso:

Est Deus in nobis, sunt & commercia cœli,

Hebbe my vervoordert in onse tale te doen spreken den hoogh-geleerden Wethouder ende Roomschen Borghemeester *Manlius Torquatus Severinus Boëtius*, den welcken ick beminne, ende verkoren hebbe onder veel andere, om vele redenen: *Ten eersten*, om dieswille, dat ick niet en bevinde, dat onse teghengesinde den selven oyt zouden hebben vertaelt, misschien, om dat hy den vryen wille soo wel behandelt, ende 't vaghevier bevesticht als eenen Catholijck. Ten tweeden, om dat hy te samen soo aerdighlijck mengelt de soeticheydt sijnder rijmen met de deftigheydt, ende nuttigheydt sijnder spreucken, *Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci*. Ten derden, door dien dat in hem alle staten van menschen kunnen vinden soo gheneesbaere vermaninghen in allen toeval, zoo dat het jammer is, dat soodaenighen schat dus langhe gheleghen heeft in het duyster: want *Sapientia abscondita, & thesaurus invisus, quæ utilitas in utrisque?* Ten vierden, om onsen Boëtium in 't licht te doen komen met sijnen *Troost-Medecijne-Wynckel der zedige Wijsheydt*, effen ten tijde als door Gods genade, ende door de byzonder goedjonstigheydt van onsen Catholijcken ende verwinnenden Koningh van Spaignen, de troostelijcke medecijnen van *UU.EE.* Wijsheydt, ende soete bestieringe, onse ziecke, ende door de Fransche wreetheydt vermoeyde zielen beghinnen te vermaecken, ende te doen verquicken.^[1] Ende ten lesten, om de goede ghenegentheyt eeuwige dienstveirdigheydt, ende eerbiedighe vriendschap van ons gheheele Norbertijnsche gemeynte tot *UU.EE.* door mijne penne levendigh uyt te beelden, ende te besweeren. Niet twijffelende, ofte desen mijnen Boëtius, als wesende van weirdigheydt eenen Wethouder ende Man van state, en sal met een vriendelijc aenschijn willekom wesen by sijns ghelijcke, te weten by *UU.EE.* loffelijcke gheselschap, van het welcke den tabbaert van Wetten soodaenighen glans ontfanght, datmen niet lichtelijck onderscheyden en kan, wie van twee den anderen meer verçiert, oft *UU.EE.* den staet van 't Schependom, ofte het Schependom *UU.EE.* personen. [...]

Eindnoten:

[1] Veurne was in 1646 door Franse troepen veroverd. De vredesonderhandelingen tussen de aartshertog Leopold Willem van Oostenrijk, sinds 1647 landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden,

a *stoffen*: pochen, hoog opgeven van

en Gaston van Orléans, de Franse luitenant-generaal tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XIV, liepen in 1650 op niets uit.

31

Jacob Westerbaen (vert.), *Davids Psalmen In Nederduytsche Rijmen gestelt door Jacob Westerbaen, Ridder, Heer van Brandwijck ende Gybland, &c. Op de selfde wijsen ende getal van Zang-versen / als die in de Fransche ende Nederlantsche Gereformeerde Kercken werden gesongen. 's-Gravenhage: Anthony en Johannes Tongerloo, 1655*

Jacob Westerbaen (1599-1670) studeerde eerst theologie en vervolgens medicijnen. Door zijn huwelijk heer van Brantwijck en Gybland geworden, bracht hij zijn latere leven door op de buitenplaats Ockenburgh. In Huygens vond hij zijn belangrijkste literaire voorbeeld. Hij koesterde Remonstrantse sympathieën en polemiseerde o.a. met Vondel naar aanleiding van diens *Altaergeheimenissen*. Zijn *Gedichten* verschenen in 1657; een tweede, vermeerderde editie volgde postuum (1672). Behalve de psalmen vertaalde Westerbaen de *Basia* of *Kusjes* van Janus Secundus (1624, 1631) en Erasmus' *Lof der zotheid* (1659, in verzen), alsook werk van Juvenalis, Persius, Seneca (*Troas*, 1658), Vergilius (*Aeneis*, 1662) en Terentius (comedies, 1663). Zijn navolging van Ovidius' *De arte amandi* (*Avond-school voor vryers en vrysters*, 1665) is in Den Haag gesitueerd, in tegenstelling tot de bewerking van Van Heemskerck van 1622 die Amsterdam als toneel had (Tekst 20). Wanneer Westerbaen precies met zijn psalmvertaling begon, is niet meer te achterhalen. De uitgave verscheen in de zomer van 1655 met een lofdicht van Willem de Groot. In september zond Westerbaen een exemplaar aan Huygens. In de begeleidende Latijnse brief legt hij uit dat hij vertaald heeft naar de maat en wijze die in de hervormde kerken gezongen wordt ('*Odas illas sacras... scripsi rhythmis belgicis eo versuum numero ysque modis quibus in ecclesys reformatis canuntur*', Worp 1886:260-61). Het voorwoord is belangwekkend om zijn uitvoerige kritiek op een aantal bestaande psalmvertalingen. Het lokte overigens een heftige reactie uit (Tekst 32). [Exemplaar KB Den Haag]

Aen de Leser ende Zanger.

Goedgunstige Leser ende Zanger.

Gelijck het in de Gereformeerde Kercken gebruyckelijck is dat de gemeynte voor ende nae de Predicatie yets zinge uyt de Psalmen van de Konincklijcken Propheet David, so werdender oock veele onder de selve gevonden die haer beklagen dat de Nederduytsche Kercke, ten tijde van de Reformatie, tot het dichten van haere Psalmen so armen dichter heeft gehad aen Petr.Dathenus.^[1] te meer, om dat het geen eens in gebruyck gekoomen is seer bezwaerlick kan weg-genoomen of verandert werden, bysonder in die dingen die den Godsdienst eenighsins aengaen, daer alle nieuwigheyd, of in 't minsten yets daer ontrent te willen veranderen, verdacht is: waerom oock de Psalmen van gemelte Datheen, hoe slecht van maecksel dat sy zijn, de Kerck wel sullen inhouden, schoon sommige wel wenschen dat sy *Dat heen* en uyt de kercken gedreven waren. Evenwel om dat sy van veele werden

gekeurt voor een erbarmelijck werck ende in het leesen ende singen stooten en ongemackelijck zijn, gelijk een paert dat tegen den man draeft, zijnde door-

gaens teghen de dichtmaet, ende voorts vol lappen en stopwoorden van *reyn, certeyn, eenpaer, fijn, bloot* ende diergelijcke behulpsele om het rijm te vinden: So hebben sich veele over langh (die de Fransche taele verstaen) gedient van het Fransche Psalmboeck, gelijcker noch veele doen, niet alleen om te leesen ende eenige der selver van buyten te leeren, maer selfs onder het singhen in de Nederduytsche Kercke te gebruycken. De Heer van St. Aldegonde heeft naderhand de gemelte Psalmen uyt den Hebreuschen text overgeset ende die mede in duytsche rijmen op de gebruyckelijcke wijzen gestelt.^[2] In de Voor-reden aen den Lezer seyt hy, *dat Petrus Dathenus dickmaels in zijn leven bekent heeft zijne Psalmen met grooten haest gemaect ende als een ontijdige geboorte hem afgedrongen te zijn geweest*, Oock, dat hy *somwijlen vrymoedig seyde dat hy grootelijcks wenschte dat de Aldegondische in de gemeynten wierden aengenoomen*, maer dat is also niet uytgevallen: hoewel genoegh te sien is uyt de voornoemde Voor-reden het oog-merck vande Heer van St. Aldegonde of ten minsten sijn Ed. meyninge geweest te zijn dat het so uytvallen soude, datmen de sijne in de Gemeente soude hebben aenghenomen. Sommige hebbense oock so om te lesen als om te singen in de Kerck gebruyct. *De groote langduyrigen arbeyd, moeyte ende neerstigheyd die hy seyt tot dit werck gedaen te hebben*, ende die *hy by ygelijc Christen-mens, die in de H. Schrift ende in het dichten ervaeren is, meynt lichtelijck te kunnen afgemeeten werden*, verdient haren loon en danck: Maer (dat geseyt zy sonder quetsinghe van so aensienelijcken man) behalven dat dat werck niet heel vry en is van *saen, planteyt, &c.* So is oock die oude maniere van spreekken *van du bist, du hebst, du sulst, du geefst, du gaetst, du staetst, &c.* welcke hy gebruyckt ende voor de beste keurt, by den meesten niet aengenoomen noch aengenaem gevonden, als in onsen gemeenen ommegangh en in spreekken en schrijven ongebruyckelijck.

By laeter tijd, ende als de Nederduytsche Rijm-konst mede in haer kracht was, hebben wy gekregen de Uytbreydinge over den Psalter Davids van D. Camphuysen, mede op de wijzen van de gebruyckelijcke Psalmen gedicht.^[3] Dese uytbreydinge is een treffelick werck, maer die het in de Kerk onder het singen wil gebruycken vind sich verlegen door het ongelick getal van zang-versen der Dathenische en Camphuysense Psalmen. Dit ongemack heeftmen willen weghnemen met eenige zang-versen in het laetst-gedruckte Psalmboeck van D. Camphuysen uyt te kippen tot het getal toe van de gebruyckelijcke ende heeft die aldaer geteykent op de kant met duytsch Cijfer getal van j. ij. iij. v. ende so voorts, maer al komt dan het getal van de zang-versen met de Dathenische overeen, so valt het evenwel verminckt ende gebrooken werck ende men mist het vervolgh van den text en sin, door het geen dat onder weegh werd overgeslaegen. Oock is dat werck van yders begrip niet, omdat den stijl van dese Uytbreydinge doorgaens kort, beknopt, bondig vol sinne-spreucken, wijse lessen en leeringen is, ende somtijds wat gedrongen door het besnoeyen van woorden en syllaben, ende meest al niet te lesen als met groote opmerking en aendacht, somen de kracht en pit van saeken en seggen te recht verstaen en smaecten sal: Maer gelijk dit werck niet en is van yder een te gebruycken, so vind het sijne waerde by den verstandigen ende die des stofs ende kunsts machtig en kundig sijn. Het is geen melck noch bloem-pap, maer vaste spijs met zeenuwen en [s]pieren ende voor elck een niet te kaeuwen, ende daerom,

als mede om de ongelijkheyd der zangversen, niet wel dienstigh tot het algemeyn gebruyck so in de Kercke als voor elck in't bysonder.

In den laere xvjc. acht ende veertig heeft den Heer Advocaet Fiscael Boey de gemelte Psalmen Davids mede uytgegeven, *door hem gerijmt op deselve wijsen ende evenwel gelijk getal van versen als de Fransche ende die van P. Dathenus sijn, seer bequaem* (so voor op den Tytel staet) *om in de Gereformeerde Kercken, sonder verhindefinge gebruyckt te werden*, ende, gelijk sijne E. my ontrent het uytgeven der selver heeft geseyt, had hy sich veel daer aen laten gelegen sijn dat hy de woorden van de nieuwe Oversettinge volgen ende sijne versen, daer ende so verre als het doenlijck was, daer af stellen mochte.^[4] Maer of daer so veel aen gelegen is als men dichten wil weet ick niet: Dit meyn ick te weeten, dat het wel gebeurt dat de gedichten wat slap ende zeenuw-loos vallen ende niet en hebben den aert, die sy vereysschen, als sy al te seer gelijcken aen den ongebonden stijl, die men prosa noemt; oock weet ick, dat daermen sich gedwongen siet soodaenigen getal van regelen te moeten uytleveren als een ander voor heen heeft geschreven, dat, seg ick, men daer met den text somtijds verre te kort komt, ende, hoe naeu beset en besorgt dat men sijn wil om de eygen woorden van den overgesetten text te houden, dat men oock veel van sijn eygen woorden daer by doet ende doen moet, dewijle de zangh-versen doorgaens grooter ende langer zijn als de versen van den text. Ende of de welgemelte Heere Fiscael dit werck al meynde gehandelt te hebben op de beste wijze ende so het behoorde, so gelove ick nochtans dat sijne E. dat genoegen niet en heeft behouden dat hy eerstmael daer in had, dewijle ick noch onlanx uyt sijne E. heb verstaen dat hy sijne voorsz. Psalmen daer nae so heeft verandert dat sy haer selven nu niet en gelijckenen ende gansch een nieuw werck schijnen te zijn, het welck noch onder sijne E. is berustende. De dicht-stijl, gelijk sijne E. seer wel weet, moet vry anders sijn als de gemeene ongebonde, ende vereyscht, beneffens goede stellinge, kracht ende cieraed van woorden en aert van seggen om den leser te leyden en te voeren, als't pas geeft, daer men hem hebben wil: tot lacchen, schreyen, aendacht, ootmoedigheyd, berouw, medelijden, liefde, haet, gramschap, ende dierghelijcke beweegingen en herts-tochten: Ende gelijk de gemeyne ongebonde manier van schrijven of spreekken den dicht-stijl niet en voeght, so bestaat die oock niet (gelijk sommige verkeerdelijck oordeelen) in een reden of uytspreeck, die door gesochte en bearbeyde hardigheydt en duysterheydt zwaer om te verstaen ende als een gestaedige pijn-banck voor den leser is, en alsins opgezwollen, vol wind en hovaerdy van vreemde galmen en tonen: maer die meest met eenvoudige en naturelicke schoonheyd pronckt, altijd geschickt en gepast nae de stoffe die men voor heeft, nae dat die hoog, middelbaer of laegh is. Sommige willen altijd vliegen en hoogh draeven, oock daer het gevoegelijcker ende met de natuyr van de saecke beter over een komende waer, by der aerde te kruypen of sacht te stappen, ende maecken door de gestaedige opgeblaesentheyd haer werck onaengenaem en walgelijck. *Grandis, seyt Petronius, et, ut ita dicam, pudica oratio non est maculosa nec turgida, sed naturali pulchritudine exurgit*: Ende de Poëzy moet aengemerckt werden als een lonckvrouw in de welcke de naturelijcke ende ongesochte schoonheyd meest te prijsen is, die doorweynigh verciersel een fraeyer zwier kan

gegeven werden, so dat sy oogen bekooren en herten innemen kan, daer in tegendeel een aengesicht dat door al te veel konst met pot en pinseel, smeer en verw, plaester en mouches is opgetoyt, verdacht ende walgelijck valt.

Sommige hebben voor best geoordeelt de Psalmen der Gereformeerde Nederduytsche Kercken noch eens te reformeren ende die op beter voeten en maet te brengen, ende hebben Petrum Dathenum onder handen genomen en hem verlapt, verklutst en verketelboet, ende op haere aenbeelden (den een wat min d'andre wat meer) geholpen en versmeedt. Onder dese stelt sich D. Iacobus Revius, Regent van het Collegie der H. Theologie tot Leyden, ende heeft daer oock een proef af willen nemen,^[5] seggende in sijne Voor-reden, *dese middel voor de sachtste ende beste altijd gehouden te hebben, als dewelcke den minsten aenstoot soude geven ende also lichtelijckst aengenoomen werden*, Maer oock seyt sijn Eerw. vorder, *te moeten bekennen dat hy in dit werck getreden zynde bevond vry wat meer daer toe te behooren dan hy sich in den aenvang had ingebeelt, ende dat door de herstellinge^a der lamme en losse leden van Datheni gedicht, oock door het weghnemen van stopwoorden en diergelijcke, de saecke weynigh geholpen was, also met eenen op de verbetering vanden sin, ende op een vaste ende niet min vloeyende saemenstellinge moste gelet werden, waeromme hy oock seyt te meer vryheyd in't veranderen genoomen te hebben &c.* gelijk oock dit werck van D. Revius by nae een nieuw ende een heel ander werck is als dat van Dathenus, het welck hy evenwel wil doen passeren onder den naem van Datheni Psalmen om te beter aengenomen te werden.

Daer na heeft Christiaen van Heule Dathenum oock vercalefaetert,^[6] maer niet soo wijd en breed gegaen als welghemelte D. Revius (die hy even-wel so vry wat ontleent heeft) *ende heeft sijns bedunckens* (so in de voor-reden geseyt werd) *so weynich verandert in de gemeyne Psalmen als de smaeckelijcheyd onses tegenwoordigen tijds soude mogen lijden ende in de vreemde ende onbekende wijsen wat meer op de verbetering gedrongen, maer de psalmen die op het eynde der regelen tegen den zangh bedicht sijn (als Psalm 20. 29. 47. 48. 75. 85. 99. 122. 135. 148. daer geen verbeteringe kon dienen om bequamelijck gelesen of gesongen te werden) Dathenus werck heel moeten voorby gaen.* So soude voornoemde van Heule over een gedeelte van Datheni Psalmen maer de roffel^b hebben laten gaen, over sommige de gerf-schaef, ende, daer het schaven niet helpen kon ende het hout vuyrigh en spintigh was, eenige heel wegh gehackt ende van het sijne in de plaetse gevoeght. Of nu dusdaenig lap-werck ende sulcke oud-maecke-nieuwe Psalmen in de Kercke in te voeren de sachtste ende de beste middel van veranderinge zy of niet, dat laet ick in sijn waerde.

De Heer Iohan de Brune, Pensionaris van Zeeland, heeft goed gevonden dit werck der Psalmen heel anders te handelen als van yemand anders oyt was gedaen of gedacht te doen,^[7] *Ende hadde* (so sijne A. schrijft in sekere Voor-reden, gestelt voor sijne Psalmen so die voor de tweede mael sijn uytgegeven) *met onvermoeyelijcken arbeyd de grond-psalmen van woord tot woord sonder kreucke of mincke, op de gewoonelijcke zangen gebracht*, ende sijn by hem uytgegeven in den jaere 1644. Dit nieuwe zangh-werck was ongerijmt, ende quam quansuys over een met de gewoo-

a *herstellinge*: herschikking

b *roffel*: ruwe schaaf

nelijcke zangen door een gelijk getal van syllaben die de regelen wederzijds hadden, maer hadden voorts noch maet noch voeten, so dat het op de maet van versen niet konde gelesen werden, noch oock sonder horten en stooten gesongen, om dat het doorgaens gingh tegen de maet met rijsende toonen, daerse daelen, ende daelende, daerse rijzen moeten, so dat vele lange syllaben kort ende korte langh wierden uytgegalmt. Dit voorsz. nieuwe werck noemt sijne A. in de voornoemde Voor-reden *sijne eerste beer-lompe*,^a ende naederhand is desen ongeleckten beer, *nae veel leckery en afleckingh* (gelijk sijne A. seyt in de toeeygeninge aen de H.H. Staeten van Zeeland) *tot sodanigen schepsel uytgedegen, gelijk by dat in den laere 1650. op een nieuw voor den dagh gebracht ende tot yders gebruyck geveylt en voor gedaen heeft*, hebbende daer ondertusschen voeten aen gemaect, *ende den toon en vloeyende maete, die haer ontbrack ende onvindbaer scheen te wesen, eyntelijck na groote moeyte ende veele naegel-beeten gevonden*, maer heeftse voorts ongerijmt gelaeten. Dit Dichten met rymeloose regelen is den Thoneel-stijl der Italiaenen, *ende dese maniere in geval van vertaelinge* seyt de Heer van Zuylichem (in zijne *Vermaninge voor yets overgesets* uyt Pastor fido aen het eynde sijner *Ledige Uuren*) *den minsten afbreuck van aert ende waerheyd te doen*.^[8] Ick heb het mede wel eer in een goed gedeelte van den selven Pastor besocht ende vond het licht dien sleur te volgen ende ick behoefde mijne nagelen niet veel te byten om sodaenigh rymeloos gedicht te vinden, dat met wat schicken en herschicken der woorden haest op sijn maet gebracht werdt, doch had mijne redenen die my sulx niet smaecten deen. Men kan so de woorden wel best behouden, maer, gelijk de gemelte Heer van Zuylichem mede aldaer seyt, *daermen te scherp op de woorden staet daer verdwijnt den geest van den uyt spraeck*, ende wat is doch een gedicht daer geen geest in is? Verschaelde en verwaeyde wijn is smaekeloos en ongheacht by den geenen die den frisschen en rijsenden kennen, die de hersenen en het hert verquickt en ontvonckt als men maer sijn neus in het glas steeckt. Oock dunckt my datmen de ruymte wel wat neemen kan in yets over te setten sonder dat de waerheyd geweld lyde als mede, dat dit zangh-werck niet en behoort te bestaen in een eenvoudige vertaeling op toon en maet ghebracht sonder rymen (welck rymen nochtans de stijl van de Nederlantsche dicht-kunst is ende veel tot de bevalligheden van de gedichten aen de ooren geven kan) maer in een aerdighe welgerymde Navolginge in onse taele van 't geene de Psalmist in de sijne op seeckere zanghen gestelt of door sijne Zangh-Meesters doen stellen heeft; Ende gelijk alle taelen haer eygenscapen van woorden en spreekken hebben, die hare kracht ende bevalligheden verliezen als sy in een andere (daer die ongebruyckelijck ende in onse taele als onduytsch sijn) van woord tot woord werden overgeset: So moet oock die geene, die sodaenige navolginge voorneemt, den sin en de meyninge van 'tgeen hy navolgen wil wel soecken te verstaen ende die verstaen hebbende so is het sijn werck den selven klaer ende cierlijck in sijne taele uyt te drucken door sodanighe woorden en manieren van spreekken als in deselvige naturelijckste ende de gevoeghelijckste na de stoffe zijn, ende moet sich niet al te superstitieuselijck ontsien het selve oock hier en daer door een paraphrase of wat breeder uytbreydinge

a *beer-lompe*: ongevormd bereijng (lomp: klomp, homp)

of omschrijvinge te doen. Wat voorts aengaet het gebruyck der Psalmen des Heeren de Brune in de Kerck onder het singhen der anderen, also hy seyt *deselve wel een derde part, min of meer, korter te vallen als die van Dathenus*, daer toe wijst sijne A. in de voorgemelte Voorreden een middel aen: maer hoe gevoegelijck die zy of niet sal den Zanger best in het singen ende gebruyck van dien gewaer werden. Hy sal bevinden dat hy de Psalmen van Dathenus en dese altijts tesamen te Kerck sal moeten dragen, ende dat hy geen Pause uyt dese sal kunnen uytsingen of hy sal (de wijle daer altijd te kort komt) *als hy met die van den H. de Brune* (gelijck hy aldaer seyt) *ten eynde is, aen de overzijde van Dathenus Psalmen terstond moeten sien ende luysteren na de zanghwoorden der gener die by hem sitten om te weten waer de gemeynte is, en dan met haer moeten voort singen* ende also een stuck van Datheni Psalmen aen de sijne knopen *om met de gemeynte te eyndigen, of sal sijne laetste vers tweemaal moeten singhen*. Oock sal den Zanger bevinden dat dit laetste middel niet en kan werden gepractiseert in verscheyde Psalmen, als, by exempel, den tweeden, sevensten, elfsten, ende veele anderen in dewelcke de laetste Zanghvers in de Fransche ende Dathenische Psalmen niet heel uytgemaect is, als oock niet in den Cxix. daer yeder letter in de gebruyckelijcke Psalmen van vier Zanghversen is, ende vele in de sijne maer van derd'half. Dese ondoenlijckheyd sal hy in verscheyde andere oock ontmoeten: Ende wat aengaet het eerste middel, dat mochte de eere zijner Psalmen wel nadeeligh sijn. Die het in de Kerck met Dathenus houden so[u]den haer lichtelijck op de volmaecktheyd van de hare verhovaerdigen, als sy saegen dat de Brunisten, die haer nieuwe Psalmen mede ter Kercke hadden gebraght, daer mede niet te recht ende met de gemeynte niet ten eynde zang konden geraecken of sy mosten de Psalmen van Dathenus te hulpe nemen ende weder keeren tot het gene sy verlaeten en daer sy van gewalght ende die sy gelijck als uytgespogen hadden, ende van welcker *ellendighe gebreckelijckheyd, onduytsche taele, jammerlijck gedicht, onnutte stopwoorden, ingelaschte stucken, grooter dickwils als het laecken &c.* De welgemelte Heere de Brune, so openbaer spreeckt in sijn Voorreden aen den Christelijcken Zanger of Lezer, ghestelt voor sijne Psalmen, so die by hem voor de eerste mael sijn uytgegeven.

Gelijck dan dit Psalm dichten in de Nederduytsche taele op verscheyden tijden sommiger Dichteren oeffening is geweest ende als noch is, so had ick mede over eenige jaren dit werck begonnen: maer om dat ick metter tijd verder daer in komende meer zwarigheyd zagh, als ick om 'tselve wel te doen my maghtigh kende, so is het blijven leggen. Mijn oogh-merck was niet (mijne eierzucht gingh oock noyt so verre) de kerck in te krijgen: even-wel had ick goed gevonden voor mijn eygen gebruyck my te binden niet alleen aen de dichtmaet ende de wijsen (dat weynigh is) maer oock aen het selve getal van Zangh-versen, so als de Psalmen in de Fransche ende Nederduytsche Kercken gesongen werden. Hier door vond ick my beslooten in een bepaelt perck ende niet ruymmer noch naeuwer te moghen gaen als mijn voorbeeld my wees. Voorts stond my wel te letten op den sin des Propheetts ende die wel te verstaen. Hier toe diende ick my wel van de nieuwe oversettinge des Bibels, gedaen nae den Hebreuschen Text: maer al sijn de woorden aldaer duytsch so valt even-wel de sin der selver op veele plaetsen duyster, om dat het

Hebreeusch-duytsch is, of verduytscht Hebreeusch, dat om de eygene maniere van spreekken in die taele als het van woord tot woord is vertaelt noch wel duyster blijven kan, ende so valt het daer benevens noch veeltijds swaer te kunnen uytvinden hoe hier en daer den text aen een hanght: in voegen datmen hier niet alleen een tolck maer oock somtijds noch een uytlegger om het vertolckte te verstaen van nooden heeft. Hier toe kon ick gebruycken de boecken der geener die daer haer werck van ghemaect hebben: maer gelijk de oversetters niet altijdts over een koomen, so sijn de uytleggers al mede hier en daer verscheyden. Onder dese heb ick my gedient van de uytleggingen van wijlen de Heeren *Emanuel Tremellius* ende *Franciscus Junius*, twee vermaerde mannen onder de Gereformeerde Leeraers, die het oude Testament uyt de Hebreeusche in de Latijnsche spraecke mede hebben overgeset.^[9] Oock heb hier over nagesien het geene de Heere *Hugo de Groot* op de Psalmen hier en daer heeft aengeteyckent,^[10] die wy weten een man geweest te sijn, die behalven sijne uytsteekende geleertheyd en kennisse van saecken, oock groote kennisse van taelen heeft ghehad. Wel is waer dat hy sijne Aenteykeningen op het oude Testament heeft gedaen niet over den Hebreeuschen text maer over de Latijnsche Oversettinge diemen *Editio Vulgata* noemt: maer sijne Ed. seyt inde Aenspraeck aen den Lezer, *dat hy tot uytlegginge van die somtijds heeft gebruyckt netter woorden ende somtijts getracht den sin van dien klaerder te maecken uyt de Hebreeusche boecken soodaenige wy die nu hebben door hulpe der Masoreten, of sodanige als eertijds de seventig Oversetters hebben ghehad: Dat hy oock die ende andere Griekse Oversetters te hulpe ghenomen heeft, oock dickwils de Chaldeeusche ende nagesien de oversettingen van laeter en verscher eeuwen,* &c.^[11] By dese voorsz swarigheden, die haer in dit werck voor my van verre vertoonden, quam noch dit by: Dat, namentlijk, dese Psalmen wel dienden gedicht te sijn met so een stijl die de ghemeene man oock konde verstaen, (indien sy oock in sodaniger handen mochten geraecken ende oock den sulcken dienstigh souden wesen) ende die evenwel niet laf noch krachteloos behoorde te sijn indien sy in de herten en zielen des Lesers of Zingers eenige beweginge of indruck, daer het behoorde, soude gheven. De voorgemelte Heere *Boey* seyt seer wel in de Toe-eygeninge sijner Psalmen aen de Gr: Mog: Heeren Staten van Holland: *Voorwaer het is onmogelijk dat ons van natuyren traegh gemoed sich verheffe uyt de laeghten tot den hoogen God, wanneer het gedwongen is sijn bewegen te ontfangen daer van het selfs werdt tegen gehouden, waer door sijne E. seyt te verstaen de Psalmen van Datheen.* Alle dese swaerigheden dan, die ick aldus in dit werck sagh, maeckten my schuw om daer verder in te treden, ende was dat al achter de banck geraeckt, vindende het vermaeckelijcker ende meer over een komende met den vryen ende ongebonden geest somtijds uyt eygen lust en drift een gedicht te schrijven, als sich aen een goreel vast te maecken en tusschen twee boomen te moeten gaen. Even-wel so voor mijn eygen ghebruyck als ick in die Heylige Gesangen des Konincklijcken Propheet's mijn geest al lesende of zingende al-te-met wilde vermaeken, als oock door het versoeck van sommige goede vrienden, die haer inbeeldden dat daer uyt oock voor haer eenige vrucht van stichtinghe en vermaeck mochte te haelen sijn, heb ick het half verlaeten werck weder in handen genomen ende daer in somtijds alhier in mijne eensaemheyd op het land de lange avonden besteedt, ende in

de voorleden winter dit webbe, dat langh op het getouw had gestaen, afgeweven, het welcke ick tegenwoordigh, goed-gunstige Leser en Zanger uwe Ed. mede deyle, versoeckende, indien ghy in dit werck niet en vind het geen ick voor hebbe verhaelt datter in vereyscht werdt, te weeten, den sin wel getroffen, de rymen en 'tstelsel licht en klaer en evenwel niet laf en krachteloos, dat het uwe E. gelieve te gedencken dat het swaerder is eens anders ontwerp en gedachten uyt te beelden ende den sin van Uytheemsche taele (bysonder als men aen seker getal van regelen gebonden is) in een andere uyt te drucken ende die te geven haren behoorlijcken eysch en swier, als sijn eygen invallen en voorbeelden geluckigh uyt te wercken, als men so ruym en naeuw gaen magh als men selver wil.

Eer ick deser Voorreden een eynde maecke moet ick uwe E. onderrichten van eenige kleyne verandering alhier voorgevallen in het getal van de Zangh-versen. C. Marot en T. de Beze, die de Fransche Psalmen hebben gemaect, welcker wijsen en getal van Zangh-versen Dathenus heeft gevolght, hebben in verscheyde Psalmen het leste couplet of Zang-vers niet vol gemaect, gelijk te sien is in den tweeden, sevenden, elfden ende meer andere Psalmen, so dat de wijze op de geheele Zangh-vers gemaect, aldaer niet kan werden uytgesongen, maer by ghebreck van meerder regelen onder weegh moet werden afgebroocken, het welcke een manck werck geeft. Dit ghebreck heb ick in dese mijne Psalmen geholpen, ende het uysterste Zangh-vers, daer het by haer lieden afgesneden en onvolmaect is, in de mijne voorts uyt gemaect door een kleyne uytbreydinghe van het laetste halve of door het selve noch eens op een andere maniere uyt te spreken, ende heb het daer het voorgevallen is, tot uwe waerschouwinge, doen teyckenen met drie sterretjes *** so dat het daer aen kan gelesen en gesongen werden, ende oock afgelaten sonder verminderingh van 't geene in den text staet.

Vaert wel. Op Ockenburgh, den xx. dagh van Mey, in den laere onses Heeren xvjc. vijf-ende-vijftigh.

Uwer E. Dienstwillige
I. Westerbaen

Eindnoten:

- [1] Voor Peter Datheen, *De Psalmen Davids* (1566), zie Tekst 9.
- [2] Voor Marnix van Sint-Aldegonde, *Het boeck der Psalmen* (1580, 1591), zie Tekst 13.
- [3] Dirk Rafaelsz. Camphuysen (1586-1627), eerst privé-leraar, vervolgens leraar aan de Latijnse school te Utrecht en in 1617 predikant in Vleuten, werd na de Synode van Dordrecht (1618-19) wegens zijn remonstrantse sympathieën verbannen en bracht de laatste jaren van zijn leven in Dokkum door. Zijn *Stichtelijke Rymen* (1624) werden zeer populair. Zijn *Uytbreyding over de Psalmen des propheten Davids na de Fransche dicht-mate van C. Marot en T. de Beze* (Amsterdam, 1630) verscheen postuum.
- [4] Cornelis Boey (1611-1655) had zich na rechtenstudies in Franeker en Leiden als advocaat in Den Haag gevestigd en werd vervolgens benoemd tot advocaat-fiscaal en procureur-generaal over Holland, Zeeland en Friesland. Hij genoot ook als Latijns dichter bekendheid. 1648. Zijn *Psalmen Davids, volgende de nieuwe oversetting des Bibels* verschenen in Rotterdam in 1648. In 1659 zou hij de vertaling in verstechnisch opzicht verbeteren.
- [5] Jacobus Revius (1586-1658) was predikant te Deventer en werd door de Synode van Dordrecht benoemd tot revisor van de Statenvertaling. Zijn dichtwerk bundelde hij in de *Over-Ysselsche Sangen en Dichten* (1630, 1634). Zijn psalmvertaling, *De C.L. psalmen Davids, eerst in*

- Nederlantschen dichte gebracht door Petrum Dathenum; Ende nu... gebetert*, bedoeld ter vervanging van Datheens versie, verscheen in Deventer in 1640 (herdrukt in 1651).
- [6] *De CL Psalmen des Propheten Davids, van P. Dathenus gedicht en nu verbeteret* van Christiaan van Heule werden gepubliceerd in Leiden in 1649. Volgens de opdracht had Van Heule zijn vertaalwerk ondernomen 'de nieuwe Oversettinge beogende', doelende op de Statenbijbel. Van Heule (?-1655), die tevens wiskundige en landmeter was, is vooral bekend gebleven als de auteur van *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* (1625).
- [7] Johan de Brune (1588-1658), uit Middelburg, was advocaat en vanaf 1649 raadspensionaris van Zeeland. Zijn letterkundig werk omvat o.a. een bundel *Emblemata* (1624) en het *Bancket-Werck van goede gedachten* (1657-1660). Zijn psalmvertaling, *De CL. Davids Psalmen* (Middelburg, 1644), is in rijmloze verzen.
- [8] Voor Huygens' Voor-maning' (1625) bij zijn vertaalde fragmenten uit Guarini's herdersspel // *pastor fido*, zie Tekst 21. In de volgende zin spreekt Westerbaen van zijn eigen pogingen om Guarini in rijmloze verzen te vertalen; daar is niets van bewaard gebleven.
- [9] De uitvoerig geannoteerde Latijnse vertaling van het Oude Testament door Emmanuel Tremellius en Franciscus Junius, *Biblia sacra, sive Testamentum Vetus, ab Im. Tremellio et Fr. Iunio ex hebraeo latine redditum*, verscheen voor het eerst in vijf delen in 1575-1579. Nog in 1633 zag in Amsterdam een herdruk het licht.
- [10] Bedoeld zijn Hugo de Groot's *Annotata ad Vetus Testamentum* uit 1644.
- [11] De Masoretische commentaren op de Hebreeuwse bijbeltekst dateren uit de zesde tot tiende eeuw. Met 'de seventig Oversetters' wordt bedoeld op de vertalers van de Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament die in de derde eeuw voor Christus in Egypte tot stand kwam.

32

[Anonymus,] *I. van Vondelen Voorlooper, Overwegende den Sin ende Inhout vande Voorreden gestelt voor de Psalmen Davids, Gerijmt door Iacob Westerbaen, Ridder, Heere van Brandwijck, Gijbland etcetera. Amsterdam, 1655*

Het auteurschap van dit pamflet, een felle aanval op Westerbaens voorwoord bij diens psalmvertaling (zie de voorgaande Tekst), is onzeker. Noch de naam 'I. Van Vondelen Voorlooper' in de titel, noch de initialen 'I.A.S.' aan het eind, bieden houvast. Westerbaen reageerde op de aanval met een *Boden-brood Voor den Man die sich noemt I. Van Vondelen Voorlooper...* ('s-Gravenhage, 1655) waarin hij verklaarde te weten dat het vijandige geschrift in Leiden en niet in Amsterdam was gedrukt, maar de identiteit van de auteur kende hij blijkbaar niet. Ook in een brief van december 1655 aan Huygens bestempelde Westerbaen de auteur nog als een anonymus ('libellus cujusdam Anonymi, qui se Vondelium aut Vondelij Praecursorem appellat', in Worp 1886: 262). Nadat de tegenpartij op Westerbaens reactie geantwoord had met een tweede pamflet (*Drinck-gelt, Voor den bringer van het Boden-broot...*, Dordrecht, 1656) sloeg Westerbaen nogmaals terug met *Valsche Munt Van het Drinck-geld des Voorloopers...* ('s-Gravenhage, 1656); in het aanhangsel hierbij noemt hij Mr Pieter van Gelderen (of Gelre) als auteur van de beide tegen hem gerichte schotschriften. Van Gelderen (?-?), een rechtsgeleerde, was uit Zeeland afkomstig en woonde in Den Haag. Mogelijk voelde hij zich geroepen de Zeeuwen Johan de Brune en Cornelis Boey, wier psalmvertalingen Westerbaen had bekritiseerd, te verdedigen met wat Worp (1886: 200) 'dit ellendig geschreven stuk' noemde. [Exemplaar KB Den Haag]

Mijn Heer,

De groote consideratie die t'allen tijden by my voor U Ed. gheweest is, hadde my doen resolveren niet so seer de Psalmen, als wel de Voorreden van dien, ghesteldt, by Iacob Westerbaen, Ridder, Heere van Brandwijck, en Gijbland, ectetera, U Ed. toe te senden [...]: dan in plaetse van dien soo is het uwe Ed. wel gevallen geweest niet alleen het mijn, maer oock het oordeel van anderen bekent te maken, soo vande oeffeninge van soo veel fraeye Geesten, haer selven met het rijmen vande voorsz Psalmen bekommerende, ende wat effect men soude mogen meynen dat dat in tijden en wylen soude moghen ghewinnen, ende principalick wat de werelt ghevoelt van die ghene nu laest by den voor gemelten Iacob Westerbaen, Ridder Heere van Brandwijck, ende Gijbland, etcetera gerijmt: [...] aengaende het eerste dat uwe Ed. gelieft heeft te vraghen, dunckt my [...] dat het een seer fraeye, ende loffelijcke sake is, soo Goddelijcke, en treffelijcke Meditatie in goeden, ende vloeyenden Rijm de Gemeente Gods bekent te maken, ten eynde alle Godzalige zielen tot het lesen ende herdencken van dien, niet alleen om de sinrijcke, en penetrante consideratie, en Goddelicke influentie daer in vervat, te bewegen, maer oock om den loopenden ende onaenstotelicken stijl, ende maniere van seggen in het oversetten van dien ghebruyckt: [...] met wat drift de soodanige ontrent dit heyligdom gedreven werden, mogen sy weten, maer my dunct dat het geensints en

past den yver van andere ten Toone te stellen, het gene sulcke rymers selfs uyt den eersten Psalm kunnen sien, niet te sluyten: hetwelcke alsoo het *Jacob Westerbaen, Ridder, Heer van Brantwijck, en Gyblant, etcetera* al vry wat odieuselijck ten respecte van verscheyden goede, gequalificeerde en eerlijcke zielen heeft gelieven te doen, so sal uwe Ed. myn oordeel geerne daer van mededeylen, behalven dat de selve uyt het gene hier bevoren is ter neder ghestelt, ghenoechsaem kan bespeuren dat zyn Ed. pefatie my niet en greyt:^a het eerste, dat ick in dat werck te culperen vinde, is den Tytel, hy secht Davids Psalmen in nederduytse rymen gestelt door *J. Westerbaen Ridder, etcetera*. 'tis wel waer dat dien Konincklijcken Propheet door dien eenvoudigen naem doorgaens in de Heylige Schrifture is bekend, maer ick en kan my niet inbeelden dat het eenich slot heeft dat den nederduytchen in rym stelder van soo grooten Heers en Mans werck in contrapositie van beydersyds qualiteyten, de syne soude moeten extenderen met een etcetera, ende de andere vergeten: [...] dan het sy hoe het wil, dewijl ick sie dat hy sich in dien tytel behaecht, soo sal hem voortaan den *Ridder* noemen: den eersten dan die gemelten *Ridder* in zyn pefatie voorneemt is Dathenus selve, wiens werck hoewel het met eenighen schijn voor erbarmelijck wort uytgekreten, so en behoortmen evenwel dien eerlijcken Man syn eere niet te ontnemen: Wel is waer dat den *Ridder* den selven in zijn rymen doorgaens overtreft, maer men moet ghedencken dat de dicht Konst in dien tyt tot soo hoogen top, als nu, noch niet en was gesteygert, ende sulcx die Konste noch niet gevonden synde, dat het soo vreemt niet en was, dat die Man soo seer niet op de woorden als op den sin lettende somtijts wat hard moeste vallen, oock was hy den eersten die dit werck by de hant genomen hadde, ende is mitsdien nu, naer de verbeteringe van soo veel geesten daer ontrent gebracht, soo grooten werck niet die ontydige afgedrongene gheboorte van hare vuylicheden te suyveren: oock is het den *Ridder* niet die dese konste en vloeytentheyt gevonden heeft,; maer hy heeftse van andre moeten leeren. Den tweeden daer den *Ridder* in ordre van ghewaecht is den Heere van St. Aldegonde die hy schijnt te verwyten dat hy soude gheambieert hebben dat zyne Psalmen in de gemeynthe souden aengenaem zyn gheweest, ick en weet niet wat daer van is, maer of den *Ridder* schoon in het begin van zyn pefatie oordeelt dat de Datheensche psalmen de Kercke wel sullen inhouden soo en gheloof ick niet dat hy te vergeefs vande Heeren Staten van Holland Octroy en privilegie voor zyne Psalmen sal versocht hebben, dan de selve wel bewust zynde van zyne inclinatie tot de *Sociniaensche Ketterye*,^[1] die hebben hem niet alleen den weg tot het voorsz Octroy maer oock om in de Kerck aengenomen te werden daer mede afghesneden, dat zy hem met de voorsz zyne psalmen nae de Theologysche Faculteyt van Leyden hebben versonden, der welcker oordeel, soo hy gesont inde Leere hadde geweest, zyn Ed. niet en soude hebben gesubterfugieert: en dat hy den selven Heere van St. Aldegonde vorders gelieft te carperen *van saen, planteyt, du bist, du hebst* en dierghelijcke, hoewel dat daer mede soude kunnen verdedicht werden, dat de Duytsche tael doen temaels in reguart van^b het eeste soodanigh wierde

a *greien*: bevallen, behagen

b *in reguart van*: met betrekking tot

ghebruyckt, ende in't reguart van't andre om de eenvoudigheydt te krachtigher uyt te drucken a dessein kan ghedaen zyn, soo en kan den Ridder selve van diergelijcke naesprake niet vrygekeurt werden, als dewelcke nu in desen florisanten tijt, in welcke de Nederduytsche tale soo ghesuyvert is, datmen niet een onduyts of uytheems woort en behoeft te gebruycken, immers dat die gene die andere beschuldighen willen, niet en behooren te doen, selve doorgaens verscheyden diergelijcke gedraeyde, en ghekreuckte manieren van segghen, en woorden uyt Latyn, of Frans ghevonden voorhaelt: *als geschach, gestanden, puer, ontkent, voor onbekent, sterrende gedachten, daen voor daeden, zicht en zen, luy voor luyden, party voor vyant, vrind voor vriend, goedicheyt voor goetheyt, gheenigh voor gheen, storrem voor storm, vaen voor vangen, zeenen voor senuwen, vruchten voor vreesen, scheel voor verschil, fait voor daed, lijdt voor liedt, en ontallijke dier gelijke, behalven dat hy zijne Grammatica niet wel schijnt geleert te hebben alsoo hy veel tijts om het vers te doen rijmen het adjectivum stelt achter het substantivum, als daden groot, och dat de hulp quam af van zion snel, even als in't Geuse Liet-boeck, o zion reyn, ende Antwerpen rijck: welke tastelicke feylen den Leser van des Ridders Psalmen in overvloed sullen bejeghenen: Den derden die den Ridder in gemelte zyne prelatie heeft gelieven voor te halen is Camphuysen, den welcken hy als mede niet vry van Arminiaenderye wel het meest van allen heeft gepresen, ende mits dien en sal ick daer op niet veel seggen, als alleenlick dat my dunckt dat die wel de minste lof verdient heeft, eens deels om dat hy doorgaens al te langh is, ende ten anderen dat ick by ervarentheyt bevonden hebbe dat hy niet soo seer de psalmen Davids heeft gerijmt uyt haer originele oversettinge, als wel uyt de Latijnsche translatie van Georgius Buchananus.^[2]*

Den vierden by gemelten Ridder aengetrocken, is de Heer Advocaet Fiscael Boey, die ick niet wel opentlick in dese of gene plaetse getaxeert en sie, maer onder de hant oordeele ick dat meest desselfs geheele werck wert geimprobeert, als het welcke den Ridder beschuldicht, even of het doorgaens slap, ende zenuwloos ware, ende dat het niet en hadde den aerd, die het wel vereyschte, want also zyn Ed: aen den voornoemden Ridder mondelingh verhaelt hadde, gelijk men uyt zyn werck wel kan sien dat waer is, dat hy gearbeyt hadde om so veel mogelijk de woorden vande nieuwe oversettinge te volgen: soo concludeert hy vervolgens daer op dat het niet anders wesen en kan als dat soodanige gedichten moeten slap, en zenuwloos vallen, daer my dunckt soodanigen gevolch soo slap, en zenuwloos te zyn, als den Ridder meynt de Rijmen vanden Heer Fiscael te wesen, want immers zyn de woorden vande nieuwe oversettinge, goet, ende uytghesocht Duyts, als nu deselve in het Rijm kunnen ghebracht werden, soo is het immers beter die, als vreemde te ghebruycken: gelijk ick gheloof dat den Ridder meer soude proncken met zijn eygen Kleederen, en Titels, als die hy van andere te Leen heeft: Ick beken wel dat men de aenstootelickheydt, soo veel doenlick moet myden, maer in de psalmen die niet soo seer gerijmt worden om te lesen als om te singen, dunckt my, als de eygen woorden soudon kunnen gevonden worden, dat soo byster naeuw op een kleyne aenstootelickheydt niet en behoort gesien te werden als de welcke in het singen van Musyke soo niet en wert ghevoelt: dan dewyle de Heer Fiscael selve mans genoegh is om ressentiment te toonen van dese bejegeninge, soo sal dat hier by staken, [...]

dan myne intentie en is niet om den *Ridder* van zyne verdiende eere te berooven, ende midtsdien kan hem niet laten naer te geven: dat hy met seer groot fundament vande dichtkonst is sprekende, doch en weet niet, of die so preciselijck in het verduytsen en rymen vande Psalmen Davids gerequireert wert in dewelcke woorden genoeg gevonden werden om de passie, en hertstocht vanden prophete volkomentlijk uyt te drukken, dan dat mishaeft my dat hy ontrent soo heylighen werck allegeert Pectronium,^a die om zyne af-schuwelijcke gheschriften, ende vuyle passagien van alle ghesonde zielen verdacht is, ende dat hy daer nevens uyt zyn eyghen fantasie voecht een vleysselijcke ghelijckenisse van een onghesochte Schoonheydt, even of men gheen krachtighe comparatie van andere dingen en soude konnen halen. Dan en is dat soo verwonderens weerdich niet, alsoo den *Ridder* syne Psalmen selve met diergelijcke redenen bekleet: want elders, als hy segt al myn vlees is vande graet, gebruyct hy meer de Phrasiologie van een bordeelhuys als dat de selve na d'Heylige Schrifture gelijcken soude: dan ick vergete my, alsoo my niet te voren en quam dat hy geleert hadde datmen zyn wil met de eygen woorden van den text niet doen en kan, maer datmen daer van het zyne moet toe doen, ende soo verstae ick dat hy meynt dat hy wel buyten de Bybelsche maniere van spreekken mach treden, ende ontleenen zyn woorden van luyden die de Spaensche pocken getroffen hebben: gelijck hy oock doorgaens vol is van methonomien en allegorien buyten den text soodanich dat hy den selven circumloquerende, ende paraphraserende, selden, ende als bygevalle sich daer aen maer schynt gebonden te hebben: ende om de waerheyt te seggen wie vont oyt het woort van hungerige pensen inden Bybel:

Aengaende het werck van D:Revius, en van Heule, alsoo den *Ridder* dat in zyn waerde laet, soo sal ick dat oock in waerde laten, dat is verblyven aen het oordeel van alle verstandige, en besadichde gemoederen, of het niet eer een styl en is van eenen aerdigen spotvogel, als van een rymer van de stichtelijcke psalmen Davids, datmen luyden die haeren onbevleekten yver tot heyl, en welstand vande gemeynthe Gods hebben aangewent, nageeft dat zy Dathenum soudent verlaten, verkluytst verketelboet en op aenbeelden soudent versmeet hebben. Item datmen over de Psalmen den roffel, de gerschaef, ende ick en weet niet wat voor dingen, heeft laten gaen, dan den *Ridder* toont dat hy van alle markten weer gekomen is: ende van alle ambachten wat weet.

Ick kome daer mede tot des *Ridders* ghevoelen vande Psalmen vande Heer Pensionaris de Bruin, den welcken also hy vry wat simplelijck bejegent, ende dat ontrent dat subject wat meer als op eenich voorgaende te verhandelen is, soo en sal uwe Ed: hoewel nu eenen gemeynen brief alwat te buyten ben getreden, sich niet gelieven qualijck te laten gevallen, dat my selver daer over wat wyder eflargere.^b

Het eerste dat ick daer van seggen wil sal den Persoon raken van de Heer de Bruyne selfs, het tweede syne Psalmen, ende eyntelijck sal ick oock yets

a d.i. Petronius

b *eslargeren*: uitweiden

seggen van het *Rijmloose rijm* in de selve gebruyckt. [...]

Desen geleerden, ende uytnemenden Man, ende de Hebreuwsche tale soo kundich als zyn moederlijcke, gelesen, en herlesen hebbende de Psalmen van Datheen, en die in veele plaetsen vergeleken hebbende met de Hebreuwsche, bevont datter vele dingen waren die hy verstont dat op een andere maniere van seggen behoorden te werden gheexprimeert, ende datter van Datheen so veel toevoegingen tot het Hebreus waren gedaen, datter nauwelijcx eenige andere ghelijckenisse tusschen beyden was, als dat de sin met moeyte moeste gevonden werden: dienvolgens resolveert hy, niet gelijk den Ridder gedaen heeft die *Lunium en Tremellium* secht gevolcht te hebben, hoewel hy inder daet^a de nieuwe oversettinge veel dingen ontleent heeft, en mogelijk gheen *Lunium of Tremellium* in zijn comptoir heeft, maer volgens 'tspreekwoort, *quod dulcius ex ipso fonte bibuntur aquæ*, de Hebreuwsche tale van woort tot woort over te setten, ende dat verduytsste Hebreuws op het selve ghetal van sillaben te brengen met Datheno: dat heeft nu dien goeden ouden Heer gedaen, en volgens het gevoelen vande voornaemste Gods geleerde so geluckich, dat alle die beyde de talen verstaen daer over verbaest zyn: nu soud ick wel eens willen weten wie meerder eere verdient heeft, de Heer Bruine, of den *Ridder*, die 't originael niet en verstaet, maer een ander tot zyn Leytsman gebruyct, en die dien Leytsman noch niet punctuelijck en heeft konnen naervolgen, maer met veranderde woorden, ende hem slechts ghevallende manieren van spreken zyn bladeren heeft ghevult, tot soo verre dat hy somtijds heele sinnen heeft achtergelaten, somtyds considerabele verandert ende naer zyn socinianerye gheinfecteert: dan alsoo hy de Heer de Bruyne over de waerd, of, onwaerdye van dit werck selfs, om de onkunde van die tale niet en konde laken, ende niet en wilde synen waerdigen lof geven, gelijk hy nochtans Camphuysen wel gedaen hadde, soo neemt hy syn spotternye op uytterlijcke woorden, om dat dien goeden Heer syne moeyte hadde vergeleken by nagelbeten, ende het lecken van een Beer, die men weet dat andersints onbeschoft,^b ende sonder oogen gheworpen worden: datter inder daet groote moeyte aen dat werck vast moet gheweest zijn, is notoir, ende en gheloove ick niet dat den *Ridder* in sijn rimeloos vertalen selfs van pastor fido, dat hy seght gedaen te hebben, het selve niet en soude gewaer geworden zijn: want indien hy dat Italiaens met syn duytsch eens gelieve te vergelijken ick wedder een kapoen^c gelaerst en gespoort onder datter overvloet in syn duytsch sal zyn, ende dat het juyst van woort tot woort niet en sal accorderen: ende aengaende die gelijkennissen alsoo die den yver in 't verbeteren van het werck uytdrucken, en het versinnen op het werck dat vele op haer nagelen bijtende gewent zijn te doen, ende mogelijk in Zeelandt een spreekwoort is, soo en hadde tot schimp van soo een vrome ziele, ende die soo grooten lof met dit werck hadde in geleydt, het selve soo niet moeten gestelt werden, maer scheen hem die maniere van spreken spotte-

a *inder daet*: in feite

b *onbeschoft*: wanstaltig

c *kapoen*: vette haan

lijck, soo hadde den *Ridder* dat moeten uytlaten.

Aengaende de manier van de psalmen des Heeren de Brune die den *Ridder* oock daerom niet en gevallen, om datse korter zijn als die van Datheen, ende sulcx inde Kercke niet en souden kunnen te passe komen, voor eersten geloof ick niet dat de intentie van dien Heere, in het maken van sijne psalmen, sy gheweest die inde Kercke te singhen onder die van Datheen, hoewel hy die op de selve mate magh gestelt hebben, maer is wel te gheloven dat hy bewust sijnde dat dit een seer prijselijck werck wesende, sijn selven mogelijk heeft ingebeelt dat de Kercke de selve souden gevallen, ende dewijle geen veranderinge in de voisen sijnde, ende sulcx al de werelt die kennende, dat het wel soude kunnen gebeurt hebben, dat de selve aengenomen souden werden, dan zijn voornemen en ooghmerck is my onbekent: maer ghenomen sijne intentie ware soodanigh geweest omme die neffens Dathenus mede te singhen, soo en behoeft den *Ridder* daer soo euvel niet mede te lachen; want dewijle sy gestelt zijn op de selve mate met die van Datheen, soo is dat alijt seker dat sy neffens de selve wel kunnen gesongen werden, oock sonder een ander psalmboek mede te nemen, want ten minsten sijnder de pausen in verdeelt, ende soo is het vers lichtelijck te vinden dat inde Kercke gesongen wert, en genomen een veers wert tweemaal ghesonghen, Wat is daer soo veel aengelegen, ende wat kan het anders veroorsaken als dat de luyden den inhoudt van dien haer selver aendachtelijcker souden toe-eygenen: ende en geloove ick niet, dat den *Ridder*, ghelijck my oock voorstaet in de syn gheremarqueert te hebben, juyst yder vers met Datheen begint en eyndicht, ende mitsdien soo en salmen oock in syn psalmboek niet met de andere ghemeynte singen, sulcx dat ick besluyte dat den *Ridder* met syne psalmen soo veel niet en heeft verdient datmen hem te goede soude moeten nemen, ende met goeden oogen aensien, dat hy een yder soude mogen insulteren, uytlacchen en bespotten, ende den eenen voor een ketelboer, den ander voor een timmerman, den derden voor een schoenlapper, den anderen voor een sectaris soude uitschreuwen, ende dat hem best waer eerlijcke luyden by hare goede eer en verkregene reputatie te laten blyven, als haer de selve soo veel in hem is, te trachten te bevlecken ende te verminderen.

Ick soude daer mede voor ditmael eyndighen ende bewaren het restoir, dat noch in myn pen is, tot op eenen anderen dach, maer alsoo ick noch beloofte hebbe ietwes van *rijmeloose* versen te seggen, soo moet ick noch dese quæstie aen desen brief knoopen; Den *Ridder* schijnt de *rijmeloose* gedichten sonder onderscheyt te verachten, maer ick hebbe altydt in Scholis geleert, *Quod bene docet, qui bene distinguit*, ende ick geloove dat hy, als mede de *Philosophie* en *Medicine* geleert hebbende, mitsgaders een verlopen Theologant synde, het selve insgelycx wel sal hebben hooren seggen, ende mitsdien soo antwoorde ick den *Ridder* aldus, of hy spreeckt van Nederduyts rijm dat ghelesen of ghesongen wert, in 't reguart van het eerste stae ick hem zyn argument absoluyt toe ende oordeele volkomentlyck dat het beter soude zyn te rijmen, maer in 't reguart van het tweede maeck ick weder onderscheyt, of de soetigheyt hangt aen het rijm, of de soetigheyt en hangter niet aen: rakende 'teerste heeft den *Ridder* al wederom gelijck, maer rakende 't tweede soud ick hem vrymoedigh tegenvallen, maer hy sal het my toestaen, doch dat sal hy

sustineren^a dat de soetigheyt van de Psalmen bestaet in het rijm: het welcke ick wel ront uyt soude konnen ontkennen, als dewelcke op musijcke ende met vele menschen gelijk ghesongen werdende meer behoren op den thoon te slaen, als op het rijm, dat gants difficijl ende met groote moeyte dickwils moet ghesocht, en qualijck kan ghevonden werden, ten zy datmen quaet duyts wil spreken, ende gantsche letteren verlaten, als vil, voor viel, en andere diergelijcke, als hier bevorens ten genoegen aangewesen en als aldaer geseyt wort, gelijk den *Ridder* doorgaens ghewoon is: daer door hy dan syne ghepretendeerde soetigheyt in 't rijmen merckelijck besoodelt: in allen gevalle soo en kan ick niet dencken datmen inde verruckinge van sinnen, die in het singen van de psalmen hoort te wesen soo nauw op het rijmen soude letten, als waer door men de stichtinge verliesen soude: behalven dat ick nu niet en sal seggen dat de Griecken, de Latijnen, de Italianen ende menichvuldighe andere natien, selfs den Konincklijcken Propheet David, den Heere de Brune in syne *rijmeloosheyt* hebben voor gegaen, evenwel soo moet noch onderscheyt gemaect werden tusschen den *Ridder*, ende den Heere de Bruyne, den eersten heeft willen gesongen zijn op deselve mate, en gelijk getal van veersen, en gelijcken rijm als Datheen, ende den tweeden, naer syn eygen fantasie, ende wie nu meer lof daer in verdient heeft, heb ick voren aangewesen, en sal mitsdien hier mede sluyten, en blijven

Mijn Heere
Uwe Ed: geneygde Dienaer.
I.A.S.

Eindnoten:

- [1] De beschuldiging van 'Sociniaanse ketterij' slaat op Westerbaens bekende Remonstrantse sympathieën.
- [2] De *Psalmorum Davidis Paraphrasis poetica*, een psalmparafrase in Latijnse verzen door de Schotse humanist George Buchanan (1506-1582), verscheen voor het eerst in 1565. Er zijn talrijke edities van bekend, waaronder een aantal gedrukt in Antwerpen, Leiden en Amsterdam.

a *sustineren*: volhouden

33

Johan de Vries (vert.), *Griexe luyt ofte de lier-zangen vanden Tëischen Anacreon, Vertaelt door Johan de Vries [...]*.

's-Gravenhage: Weduwe Isaac Burghoorn, 1656

De 55 gedichten in Johan de Vries' *Griexe luyt* werden destijds aan Anacreon toegeschreven maar staan tegenwoordig bekend als 'Anacreonta', verzen verwant aan Anacreons werk maar van jongere datum. Het bundeltje bevat twee lofdichten, getekend 'J.V.V.W.' en 'Merwede' (de laatste met spreuk 'Luctor et emergo'). In beide wordt Johan de Vries (?-?) 'Drossaert der Heerlijkheid Verloon' genoemd. Andere gegevens over de vertaler heb ik niet gevonden. De Vries droeg zijn vertaling, in achtlettergrepige paarsgewijs rijmende verzen, op aan 'den Hoogh-Edele Wel-geboore Gestrenge Heere *Louys de Maude*, Baron van Maude, Heer van Manshart, Lieutenant Collonel van het Wals Regiment, ende Capiteyn van een Compagnie des selve, etc.'. De vertaler spreekt er de hoop uit dat de lezers dank zij zijn vertaalarbeid de aardigheid van Anacreon zullen waarderen, 'liever door dese glase brillen, als met hare verduysterde oogen niet met allen'. [Exemplaar British Library]

Voor-reden Aen den goet-willigen Leser.

Ick en twijffele niet, goet-willige Leser, of het sal u vreemt dunken te sien soo grooten Voor-reden, als hier, voor soo kleynen Boeck, niet anders als of ick (een Huys timmerende) het Voor-huys even soo groot maeckte als alle de Kamers te samen waren; het zy oock hoe onhebbelijck dat het schijne, vind' ik my evenwel althans genootsaecht soodanigen mis-slagh te gebruycken, om een meerd're te ontgaen, bestaende in my in dese mijne oversettinge te verantwoorden tegen de verdorventheyt van dese tegenwoordige Eeuw, in de welcke door een uytermaten gebreck het goet voor quaet, ende het quaet wederom voor goet menigmael ghekeurt wort by eenige eyghen-sinnige, die haer onverstandt al de Werrelt willen tot een wet stellen; soo sieje dat veele van die gheene door een verwaende ydelheyt te gheringh achtende yetwes goets van de Ouden te ontleenen, ofte, ghelijck ick doe, over te setten, veel liever ende waerdiger houden het uytstorten van een deel ongebonde klaps, als het maer eyge uyt-vindinge is, niet denckende dat sy daer door aen den dagh brenghen haere eyghen onwetenheydt; niet anders, als of het beter waere sijn Hoff van het onkruyt te laten overwinnen, als loten ende zaet van anderen te leenen ofte koopen, om de selve bequaemelijck te betu[ge]llen: Wat my aengaet, ick hebbe altijd de oversettinghe van d'een' in d'and're tael ten hooghsten nut ende noodigh geacht, ten eenen om sich alsoo langsaem te gewinnen tot de eygenschappen ende aerdigheên van yd're tael in 't bysonder, ende die te recht te onder-scheyden; ten andere, om sijn stoff behoorelyck te leeren verdeelen, het geene sommighe huydensdaegs onder een hutselen, even als de Wagenaers aen het Delfsche ofte Leydsche Veer in den Haegh, om een Voer-man uyt te maecken,^a in hare Mutsjes het gelt doen, daer kruysen en munten groote en kleyne stucken in

a *uytmaecken*: uitsturen, uitzenden

't wilt, door een gespreyt, vallen. Niets is beters (mijns oordeels) als maet en ord're in alles te houden, soodanigh nochtans, dat deselve niet te ghemaect zy, ende by de naeu-keurigste Letter-luyden maer kan gesien worden. Dit vind' ick in de losse Lier-dichjes van *Anacreon*, in de welcke, niet tegenstaende hare ongebondenheyt, de sinnen door-gaens wel aen een hanghen, ende den aert van de stoff bekleet is doorgaens met woorden van gelijcken aert, dewelcke met een klaere soetigheyt worden t'saem gesmeet, het gene by veele van onse huylendaegsche Dorsijn-dichters weynig wert in acht genomen, by dewelcke niets voor puyck gehouden wert, ten zy het donderen met een deel geharnaschte ende onverstaenbaere woorden; als of het veel fraeyer was met een onaerdigh geluyt van vreeslijck snorcken een heele Zael te vervullen, als met lieffelijck te singen de ooren en harten van yder een nae sich te trecken, daer nochtans selfs de Kinderen nae het eene yv'rich luysteren, ende van het andere, als voor Bullebacken vervaert zijnde, wegh loopen; doch spruyt dit alles alleen uyt een onwetende hoovaerdy, dewelcke ick selfs by Luyden ettelijcke mael ghehuysvest hebbe ghevonden, die al wondere Baesen meenden te zijn, ende alleen, soo hun dacht, de wetten van alle konsten te recht verstonden, doch inder daet waeren sy de onkundigste ende wettelooste Weet-nieten van allen, hoewel het hooghste woordt over-al in willende voeren. Insonderheyt heb ick dat bevonden in eenige schyn-geleerden, aengaende de rechte eygenschap van de Poëzy, waer op sy meenen alles te passen dat op rym of maet maer staet, volgens het welcke oock alle op rijm of maet ghestelde Historien soude Poëzy zijn, daer in het teghen-deel oock rym ofte maeteloose uytvindinghen met de selve naem kunnen vereert worden, wanneer de stoffe maer de selve eygen zy, doende rym ofte maet niet meer daer toe als tot het zijn van een kleet de spaense, duytsche, of franse manier, de welcke de stucken wel verscheyden maect, maer uyt deselve t'samen ghenaeft zijnde yder van hen een kleet bequaem om het lichaem mede te bedecken; daer om wort de Poëzy te recht bepaelt een nabootsinghe van menschelycke saecken, welcke bepaelinghe van soo veel gheleerde Luyden van dese ende andere eeuwen altyt is voor goet gekeurt geweest, gelijk genoegh inde Schriften ende naegelaten Boecken van *Aristoteles*, *Scaliger*, dien recht-gheleerden *de Groot*, ende veele anderen meer te sien is. Maer van dese wonderen van haer tydt voor onkundighe te schelden, liever als haere wel-gegronde redenen te lesen ende overwegen, maecken sy niet meer wercks als eens een onkundigen Pleyter dede, die gehoort hebbende de naemen van vermaerde Rechts-geleerden by sijn weder-party tegen hem voort-gebracht, seyde dat hy het oordeel van die onverstandige niet achte, ende hy nu selver was 'tgeen zy gheweest waren; wel is waer, van naem en ommetrek heel wel een mensch gelijkende, maer van binnen heel Eselachtig, ofte gelijkmen gemeenlijck seyt, een Lantaeren sonder licht, of een çierelijck ghebonden Boeck daer nietwes in staet. Sulcken slach vintmen (Godt betert) veel huylens daeghs, ende noch al dickmael bekleet met aensienelijcke ampten, hoewel men haer beter tot ballast op de Scheepen soude kunnen ghebruycken. Maer al tyts genoegh met sulck gespuys versleten: beter keer ick my weer tot mynen lieftalligen *Anacreon*, welckers woortjes dien grooten *Scaliger* seyt enckele honigh te zijn op de tongh van Menschen die hare smaeck noch niet geheel verlooren

hebben. Ick beken wel dat hy veel van die soetigheyt door myn vertaelinge quyt is geworden, maer de Letter-luyden weten wel, dat soodanigh verlies nootsaeckelijck valt in alle over-settinghe, ghelijck oock de Schilders de Schilderyen van *Titiaen*, *Elshamer*, *Raphaël Urbyn*, ende diergelijcke Konstenaers soo nae niet weten nae te bootsen, ofte die gene die haer grondigh op die kunst verstaen, sullen in de selve noch merckelijck onderscheyt vinden, evenwel sullen alle, die de rechten^a niet hebben, uyt die naebootinghe noch onghelijck meer vermaecks trecken, als uyt het hooren segghen van die geene, die de anderen in Italien gesien hebben; Even gelijk sullen oock alle, die geen Griex verstaen, uyt mynen Nederduytsche *Anacreon* meer vermaecks kunnen trecken, als of hy Griex gebleven was, andere geleerder sullen het Duytsche met het Griexsche kunnen vergelijken, ende de misslaegen die sy daer in sien, vermyden, soo haer oock selfs yetwes oyt inden sin mochte komen over te setten, het welcke ick dan met aendacht ghelesen hebbende mede sal soecken in 't werck te stellen ende te verbeteren het geene, daer ick juyst de rechte konst van over-settinge niet in mochte getroffen hebben, hoewel ick dese meestendeel gedaen hebbe tot mijn eygen vermaeck ende oeffeninge, ende niet met oogmerck om de selve aen al de Werelt door den druck bekent te maken, het gene ick maer op het menigvuldigh versoek van eenige van mijn Vrienden eynd'lijck half tegen mijn dank, nu toelaet, hopende dat uyt die oorsaek yder een mijn over-tredingen hier in ghedaen ten besten sal af-nemen. Ick hebbe den Griexschen sin, en oock selfs de woorden wel veeltys onderhouden, soo veele de vertalinge lyden konde, maer evenwel eenige weynige genootsaect gheweest, mijns oordeels, met voor bedochten raet te veranderen, om de eerlijcke oiren van de ouden ende de teedre van de jongen geen aen-stoot te geven, het geen my insonderheyt eenige Mans-namen in Vrouwen heeft doen veranderen, om alsoo voor-by te gaen die Goddeloose vryagies der ongeregelde Italianen. Voor de rest heb ick, soo veel my mogelijk was, de aerdige ongebondenheyt ende sorgeloose vreucht van den Poëet gevolcht, nae de rechte eyghenschap van sijne in-geboore natuer, dewelcke, indien soodanigh niet gheweest was, soude hy *Polycrates*, die hem vijf Talenten schonck, deselve niet wederom gegeven hebben, nae hy twee nachten ongheruster om die wel te bewaren gheslapen hadde, seggende dat het ghelt hem soo grooten bekommernis niet waardigh was. Indien nu ter tijdt yetwes diergelijcke gebeurde, men soude so een Man over-al voor geck uyt krijten, daer den desen in 't tegendeel selfs van dien wijsen *Socrates* met den by-naem van wijs wort vereert, en *Hipparchus* hem in soo groote achtinge gehouden heeft, dat hy hem tot glory van sijn uyt-muntende verstant met een Schip van vijftigh riemen in de Stadt heerlyck dede in halen, om also de Ghemeente voor ooghen te stellen, waer in de rechte waerdighe van een uyt-stekend' Mensch waerlijck ghelegghen is. Sie eens, hoe dat de tyden oock veranderen kunnen de ghemeene oordeelen, want men, het gheen doen gheëert wiert met de loff van een vry hart boven het wereldsche geklommen nae by de eygenschappen van onsterffelijckheyt, nu soude brant-mercken met een onuytwisselycke smaet van onwetenheyt, als wanneer alle wetenschap en deugt alleen wert geacht

a *de rechten*: het oorspronkelijke (werk)

ghelegen te zijn in de sonderlinghe konst van gelt, het zy wettelijck ofte onwettelijck, by een te schrapen, ende is in weynigh tijds de kracht van het selve soo vermenigvuldigt, dat die oock de alder-scherpsienste betoveren ende verblinden kan, ende den Esel selfs soo schoon ten thoon stellen, dat hy, op een fluweele kussen maer sittende, een Mensch gelijk wort, insonderheyt als hy het lijff rond-om bewonden heeft met een deck-mantel van schijnheyligheyt, daer dese mijnen Poëet heel vry van is, boesemende alle sijne lusten ten vollen uyt, ende dat met soo onvergelyckelycken aerdigheyt, dat het niet eens te verwonderen is, dat selfs jonge Meysjes, wat geestigh van aert zijnde, in desen ouwen Vryer sin ghehadt hebben, dewelcke niet jeugdigs in hem hadde, als sijn gedachten en sijn praet, die nu ter tijdt, hoe schoon sy oock zijn, en hoe aengenaem de kracht van het gout op het honderste deel niet konnen by den meesten hoop op wegen, soo dat ick meen dat de deugt ende wijsheyt selfs, soose te marct quamen, niet soude mogen gelden, ende also onverkocht wederom worden wech gebracht. O ellendige Inwoonderen van dese verdorvene Eeuwe, ende heylige tijden van onse sael'ge Voor-ouderen, dien ick noch met een vrolijckheyt in de oprechte Schrijvers van haren tijt te lesen, ten minste met gedachten beleev'; tot hulpe van mijne swacke memorie, nu het eene, dan het andere van hare wercken in mijne moederlycke tael over-settende, in het welcke, soo ick door dit tegenwoordige staeltje eenige beleefden behaegh, hoop ick, de selve oock in korten te laten sien en oordeelen, wat ick vermach in eyghe uytvindinghen, d'aloutheydt maer van verre naeboetsende, die sommige al druck-rêe legghen, maer om de gunstigen Leser niet te veel ghelijck over den hals te dringen, tot nader beraet worden ingehouden. Sie dan met een onbenydent oogh ondertusschen, hoe u dit bevalt, en ontfanght het ten danck, van die gene die u alles goets ten gevalle wil en wensch.

J. de VRIES. I.S.

34

Jonas Cabeljau (vert.), *Treurbrieven Der blakende Vorstinnen: en Minnebrieven der Vorsten en Vorstinnen, van Publ. Ovidius Nazo en Aulus Sabinus. Op gelijk getal van Vaarzen, In Nederduytschen Rijm, overgezet: Door Jonas Cabeljau, J.C. Rotterdam: Joannes Naeranus, 1657*

Jonas Cabeljau (1632-1680?), afkomstig uit Rotterdam, werd na zijn studie te Leiden advocaat voor de beide Hoven van Justitie in Den Haag. Behalve de vertaling van Ovidius' *Heroides* is geen ander literair werk van hem bekend. Als eerste vertaalde in 1553 Cornelis van Ghistele de *Heroides* in het Nederlands (zie Tekst 2). Vondel maakte er omstreeks 1641 een prozabewerking van die pas veel later, in 1716, werd gedrukt. De versie van Ludovicus Broomans, die in 1659, kort na de publicatie van Cabeljau's vertaling bij François Foppens in Brussel zou veerschijnen onder de titel *De brieven van P. Ovidius Naso, ghenaeamt in't Latijn Epistolæ Heroïdum*, lijkt van het bestaan van Cabeljau's werk niet op de hoogte te zijn; het lofdicht van Ernestus Vænius in Broomans' boek maakt wel melding van Heinsius en Cats. Cabeljau's vertaling wordt voorafgegaan door lofdichten van C.D. Beveren en Joan Dullaart. [Exemplaar UB Leiden]

Waarde Lezer,

Ik bevinde, mijns oordeels, dat de Nederduitsche Dichtkunst, in deze tegenwoordige eeuw, zoo hoog geklommen is, dat dezelve met geen bedenckelijkheden, hooger, schoonder, nochte heerlijker kan werden bedacht, ofte ingebeeld; waar van eensdeels oorzaak zijn de uitnemende lichten der Poëzie, dewelke in de tijd van dertig, ofte veertig jaren herwaards, de voorspoedige mogendheid van ons Vaderland, ook met een overvloedige fonteyn van schrandere Vaarzen, hebben verrijkt; waar van noch de voornaamste in 't leven zijn; welkers namen ik (om niemand uit te sluyten) alhier niet op zal tellen. Anderdeels, dat het zommige der zelve liefd heeft, onze Taal zeer zorgvuldiglijk te zuiveren van alle die onduytsche lapwoorden, dewelke niet alleen de rijmen, maar ook de rijmelooze geschriften, onzer Voorvaderen, zoo ontcierd hebben, dat het nu bij na ongelooflijk schijnt, dat zoo schoonen Juweel, als onze Tale, zoo lang met den drek ende vuiligheyd, van andere, heeft konnen bemorst blijven, ende noch dagelijcx bemorst werden; daar nochtans nu blijkt dat 'er geen Tale, ja zelfs de Latijnsche niet, zoo zuiver ende eygendlijk door haar zelve bestaat, als de onze: behoudens nochtans, dat wij bekennen, dat de Hoogduytsche onze Moedertaal is; maar als een schoone verwe, door haar zelve niet kan bestaan, maar moet vastgehecht zijn in d'een of d'andre zelfstandigheid, indien de zelve gezien zal werden; alzoo heeft ook onze taal, nu zoo zuiver hersteld zijnde, van noode gehad, dat het zout ende merg van de Grieksche, Latijnsche, ende andre aaloude beschrijvingen, stoffe zoude verschaffen, om haar luister ende heerlijkheid daar op uit te werken; ende dit deel, hetwelke wel het meeste tot de dichtkunst doet, is ook in dier maten, (inzonderheid door de lievende ijver van de beroemde Heer *Joost van de Vondel*) verricht; dat men

nu alle de bloemkens ende aardigheden der Grieksche ende Latijnsche Poëten, in de spiegel van onze taal ziet herleven, en zeer kunstig nagebootst. Mij docht dat deze BRIEVEN geen klein licht tot vordering der liefhebbers, konden verstrekken, zoo om de brandende hertstochten, ende vrouwelijke bewegingen, als ook om het kort begriip, van menige geschiedenissen, ende vremde namen, waar van een groot gedeelte tot noch toe onbekend is geweest, aan die gene, die maar de Nederduitsche tale verstaan; vele, zelfs onder de geletterde, meenen dat de boeken der Herscheppinge van OVIDIUS, ook voor zoo veel de namen der Personaadjen, ende eerste oorspronk der stoffe aangaat, enkel verdichtselen zijn; daar nochtans in tegendeel, dezelve, de bloem ende kerne zijn, van de alderoudste Historien der Grieken; blijvende zelfs, die Herscheppingen niet zijn eigen verdichtselen, want ook de voorverhaalde oudheid, daar stoffe toe verschaft heeft: gelijk ook deze BRIEVEN, niet wel kunnen verstaan werden, dan uit de gronden der voornaamste Schrijvers; als daar zijn *Herodotus, Plutarchus, Thucydides, Diod. Siculus, Dionysius Halicarnasseus; Strabo, Eustatius, Polybius, Plinius*, ende andre; daar *Suidas*, ende laatst *Angelus Poltianus*,^[1] ook eenig licht toe hebben gebracht. Niet dat alle deze Boeken tot de uitlegginge der voorzeide Brieven noodig zijn (het welke geensins mijn werk was) maar ik zegge dat evenwel de gronden der Historien in de zelve begrepen, het pit, ja de eige stoffe dezer Brieven zijn; voor zoo veel de verhalen van voorleden geschiedenissen in de zelve, aangaat. Het heeft mij goed gedacht die op gelijk getal van vaarzen over te zetten, om mijnen Poëet in alles na te volgen, opdat ik mij, afsnijdende de open zee van eigen bijvoegselen, zoo veel te beknopter op den zin zoude houden; ende ook een eigen uitlegginge maken, voor die gene, de welke het believe zal, deze mijne duitsche vaarzen met de latijnsche te vergelijken, op zoodanige plaatsen, daar de Poëet wat duister is; werdende anders door breeder ontvouwingen, al den lettergreep en aardigheid der woorden weg genomen. Want als een woord dat in't latijn veel zins heeft, in't duits niet anders uitgedrukt werd, dan met veel woorden, om den zin te doen verstaan, zoo is 't mijns oordeels zijn aardigheid en zin al quijt gemaakt, en blijft niet anders als een zenuwloozen romp van ijdele woorden. Ik wilde dit niet met stilzwijgentheid voorbij gaan, op dat den bescheiden Lezer mij gelieve te vergeven, indien op zommige plaatsen, de vaarzen, wat stijver, ongemakkelijker, ofte ook meer besnoeid zijn, dan ik wel hadde gewenst; moettende dat de enge palen, waarin ik mij, om redenen voorverhaald, hebbe beklemd gehouden; ende niet mijn eigen onkunst toegerekend werden; ik hebbe dezelve zoo klaar uitgeleid als mij mogelijk is geweest; ende de duisterheden, met eenige aanteikeningen, uyt de beste Uytleggers, ende andere Historien, verlicht; zoo dat den Autheur door de zelve, zoo wel in 't latijn, als in mijn duitsch, verstaan kan werden. Daar zijn op zommige plaatsen verscheide lezingen ende zeer verschillende gevoelens over de zelve; daaruit hebbe ik genomen, die bij de meeste Overzienders, zijn voor goed gekeurd ende mij best behaagden; hebbende daar toe gebruikt, de onderscheidingen ende lezingen van *Antonius Volscius, Hubertinus, Jodocus Badius, Ascensius, Manutius, Ciofanus, Mycillus*, ende andre meer, de welke de uitgevingen der voorzeide Brieven hebben overzien, ende de misslagen elk naar hun goedvinden verbeterd. Ik heb ook de MINNE-

BRIEVEN, den naam van VORSTEN EN VORSTINNEN gegeven, hoewel PARIS en HELENE om scherp te spreken, die alleen toekomt; maar volgens den regel *A digniori vel potio fieri denominationem*, is het mij, om mijn werk luister te geven, genoeg geweest, dat de twee voorverhaalde deze naam toekomt zijnde de andere niet te min van doorluchten huize.

Daar is hier en daar al een fout door den Drukker ingeslopen, die ik niet heb kunnen verbeteren, alzoo ik daar niet bij ben geweest, 't geen nochtans den zin heel veranderd, nademaal ik over al de woorden gewoon ben zeer na te volgen, ik vermaan derhalven dat den Lezer de drukfouten altemet gelieve na te zien, vertrouwende voorts dat hij dezen mijnen geringen arbeid in dank aan zal nemen, ende met zijn bescheiden oordeel, mijne misslagen ten besten keeren, daar zulkx zal behooren. Vaarwel.

Eindnoten:

- [1] Suidas (10de-11de eeuw) is de auteur van een *Lexicon* dat behalve encyclopedische informatie ook talrijke citaten van klassieke Griekse auteurs bevat. Nog in 1499 bezorgde Demetrius Chalcondylas er in Milaan een editie van. De naam 'Angelus Poltianus' is wel te lezen als 'Angelus Politianus', d.i. de Italiaanse humanist Angelo Poliziano (1454-1494), die vooral in zijn *Miscellanea* (1489) op de schatplichtigheid van Romeinse auteurs aan hun Griekse voorgangers wees.

35

Dirck Doncker (vert.), *Publius Virgilius Maroos Twaalf boeken van Aeneas, Vertaald, in Nederlands Gedicht, met 't zelfde getal der regelen, door Dirck Doncker. Gouda: Cornelis Dyvoort, 1663, 2de ed. 1688*

Zoals W.A.P. Smit (1975: 594-636) heeft laten zien, ontstond er tussen 1650 en 1670 een hausse in de Nederlandse Vergilius-vertalingen, vooral wat de *Aeneis* betreft. Vertalingen van afzonderlijke boeken, in proza of in verzen, werden tussen 1651 en 1656 in Noord en Zuid geleverd door Matthijs van de Merwede, Gerard van Delft, Vondel (zie ook Tekst 26), Westerbaen en een anoniem vertaler. Tussen 1660 en 1663 volgden vier volledige versvertalingen: die van Vondel (1660), Jacob Westerbaen (1662), Roeland van Engelen (1662, onvoltooid) en tenslotte Dirck Doncker. Deze laatste versie, die schatplichting blijkt te zijn aan Vondels prozavertaling uit 1646, is regel voor regel vertaald, met genummerde regels teneinde het naslaan te vergemakkelijken. Met deze vertaalwijze volgde Doncker het voorbeeld van Hendrik Bruno's *Eclogae ofte Harders-kouten* van 1653. Ook Jonas Cabeljau (Tekst 34) was overeenkomstig dit principe te werk gegaan. Het boek bevat een Latijnse opdracht aan Jacob Bonser, vroedschapslid van Gouda, alsook een groot aantal lofdichten, waaronder een van Hendrik Bruno. Doncker (?-?) vertaalde later ook Vergilius' *Eclogae* en *Georgica* (1688). De 'Redestryd' die volgt na het twaalfde boek en in de eerste druk niet voorkomt, is ontleend aan de tweede druk. [Exemplaar KB Den Haag (tweede druk, 1688)]

Den Auteur tot den Lezer.

Kunstlievende ende zeer bescheyde Lezer:

Gemerkt ik hier vóórtbrenge een slecht en overnufig werk, (besluitende dies niet-te-min, in zich zelve, langduirende moeil'lykheden) aangevaard doôr de nieuwsgierigheid en den inwendigen trek tót onze ryke Nederduidsche spraak; geliefd met geen voôróordeel te berispen, (hoewel het misschien by uitmuntende verstanden voôr mispryzens-waardig zal werden opgenomen:) maar te overweêgen myne welgegronde meeninge, strekkende alleenelyk tót opwekkinge van braver Vólgers, om 't zelfde met scherpzinniger herssenen, hóógdravender styl, en gierlykker wóórden, in gelykke bepalinge, te verbeteren. Ik staâ vrymoedig toe, dat den onnaarvólgbaren Phœnix der Poëten de Heer Jóóst van Vondel; óók den zeer geleerden, en wys-beroemden dichter de E.E. Jakób Westerbaan Ridder, Heer van Brandwyk en Gybland, (twee oprechte zuilen van Parnassus, en waardige stamhóófdén der toekomende eeuwen, óók vlytige aanlókkers, en doôrslepe wegwyzers voôr de tegenwóórdige hóógstvliegende geesten tot de Hóllandsche rymjunst) in deftiger gedicht, en klaerder zin, wydlóópende Virgilius hebben overgezet, voôr welkkers Orakelen myn penne met minder ervarendheid, óók dommer bestieringe begaafd, zich vinde geketend; ja erkenne redelyk te moeten altyd ned'rig buigen.^[1]

Dat ik in verscheide eigen namen, en zommige redenen, veêl verkórtingen gebruikt hebbe, de vereischte vloeiendheid óók niet getroffen, in tegendeel merkkelykke hardigheid gepleêgd, heêft de doôrgewróchte schranderheid des Auteurs veróorzaakt, wiens zinnerykke wóorden bynaar al, voôr gulde spreukken

verdienen gewaardeêrd, en naauwelyx in enkele duidsche, kunnen worden vertaald. Tot zekerheid des proefs van dit myn gevoelen, kan een yder vólgens zyn drift, het eene, ófte het and're boek ter hand grypen, en zulx mede óók eens onderstaan; die buyten twyfel, met my, daar in doôr ervaarendheid, zal over-een-komen, en nevens verscheide bebreinde óordeelen getuigen, dat de held're stralen van zóô een klaarblinkende zonne, zeer bezwaarlyk met een verbasterd pençeel zonder afwykking van de óirspronkkelykke eigenschap, naar eisch en behóóren kunnen werden uitgebeêld. Waar op, tót tegenwerp, lichtelyk heb te verwachten, prysselykker dan te zyn, niet te beginne, als vruchtelóós een wichtig stuk aan te vangen, en 't zelfde onçierlyk te voltrekken. Maar antwóórde: gelyk verandering van kóst op ongewone wyze toebereid, grage tongen ontsteêkt tót proeving, zóó beêlde my óók in, eenige lust nóch tót het lezen, by zommige, doôr deze myne gedronge regel-besnydinge, te zullen verwekken, en hier doôr, als met de galm eens trompets, den optócht der vierige kunst-liefhebbers aan te moedigen, om yder met de penne te bestaan dit myn gering begonne werk pryswaardiger af te malen.

Tót meerder geryf, en gemakkellykker behulp des lezers, heb op den kant met cyferletteren het getal der regelen aangewezen (edóch de halve afgebroôkene niet gerekend) om te vaardiger Virgilius in zyn Latynsche vaarzen daar op te kunnen naarzien: óók mede gesteld de waardigste leer-spreuken, die Maro zelve in zyne uytmuntende werken óirspronkkelyk heêft vóórtgebrócht, doôrgaans van óuden herkomen gebleven in hóóge achting, en als nóch strekkende voôr luisterbarende diamanten, tusschen hedendaagsche gemeene samenspraakken; om, ófte myn duidsche styl iemand te veêl walgde, ten minsten zóude eenige genoeging trekken met zommige keurelykke blommen, gelyk uit eenen verzamelden aangenamen ruijker, te mogen plukken, zonder gehóuden te zyn om naar de zelfde lange te zoeken: biddende myn óógmerk ten besten te willen duiden, óók van mynen arbeid maar aan te nemen het gene U.E. bescheidenheid zal schynen behaagelykst; vóórts al 't vórdere, als ondienstig voôrby te gaan en niets byzonders te achten; waar mede my eers genoeg zal wórden bewezen, óók ik myn gemikte doelwit zal hóuden, voôr volkomendlyk, naar wensch, getroffen, en my verplicht kennen, om te volharden in de genegentheid van gestadig te mogen wezen, met alle onderdanigheid:

Uw E. gonsttoedragende dienaar,
Dirck Doncker

Redestryd, Tusschen een hóoggeletterd Latinist, mispryzende het Duitse regeldicht, nopende de overzetting van Maroôs XII boekken van Æneas, ter eenre: ende zeker Nederlandschen onervaren Rymer, 't zelfde voôrstaande, ter andere zyde.

Latinist

Hoe? is in regelrym verduist, Virgyls Æneas?

Rymer

Daar heb ik naar verlangd, ja vroeger als dien ree was.

L

't Vernuft grypt weinig plaats, in zulk slaafachtig werk.

R

Den Dichter andr'en lókt, met dit trompet, tót 't perk.

L

Men paald zóó klein niet af, deze onbemeêtb're zeeplas.

R

Dat 't wierd ter hand gevat, nóchtans myn wensch en beê was.

L

't Was braver lang voltóid, had 't doen'lyk maar geweêst.

R

't Bequaamste gaauw verstand, voôr Dædals doôlhóf vreesd.

L

Dit wond're Orakel, is te hóóg om te vertólkken.

R

Ons taal, zóó wóórdryk blykt, dat tart de best der vólkken.

L

Geen dóódsche kleur, óit kan net beêlden 't leven af.

R

Een rouwe schets, nóch wel vermaak aan d'óógen gaf.

L

Hy schuird den Moôr,^a die dus, het zonsgestraal verdonkkerd.

R

De zon, 't niet hinderd, dat een kaars, in 't duister flonkkerd.

L

Nóit duitsche pen, Virgyls doôrslepe zin betreft.

R

Waar macht ontbreêkt, ten minst, men hem, met gunst verheft.

L

De grond'lóóze Oçeaan, is met geen lóód te peilen.

R

Men doet een bóót wel in d'onzichtb're wytte zeilen.

L

Het vluizig^b óóg, 't geên wil te verr' zien, zich bedriegt.

R

Al waar 't gezicht niet strekt, men met gedacht wel vliegt.

L

't Diend kunstig eerst doôrkneêd, 't geên kórt, vol zin, en klaar is.

R

Te steig'ren tót den tóp, voôr yder, veêl te zwaar is.

L

a *Hy schuird den Moôr*: hij doet vergeefse moeite

b *vluizig*: vliezig, met een vlies bedekt

Geen dommen slyper, punt zóó fynen diamant.

R

't Cieraad, doôr slecht behulp, krygt meermaals fraaijer stand.

L

Het ed'le góud, behóórd in geen qua munt verwisseld.

R

Met luttel staal, allengs, men 't yz'rig hóut bedisseld.

L

Volmaakte schóónheid, doôr 't blankketzel, gans ontaard.

R

Een gunst'ling maakt, den naam der Gróóten, best vermaard.

L

Wat spraak dat wórd vertaald, van d'óirspronk raakt verbasterd.

R

Met d'overzetting, wórd d'Auteurs roem nóit belasterd.

L

Geen hand'lóóz bóótsman óit, de hóógste wimpel zwaaid.

R

Men wel ontilb're zwaarte, om dunne spillen draaid.

L

Elk most zyn spits begrip, op eigen wetsteen scherpen.

R

Die een kloek meester vólgd, men moet niet heel verwerpen.

L

Wat weêt een huisman, van d' waardy des Konings króón?

R

Den lóf van 't stóut bestaan, tróóst dikmaals meer, dan 't lóón.

L

Geen leerling, kan óit uit verbóрге wysheid leggen.

R

Een lomperd, kan te met nóch gulde spreukken zeggen.

L

't Diend wel een adelaar, die strak de zonne aankykt.

R

Een kalis,^c heêft nóch wel zyn opperhóófd verrykt.

L

Die zich te zeer verheft, men veêltyds laag ziet vallen.

R

Voòr deêz', een slecht sólmaat, beklom wel steile wallen.

L

c *kalis*: vagebond, zwerver, schooier, rabauw

't Is schand, dat iemand tild, 't geên boven macht hem strekt.

R

't Is eerlyk, dat men hóóg, voôrzatens deugd optrekt.

L

Zich boven d'enkklaauw,^a geên schoenmaker moet bemoeijen.

R

Veêl onderzoekking, doet de wetenschap nóch groeijen.

L

Geen ezel, óit des vós arglistigheid verstaat.

R

Schóón hy de lóósheid derfd, zyn arbeid geêft nóch baat.

L

Nóit kladder, met 't pençeel, den Phœnix braaf kan schild'ren.

R

't Gebruik, maakt tam 'tgediert, hoe d'aardt schynt te verwild'ren.

L

't Is beter niet gewrócht, als vrucht'lóós iet gedaan.

R

De ledigheid, in roest, 't harde yzer doet vergaan.

L

Geen botmuil óit wel past, geleerdheid te verhand'len.

R

Een kreupel leerd, ten laatst, qua wegen nóch bewand'len.

L

Hy nóit het doel beschiet, wien d'óógen zyn geblind.

R

De zwaarste last, men, doôr geduurzaamheid, verwint.

L

Wat bedelaar óit voegd, een góudwicht^b te gebruiken?

R

Men ziet geringe maats, somtyds naar paar'len duikken.

L

D'een pleêgd de kunst, ten spót, en d'ander, met veêl nut.

R

De zwakken zyn te met, de sterksten nóch tót stut.

L

Met duizend tongen, kan men Maroôs lóf niet spreken.

R

a *enkklaauw*: enkel

b *goudwicht*: goudgewicht, goudschaal

Hoe meer in rym verduist, hy gróóter uit zal steken.

L

In styl hóógdravend, heêft, nóit zyns gelyk, geleêfd.

R

Dies, d'hóógste plaats, Apóllo, op Helikon hem geêft.

L

Daar eerd men hem, als 't hóófd van alle die Poëten.

R

Zyn roem, in d' eeuwigheid, zal wórdn nóit versleten,

L

Gelukkig was toen d' eeuw, die zulk een Prins brócht vóórt.

R

Maar weêr t'ellendig, die, zóó vroeg, hem heêft vermóórd.

L

Was Nestór hy geweêst, wat had hy niet bedreven?

R

Van d' aarde en d' heêm'len, had hy 't al, alleen beschreven.

L

Helaas, de zeis des dóóds, geen gaauw verstand verschóónd!

R

Zy, nóit de faam verslind, maar Kaiz'ren wel ontkróónd.

L

't Is maar gewaterdórscht, met slechten, wys te praten.

R

De wyzen, strekt 't geen eer, d'ong'leerden staag te haten.

L

Wie merkt niet, dat deêz' vaarz', gekrukt en hinkkend' gaat.

R

Berispt wórd lichter, als verbeterd iemands daad.

L

De styl gants walgd, nóch kan óit lezenslust verwekken.

R

D'een, 't inzicht pryzen zal, als d'ander, 't wil begekken.

L

Geen ongeletterd gast, vermetendheid wel voegd.

R

Die zich geleerdst vertrouwd, niet elk, in all's, vernoegd.

L

Dit hórtend' duist're rym, kan niemand licht bekoren.

R

Zóó 't baard de minste vrucht, 'k hóud' 't blókken niet verloren.

L

Zulk ongeoeffend brein, geen rymers krans verdiend.

R

Die 't zyn' zet bet^a ter proef, 'k schat voôr des dichters vriend.

L

De kunst te waardig is, voôr yd'le bekkeneelen.

R

Een kleinen kramer, veild somtyds nóch wel juweelen.

L

Deêz rymer gróótsheid zoekt uit dit zyn vreêmd bedryf.

R

O neen! hy doemd hem, die voerd Luçifer in 't lyf.

L

't Blykt tast'lyk, dat zyn boek, is vóórtgebrócht uit eerezucht.

R

't Geschied, omdat 't zóu doen een ander, nóch met meer vrucht

L

Hy, met een stuurlóóz schip, te diep in zee, zich geêft.

R

Die ziet een kiel miszeild, de baak voôr d' óógen heêft.

L

Dit kóuten is maar, by ervaren, zinn'lóóz keffen.

R

Dat zinn'lóós? wie kan dan, óit wysheid recht betreffen?

L

Die 't al doôrsnuffeld heêft, met een gevyld vernuft.

R

Wie zóud', voôr zulk een, niet verbaasd staan en versuft?

L

Die aan Æneas tarnd,^b diend afgericht^c in 't dichten.

R

Ik wensch, dat iemand póógd, dien *Doncker* te verlichten.

L

Een vonk, deêz' nevel zóude in klaarder glans doen staan.

R

Geen dreiger vóorderd, maar die iet, met ernst, vangt aan.

L

Beroemder geesten, laat zóó zwaar een zaak uitwerkken.

a *bet*: beter

b *tarnen*: tornen

c *afgericht*: geoefend

R

Als zulks gebeurd, hy graag zal kórten dan zyn vlerkken.

L

Virgilius verdiend kunstrykker gepolyst.

R

Begint gy zelf, en hem zóódanige eer bewyst.

L

Te kóst'lyk 'k acht myn tyd, om diesg'lyks t' onderwinden.

R

Doôr zulk een heerlyk werk, gy Nazaats zóud' verbinden.

L

Geen poësy zóó trekt, die my, tót haar verrukt.

R

Waar wysheid werd geplant, men sticht'ge lessen plukt.

L

't Verydelt maar 't gemoedt, en 't doet naar fab'len denken.

R

't Verquikt 't droefgeestig bloed, 'twelk 't leven zóu doen krenkken.

L

Al wat men nu voerd uit, elkeen te naauw doôrzift.

R

Kunst, minder b'hóórd geschat, als iemands prysb're drift.

L

Hy hóóg uitmunten moet, die wil wat fraais ontleden.

R

Uw rypbegaafd beleid, daarin, most zweet besteden.

L

'k Beproef, hoe scherp elks werk, op d'hekel wórd gebracht.

R

Die laakt, 't geên nóit verhelpt, is waardig zelf belacht.

L

Staakt dit geklap, gy zóud' te zeer myn gramschap tergen.

R

Zulk een stóutmoed'gen Reuz, doen zidd'ren zóud veêl dwergen.

L

Ik eindig, en vóórtaan, laat varen al 't verschil.

R

't Is best, 'k hier voôr u buig, g'lyk Hector, voôr Achil.

L

Rept van deêz' zaak niet meer, u leêg vat, wil maar bommen.^d

d *bommen*: luid doen klinken

R

Een gaauwe tong', maakt ras den lisper, g'lyk de stommen.

L

't Baard walging, als men lang van beuzelingen kald.^a

R

'k Zwyg óók, want 't diend volçierd, zóó 't Wyzen wel bevalt.

L

Die voôr geleerder zwygt, wysschynend', smoôrd zyn botheid.

R

Als 't spreken werd vereischt, men schat dan 't zwygen zótheid.

L

'k Niet waardig acht zulk rym, dat ik verspil meer praat.

R

Elk vonnist naar zyn drift: in 't weldoen deugd bestaat.

Quavis id egeris, ut nemo meritò oderit: erunt tamen qui oderint.

FINIS

Eindnoten:

- [1] Voor Vondels beide Vergilius-vertalingen, zie Tekst 26. Jacob Westerbaen (zie Tekst 31) nam een vertaling van het vierde boek van de *Æneis* op in zijn *Gedichten* (1657). De volledige vertaling, voltooid in 1662, verscheen in de postume editie van de *Gedichten* (1672), met lofdichten van Huygens, Jeremias de Decker en Joan Blasius.

a *kallen*: praten, kletsen

Geraadpleegde literatuur

Zoals vermeld aan het eind van de Inleiding, is secundaire literatuur over vertalers en vertaalde auteurs terug te vinden via de lijst *Studies over Nederlandse vertalingen* (Hermans 1991). Hieronder worden slechts enkele geselecteerde titels genoemd, alsmede een aantal sinds 1991 verschenen studies en werken waar in de tekst naar verwezen wordt.

Bonger, H. e.a.. 1989. (red.) *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*. Zutphen.

Bostoën, Karel. 1991. 'De wetenschappelijke grondslag van de Nederlandse cultuurpolitiek rondom Plantijn', *De gulden passer* 69, 147-170.

Branden, L. van den. 1967. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Arnhem.

Bruijn, Kees de. 1989. 'Verstechniek en zang bij de 16de en 17de-eeuwse psalmvertalingen', *De zeventiende eeuw* 5, 1, 198-206.

Bruin, C.C. de. 1993. *De Statenvertaling en zijn voorgangers. Nederlandse bijbervertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Haarlem/Brussel.

Caekenberghe, Mireille van. 1973-74. *Cornelis van Ghistele (ca. 1510-ca. 1572). Proeve van een monografie*. 2 delen. Scriptie Gent.

Chavy, Paul. 1988. *Traducteurs d'autrefois. Moyen Âge et Renaissance*. 2 delen. Paris/Genève.

Dambre, F.A.J. 1960. 'Theoderick van Liefvelt (ca. 1555-1624): leven en werk, met gegevens over de Du Bartas-vertaling in de Nederlanden', *Studia Germanica Gandensia* 2, 9-80.

Geerebaert, A. 1924. *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*. Gent.

Geerebaert, A. 1925. 'De Antwerpsche uitgevers en de Nederlandsche vertalingen van Klassieke schrijvers in de XVIe eeuw', *De gulden passer* 3, 131-148.

Grimberg, Gerard. 1993-94. 'De Kunstlievende en yverighe heer Jacobus Barocus (1617-1672?)', *Meta* 28, 2, 33-34.

Hermans, Theo. 1991. *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst*. 's-Gravenhage.

Hermans, Theo. 1992. 'Renaissance Translation between Literalism and Imitation', in *Geschichte, System, Literarische Übersetzung / Histories, Systems, Literary Translations* (red. H. Kittel), Berlin (95-116).

Hermans, Theo. 1995. 'De letter en de wet. Een verkenning in het vertaaldiscours van de Renaissance', in *Letterlijkheid/woordelijkheid* (red. H. Bloemen e.a.), Antwerpen/Harmelen (125-134).

Herreweghen, Pacificus van. 1949. 'De Leuvense bijbelvertaler Nicolaus van Winghe. Zijn leven en zijn werk', *Ons geestelijk erf*, 5-38, 150-67, 268-314, 357-95.

Korpel, Luc. 1992. *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader*. Proefschrift Amsterdam.

Korpel, Luc. 1993. *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820*. 's-Gravenhage.

Kossmann, F. 1941. 'De sleutel op de *Conste der Minnen* en de rederijker Marius Laurier van IJperen', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 60, 207-227.

Lenselink, S.J. 1949. *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen*. Assen.

Luijten, Ger & Van Suchtelen, Ariane. 1994. (red.) *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish Art 1580-1620*. Amsterdam/Zwolle.

Meertens, P.J. 1943. *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam.

- Meijer Drees, Marijke. 1989. *De treurspelen van Thomas Asselijn (ca. 1620-1701)*. Proefschrift Utrecht.
- Minderaa, P. & Zaalberg, C.A. 1984. (red.) G.A. Bredero, *Moortje*. Leiden.
- Peeters, L. 1990. *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam.
- Pol, L.R. 1987. *Romanbeschouwing in voorredes. Een onderzoek naar het denken over de roman in Nederland tussen 1600 en 1755*. 2 delen. Utrecht
- Prims, Floris. 1981-85. *Geschiedenis van Antwerpen*. 8 delen. Brussel (heruitgave ed. 1927-49)
- Rabil Jr, Albert. 1988. (red.) *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. 3 delen. Philadelphia.
- Ruijsendaal, E. 1991. *Letterkunst. Het klassieke grammaticamodel en de oudste Nederlandse grammatica's*. Amsterdam.
- Rynck, Patrick de & Welkenhuysen, Andries. 1992. *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*. Baarn.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. e.a. 1993. (red.) *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen.
- Schoneveld, C.W. 1992. *'t Word groeter plas: maar niet zo 't was. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1670-1760*. 's-Gravenhage.
- Smit, W.A.P. 1975. *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistisch epos van 1550 tot 1850. Eerste deel. I. Prolegomena. II. Opkomend tij (1550-1700)*. Assen.
- Sneller, A. Agnes & Van Marion, Olga. 1994. (red.) *De gedichten van Tesselschade Roemers*. Hilversum.
- Sterck, J.F.M. e.a. 1927-40. (red.) *De werken van Vondel*. 10 delen. Amsterdam.
- Streekstra, Nanne. 1994. *Afbeeldingsrelaties. Een taal- en letterkundig essay over Huygens' Donne-vertalingen*. Proefschrift Groningen.
- Thijssen-Schoute, C.L. 1967. *Uit de republiek der letteren. Elf studies op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw*. 's-Gravenhage.
- Vaeck, Marc van. 1995. "Klaer en als 't geld ganghbaer": over Dirck Pietersz. Pers' Nederlandse versie van Cesare Ripa's *Iconologia*, *De zeventiende eeuw* 11, 1, 67-75.
- Verkuyl, P.E.L. 1971. *Battista Guarini's 'Il Pastor Fido' in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen.
- Vinck-Van Caekenberghe, Mireille. 1981-82. *Een onderzoek naar het leven, het werk en de literaire opvattingen van Cornelis van Ghistele (1510-1573), rederijker en humanist*. Proefschrift Gent.
- Waterschoot, Werner. 1983. *Ter liefde der Const. Uit het 'Schilder-Boeck' (1604) van Karel van Mander*. Leiden.
- Waterschoot, Werner. 1994. 'Het sonnet van Eleonora Carboniers', in *Klinkend boeket* (red. H. Duits e.a.), Hilversum (9-12)
- Worp, J.A. 1886. 'Jacob Westerbaen', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 6, 161-274.
- Worp, J.A. 1892-99. (red.) *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven*. 9 delen. Groningen.
- Worp, J.A. 1911-17. (red.) *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)*. 6 delen. 's-Gravenhage.
- Zwaan, F.L. 1939. *Uit de geschiedenis van de Nederlandse spraakkunst*. Groningen/Batavia.

Personenregister

Accius, Lucius 34
 Aeschylus 105
 Aesopus 67, 89
 Agricola 99, 101
 A.K. 15
 Alciato, Andrea 56, 58
 Almenar, Johannes 39, 42
 Amyot, Jacques 59, 80, 96, 101
 A.N. zie Nuts, Andries
 Anacreon 140-143
 Apelles 82
 Appianus 5
 Aratus 88
 Ariosto, Ludovico 21, 82-83
 Aristoteles 42, 85, 86, 141
 Ascensius 145
 Asselijn, Thomas 8, 18
 Athanasius Alexandrinus 53
 Augustinus, Aurelius (kerkvader) 84
 Augustinus, Aurelius 119
 Augustus 84, 99, 111, 112, 116
 Avicenna 38
 Bachrach, A.G.H. 10
 Badius, Jodocus 145
 Baeck, Joost 24
 Barclai, John 114
 Barlaeus, Caspar 12, 111
 Baroces (Barocus), Jacobus 21
 Bartas, Guillaume de Salluste, Sieur du 11, 71, 75, 76-79, 93, 104
 Battus, Carolus 21
 Beeck, Isaac vander 7
 Beets, Nicolaas 22
 Benzoni, Jeronimo 15, 69
 Berchem, Hendrik van 55
 Beresteyn, Cornelis van 7, 14 69, 75
 Beroaldo, Filippo 101
 Beveren, C.D. 144
 Bèze (Beza), Théodore de 52, 131
 Bias 73, 75
 Bisschop, Jan de 8
 Blasius, Joan 7, 24, 152
 Bloemaert, Henrick 117-118
 Boccaccio, Giovanni 14, 17, 47
 Boëthius, Anicius Manlius Severinus 47, 61- 63, 67, 121-123
 Boetzelaer, Wessel vanden 76
 Boey, Fiscael 126, 130-132, 133, 135
 Bokstade, Abraham van 117
 Bombast von Hohenheim, Philippus Aureolus Theophrastus zie Paracelsus
 Bommelius, Everardus 16

Bonfons, N. 51
Bonser, Jacob 147
Bosch, Hendrik 12
Bourlier, Jean 89
Bouwenszoon, Jan 16
Branden, Geeraert vanden 119
Brandt, Gerard 96
Bredero, Gerbrand Adriaenszoon 11, 34, 80, 88, 89-90
Brisset, Roland 95, 117
Broomans, Ludovicus 20, 144
Brosterhuysen, Johan 95
Brouërius van Nidek, M. 12
Brune (de Jonge), Johan de 106
Brune (de Oude), Johan de 127-129, 132, 133, 136-139
Bruni, Leonardo 23
Bruno, Hendrik 7, 24, 147
Bultelius, Gislenus 76
Buchanan, George 135, 139
Buck, Adrianus de 5, 121-123
Burgh, Jacob van der 95
Burghoorn, Isaac 25
Burghoorn, Weduwe Isaac 140
Cabeljau, Jonas 20, 21, 144-146, 147
Caecilius Statius 34
Caekenberghe, Mireille van 14
Caesar, Julius 84, 85, 115
Campen, Cornelis van 18, 74, 75
Camphuysen, Dirk Rafaëlsz 125-126, 131, 135, 137
Castellini, Giovanni Zaratino 108, 110
Canin, Jan 21
Cats, Jacob 144
Celosse, Jacob 75
Chalcondylas, Demetrius 146
Chavy, Paul 51
Chiraet, Michael *zie* Schirat
Christopherson, John 9
Chrysostomos, Johannes 21, 43-44, 53, 54
Cicero, Marcus Tullius 6, 10, 35, 47-49, 87, 99
Ciofanus 145
Claes, F. 10
Cock, Simon 34
Coecke van Aalst, Pieter 29-31
Coeffeteau, Nicolas 115, 116
Colijn, Michiel 5
Coornhert, Dirck Volkckertszoon 6, 7, 10, 14, 22, 47-49, 61-63, 70, 75
Coninx, Arnout s' 15
Constantijn de Grote 115
Coppens van Diest, Aegidius (Gillis) 38, 55
Corneille, Pierre 15, 91

Crombalch, Allert 102, 104
 Cuelen, Cornelis van 21, 43-44
 Dapper, Olfert 21
 Datheen (Dathenus), Peter 45, 52-54, 64, 65, 124-127, 129-132, 136-138
 Day, John 45, 46
 Decker, Jeremias de 12, 18-19, 152
 Delft, Gerard van 147
 Delien, Gheeraert 32
 Democritus 87
 Descartes, René 114
 Dierkens, Jan 119, 120
 Diodorus Siculus 145
 Dionysius van Halicarnassus 145
 Dolet, Etienne 9
 Doncker, Dirk 20, 147-152
 Donne, John 7, 10, 23, 102-103
 Dort, Seger van 119-120
 Dullaart, Joan 7, 23, 144
 Dupleix, Scipion 114, 115
 Dyvoort, Cornelis 147
 Eembt, Govert vander 117
 Elsheimer, Adam 142
 Engelbrecht, Simon 21
 Engelen, Roeland van 147
 Ennius, Quintus 34
 Epictetus 5, 55
 Epimenides 88
 Erasmus, Desiderius 13, 14-15, 32, 124
 Erasmus van Reenen, Desiderius 119
 Euripides 36, 105, 111
 Eustatius 145
 Everaert, Maarten 16, 114
 Fallet, Gideon 70, 75
 Fenacolijs Lenaertszoon, Johannes 13, 24, 84-88, 96
 Flavius Josephus 16
 Florianus, Johannes 32
 Florus, Lucius (Julius, Annaeus) 115-116
 Fonteyne, Claude 11
 Foppens, François 20, 144
 Fornenbergh, Alexander van 119
 François I 29
 Fuyter, Lion de 21
 Galba 84
 Galenus 38, 42
 Gaston van Orléans 123
 Geerebaert, A. 6
 Gelderen (Gelre), Pieter van 133
 Gerbode, Nicolaas de 5
 Germez, Adam Karelsz. van 7, 12, 21
 Gerritsen, Adriaen 96
 Gerritsz, Hessel 92

Gersdorff, Johann (Hans) 39, 42
 Ghistele, Cornelis van 6, 7, 13, 16, 17, 19, 32-33, 34-36, 70, 75, 89, 144
 Gillis, Marcus Antonius 5, 6, 14, 19, 55-58
 Gillis van Diest *zie* Coppens
 Glazemaker, Jan Hendriksz 12, 14, 19, 21, 114-115
 Goltzius, Hendrik 69
 Goropius Becanus, Johannes 13
 Grimberg, Gerard 21
 Grimminck, Jan François 121
 Grimminck, Marcus 121
 Groenewegen, Johan van 24, 96-101
 Groot (Grotius), Hugo de 104, 130, 132, 141
 Groot, Willem de 124
 Guarini, Battista 20, 93-95, 117-118, 132
 Guevara, Antonio de 14, 75
 Guicciardini, Francesco 15, 23
 Guicciardini, Lodovico 29
 Guido de Cauliaco *zie* Guy de Chauliac
 Guy de Chauliac 39, 42
 G.V.W.I. 119
 Gymnick, Jan 114
 Hagen, Jan vander 15-16
 Harduwijn, Justus de 76
 Harinxma, Haring van 11, 19
 Hartgers, Joost 24, 96
 Hassardus, Peter 16
 Heemskerck, Johan van 11, 15, 19, 22, 50, 91-92, 124
 Heere, Lucas de 15-16, 17
 Hegesippus 16
 Heinsius, Daniël 75, 144
 Heliodorus 16, 80-81
 Herdtzen, Jacob 32
 Hermans, Theo 26
 Herodotus 21, 145
 Herreweghen, Pacificus van 19
 Heule, Christiaan van 127, 132
 Heyns, Peeter 6, 55
 Heyns, Zacharias 76
 Hieronymus 20, 118
 Hieronymus van Brunswijk 39, 42
 Hipparchus 142
 Hippocrates 16, 42
 Hogerbeets, Petrus 73, 75
 Homerus 14, 36, 47, 69, 71, 94, 97, 112, 114
 Hooft, Pieter Corneliszoon 24, 96
 Hoogerbeets, A. 117
 Horatius Flaccus, Quintus 13, 32, 33, 35, 95, 97, 104, 111
 Hout, Jan van 75, 76
 Houthaak, Cornelis 104
 Houthaak, Tymon 14
 Hubertinus 145
 Huygens, Constantijn 5, 7, 9, 10, 18, 20, 23, 25, 76, 93-95, 102-103, 111, 112, 113, 124, 128, 132, 133, 152
 I.A.S. 133, 139

Isocrates 6, 14, 55
 I.V.D.M.D.H. 20, 117
 Jacob Jacobszoon van der Meer 67, 68
 Jacobus VI 75
 Jacot, Johannes 12
 Jamyn, Amadis 69
 Johannes Chrysostomos *zie* Chrysostomos
 Johannes de Vigo 39, 42
 Jonson, Ben 10
 Junius, Franciscus 130, 132, 137
 Junius, Hadrianus 55, 58, 75
 Juvenalis, Decimus Junius 124
 J.V.V.W. 140
 Kaen, Isaac Jansz. 15
 Karel V 31
 Keere, Hendrik van den 43, 44
 Kerchove, Lucas vanden 121
 Keuchenius, Robert 24
 Kiliaan, Cornelis 10
 Kina, Carel 16, 80-81
 Kircher, Athanasius 114
 Korpel, Luc 7
 Kossmann, F. 50
 Krombalch, Allert *zie* Crombalch
 Laet, Hans de 10, 32, 49
 Lammens, Jacques 121
 Lanfrancus van Milaan 39, 42
 Laurier, Marius 22, 50-51
 Lautenbach, Conrad 16
 Lenselink, J. 52
 Leopold Willem 123
 Leo X 101
 'Liefd'al volmaect' 80
 Liefvelt, Theodore (Theoderick) van 22, 76-79
 Liesvelt, Jacob van 10, 13, 67, 68
 Lingelbach, David 21
 Lipsius, Justus 15, 99, 101
 Livius Andronicus 34
 Livius, Titus 19-20, 114-115
 Lodewijk XIV 123
 Lope de Vega Carpio, Félix de 7, 12
 Lucanus, Marcus Annaeus 5, 87
 Lucianus 34, 37
 Luther, Martin 9, 15, 38, 68
 Maire, Dirk 20
 Mander, Karel van 7, 8, 15, 18, 19, 29, 69-75
 Manutius, Aldus 145
 Marconville, Jean de 59
 Marcus Aurelius Antoninus 14
 Maria van Hongarije 31
 Marion, Olga van 103

Marnix van Sint-Aldegonde, Philips van 10, 52, 64-68, 125, 131, 134
Marot, Clément 23, 52, 131
Marsse, Joris Abrahamsz vander 84
Mary Tudor 52
Massa, Nicolaus 39, 42
Maude, Louys de 140
Mauricius Yemantszoon van Middelburg 68
Meersch, Israel van der 73, 75
Meijer Drees, Marijke 8
Menander 88
Mertens, David 82
'Merwede' 140
Merwede, Matthijs van de 25, 147
Michielsen, Philips 119
Mijl, Abraham van der *zie* Myl
Minderaa, P. 89
Moerentorf, Jan *zie* Moretus
Montaigne, Michel de 114
Montenay, Georgette de 22
Moretus, Jan 15, 76
Mornay, Philippe de 16
Mostart, Daniël 106, 113
Mycillus 145
Myl, Abraham van der 71, 75
Naeranus, Johannes 7, 144
Naevius, Gnaeus 34
Nicolaus Leonicens 39, 42
Nigrinus 34, 37
Numan, Philips 14
Nuts, Andries 50
Ogiers, Claude 121
Oosterhaern, Henricus 34
Ortelius, Abraham 6, 55, 58
Ovidius Naso, Publius 11, 13, 14, 17, 20, 21, 22, 32-33, 34, 35, 50-51, 91-92, 111, 119-120, 122, 124, 144-146
Pacuvius, Marcus 34
Paedts Jacobszoon, Jan 16
Paracelsus 10, 16, 38-42
Paradin, Claude 13
Paré, Ambroise 21
Paulus 88
Pauwelszoon, J. 42
Perrot d'Ablancourt, Nicolas 9
Pers, Dirck Pieterszoon 107-110
Persius Flaccus, Aulus 124
Persoons, G. 55
Petronius Arbitrator, Gaius 126, 136
Philippus 115
Philippus Hermanni 41, 42
Philo Judaeus 9
P.K. 80
Plantijn, Christoffel 6, 10, 15, 55, 58, 61, 62
Plasse, Cornelis Lodewijcksz vander 89
Plato 85, 86

Plautus, Titus Maccius 34
Plemp, Cornelis 113
Plinius Secundus, Gaius 145
Plutarchus 21, 59-60, 96, 101, 117, 145
Pol, L.R. 80
Poliziano, Angelo 145, 146

Polybius 84, 145
 Polycrates 142
 Potter, David de 117
 Propertius, Sextus 110
 Pythagoras 12
 Quellin(us), E. 119-120
 Quevedo y Villegas, Francisco 11, 19
 Quina, Carel *zie* Kina
 Quinault, Philippe 21
 Rade, Gillis vanden 64
 Rafael Urbino 142
 Ravestein, Nicolaas van 15, 116
 Razet, Jacob (Jacques) 71, 75
 Revius, Jacobus 127, 132, 136
 Rieuwerts, Jan 14
 Ripa, Cesare 107-110
 Rivieren, Cornelis vander 50
 Rodenburgh, Theodore 80, 117
 Roelants, Jan 42
 Roemers, Anna *zie* Visscher, Anna Roemers
 Roemers, Maria Tesselschade *zie* Visscher, Maria Tesselschade
 Rooman, Gillis 69
 Rossum, Maarten van 31
 Rotrou, Jean de 12
 Royenhuisen, Everaet 119
 Ryer, André du 114
 Salel, Hugues 69
 Salluste, Guillaume de *zie* Bartas
 Sambucus, Joannes 17, 55-58
 'Sans une rien' 80
 Scaliger (J.C. of J.J.) 141
 Scarron, Paul 7
 Schagen, Gerbrand 24
 Scheelhans *zie* Gersdorff, Johan
 Schilders, Richard 59, 64
 Schipper, Jan Jacobsz 82, 114
 Schirat, Michael 52
 Schoneveld, C.W. 7, 96
 Schottus, Andreas 9
 Schylhans *zie* Gersdorff, Johan
 Secundus, Janus 124
 Seneca, Lucius Annaeus 47, 104, 114, 117, 124
 Serlio, Sebastiano 29-31
 Silvius, Willem 13, 16
 Sluperius, Jacob 50
 Smit, W.A.P. 25, 82, 147
 Sneller, Agnes 103
 Snellincx, Franco 24
 Socrates 142
 Sofokles 13, 32, 36, 104-106, 111
 Soto, Andreas de 14

Soto, Petrus de 15-16
 Spiegel, Hendrik Laurenszoon 18, 63, 72, 75
 Spinoza, Baruch de 114
 Staeckmans, Willem 7
 Sterck, J.F.M. 11, 18, 104, 111
 Stevin, Simon 13
 Storm, Hendrik 5
 Strabo 145
 Studelin, Gabriel 34
 Streekstra, Nanne 7, 10, 93
 Suetonius Tranquillus, Gaius 84, 87
 Suidas 145, 146
 Sweerts, Hieronymus 21
 Syceram, Everart 21, 22, 82-83
 Számboky, Janos *zie* Sambucus
 Tacitus, Publius (Caius) Cornelius 13, 24, 84-88, 96-101
 Taemszoon, Cornelis 71, 75
 Tasso, Torquato 7, 23, 103, 104, 105, 111
 Tavernier, Ameet 14
 'Tbest is noodighst' 121
 Terentius Afer, Publius 13, 14, 16, 32, 34-36, 89-90, 99, 124
 Tesselschade, Maria *zie* Visscher
 'T ghebruyck leert' 121
 Theoderick 61
 Thucydides 34, 145
 Titiaan 142
 Tongerloo, Anthony 124
 Tongerloo, Johannes 124
 Tremellius, Emmanuel 130, 132, 137
 Troyens, Jaspar 16
 Utenhove, Jan 20, 24, 45-46, 52, 54, 64
 Vaeck, Marc van 107
 Vaenius, Ernestus 144
 Vechters, Joan *zie* Victorijn
 Veenstra, Fokke 18
 Velius, Theodoor 73, 75
 Velpius, Rutgeert 14, 76
 Vennecool, Jan Lenaertsz *zie* Fenacolijs
 Verbrugh, Willem 117
 Vergilius Maro, Publius 7, 13, 17, 18, 20, 24, 25, 32, 69-75, 111-113, 124, 147-152
 Verhulst, Mayken 29
 Verkuyl, P.E.L. 93, 95, 117
 Victorijn (Vechters), Joan 104, 106, 113
 Vinck-Van Caekenberghe, Mireille van *zie* Van Caekenberghe
 Visscher, Anna Roemers 22
 Visscher, Maria Tesselschade Roemers 102-103, 104, 106
 Visscher, Roemer 75
 Vitruvius 29, 31
 Vives, Juan Luis 9
 Voet, Leon 55
 Volck Holst, Pieter 10, 16, 38-42
 Volscius, Antonius 145

Vondel, Joost van den 7, 9, 11, 17, 18, 25, 76, 104-106, 107, 111-113, 117,
124, 144, 147, 152
Vondelen Voorlooper, I. van 133-139

Vorsterman, Willem 42
 Vos, Isaak 7, 21
 Vos, Jan 8, 18
 Voskuyl, Dirk Pietersz. 91
 Vossius, Gerardus 9, 106
 Vossius, Isaac 104, 106
 Vries, Johan de 8, 18, 22, 140-143
 Vulcanius, Bonaventura 64
 Waen, Jan 16
 Waesberg(h)e, Jan van 5, 6, 16
 Waesberghe, Pieter van 5
 Waterschoot, Werner 17, 69
 Wees, Abraham de 111
 Werve, Jan van de 10, 48, 49
 Wesbus, Passchier van 15
 Westerbaen, Jacob 9, 50, 52, 124-132, 133- 139, 147, 152
 Winghe, Nicolaus van 19
 Wittenhorst, Wilhelm Vincent van 117
 Wolschaten, Gerard van 119, 120
 Worp, J.A. 9, 23, 93, 95, 102, 103, 124, 133
 Xistus Betuleus 34
 Zaalberg, C.A. 89
 Zaratino Castellini *zie* Castellini
 Zuren, Jan van 47
 Zuylen van Neuvelt, A. van 59
 Zwaardecroon, Hendrik 34